

BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

कौशितकिब्राह्मणोपनिषत्

शङ्करानन्दसंकृतदीपिकासहिता।

—
THE
Ves

KAUSHÍTAKI-BRÁHMANA-UPANISHAD

WITH THE

COMMENTARY OF ŚANKARÁNANDA,

EDITED WITH

AN ENGLISH TRANSLATION

By E. B. COWELL, M. A.

—
CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.

1861.

PREFACE.

COLEBROOKE, in his essay on the Vedas, gives a brief account of the Kaushítaki Bráhmaṇa Upanishad, of which however he had only seen a small fragment among Sir R. Chambers' MSS., besides an abridgement of it in Vidyáranya's metrical paraphrase of twelve principal Upanishads. The Upanishad itself has always been highly esteemed by the Hindús, and S'ankará-chárya frequently quotes it in his commentary on the Vedánta Sútras. It appears, however, to be now but rarely met with; there is, I believe, no copy of the original in any of the libraries of Europe, and for some time I failed in my search for copies in India. At last I succeeded beyond my hopes, and the following is the list of the MSS. from which the present edition has been prepared.

A. An old MS. of the text only, 22 foll. Asiatic Society's Library.*

B. An old MS. (73½ foll.) of S'ankaránanda's commentary, containing the Kaushítaki-Bráhmaṇopanishad-Dípiká in four adhyáyas, and the Kaushítaki-Bráhmaṇopanishat-pada-yojániká. The latter is continuously numbered from the former as the fifth to the ninth adhyáyas,—the ninth is unfinished, and the work has no proper close.† As. Soc.

* This and the next two were found in a *puthi* numbered 701 and called in the Catalogue Upanishad-Dípiká. It contains, besides these three MSS., S'ankaránanda's commentary on all the Atharva Upanishads, besides a commentary on several of them by another author.

† It is evident from this change of title as well as from S'ankaránanda's remarks in his introduction, that the Kaushítaki Bráhmaṇa

C. A MS. (foll. 87 $\frac{1}{2}$) of S'ankaránanda's Dípiká only; this, however, seems only a less accurate transcript of B.'s original.
As. Soc.

D. A modern but good copy of the text and the Dípiká only, borrowed, through Professor Griffith, from a pundit of Benares.

E. A MS. (47 foll.) of the Dípiká, in the Tailinga character, given by Walter Elliot, Esq. C. S. to Dr. Röer, and which the latter kindly left with me on his leaving India. It is a recent transcript and generally agrees with B. C. with one very important difference, viz. that it agrees with D. in noticing certain various readings, which are everywhere omitted in B. and C.*

F. A MS. (7 foll.) from the Benares College Library, containing the text only of the third and fourth adhyáyas.

Upanishad ends with the fourth adhyáya. He commences his introduction to the fifth adhyáya, *Sanhitopanishad uttarasminnadhýáye vakshyate; tatrádau bhagavatí Srutir átmana eváptatiwam vadanti mangalácharaṇam karoti.* The Upanishad commences (after the well-known formulæ *ritam vadishyámi, &c.*)

अथातः संहिताया उपनिषद् इथिवौ पूर्वरूपं द्यौऽवताररूपं वायुः संहितेनि माष्ठोक्ये आकाशः संहितेन्यस्य माष्ठब्दो वेद्याष्ठक्रो
thus far it agrees with the beginning of the third part of the Aitareya Kranyaka quoted in the Ind. Studien vol. ii. p. 212, but after this it seems to differ, but it is very difficult to determine the readings from the illegibility of the MS. The first words of the other adhyáyas are—

VI.—प्राणो वंश इति ह स्माह स्वविरः भाकस्यः

VII.—तत् सवितुर्वृग्णोमहे

VIII.—अथातोऽध्यात्मकं

IX.—प्रजापतिर्वा इति पुरुषमुद्द्वस्त्

* Thus in p. 4, l. 13-15 B. C. omit अन्यमहे • स्त्रोक इत्यर्थः ; and similarly elsewhere, as e. g. p. 49, l. 19—p. 50, l. 3 ; p. 50, ll. 19-21 ; p. 56, l. 20 ; p. 68, l. 19 ; p. 70, l. 20 (the omission here extends to p. 71, l. 11) ; p. 84, l. 4.

G. An inaccurate transcript from a Tailinga MS. belonging to Bábú Rájendralála Mitra ; this, like F., has only the text of the third and fourth adhyáyas.

I also had a copy of the MS. of the Dípiká and Padayojaniká in the Benares College Library, but it was too inaccurate to be of use for my collation. It was in fact an inaccurate copy of an inaccurate original, as I have since found by a sight of the MS. itself.

I had not long commenced my collation, which at first included only the MSS. A. B. C., before I discovered an unexpected difficulty, viz. that my three MSS. represented two different recensions of the original text ; and the fresh MSS., which I subsequently procured, only made the fact more evident. The text, as given in A. and D., represents one recension ; and the MSS. of the commentary B. C. D. E., represent another, which is also given, with a very few verbal differences, by F. and G., so far as regards the third and fourth adhyáyas.

That the former recension is a real S'ákhá is proved by the fact that many of its more important variations are noticed in two of the MSS. of the commentary, though, as I before observed, two MSS. (B. and C.) omit all these allusions. Dr. Weber also, in his Catalogue of the Chambers MSS. in Berlin, gives an account of an imperfect MS. of the Kaushítaki Áraṇyaka, containing two books and a short fragment of a third, by which it appears that the third book was the commencement of the present Upanishad, and its fragment, as printed by Dr. Weber, follows the recension of A. D.* Similarly S'ankaráchárya, in his commentary on the Vedánta Sútras, fol-

* The first book commences प्रजापतिव संवत्सरस्यैव, the second विह्वारेण प्रतिपद्यते एतदुक्थं. The fragment of the third is as follows, चित्रो ह चै गाङ्गयादनिर्यच्छमाण आरुणि वत्रे स ह पञ्च चेतकेतुं प्रजिधाय याजयेति सं चाभ्यागत पप्रच्छ गेतमस्य पुच्छाऽङ्कसंषट्टं लोके यस्मिन् मा धास्यस्य-
यतमो वाऽध्वा तस्य मा लोके धास्यतीति स चो—(Catalogue, p. 20).

lows the same recension in his quotations from this Upanishad.* Under these circumstances, I have given the text from these two MSS., adding at the foot of the page the more important various readings of the other recension as followed by the commentary. It is not always easy to decide the exact words of the text which S'ankaránanda had before him, as he often covers each word with such a cloud of interpretation, and I have therefore not attempted to give a copy of his recension for the first two books ; but I have added, at the end of the Upanishad, the text of the third and fourth books, according to this recension, as found in the two MSS. F. and G. The differences are seldom more than verbal, and the commentary will generally serve to explain either recension, so far as regards the meaning. I may add that there exists a *third* recension of the fourth book, as given in the first chapter of the second book of the *Brihad Áranyaka* ; and this is more than once alluded to by S'ankaránanda (e. g. p. 112, l. 14) as *s'akhán-tara*.

I have edited the commentary from a careful collation of B. and D. ; C. and E. (especially the latter) have been used as ancillary, but neither gave much help except in occasional difficulties. Of the former two, D. presented the best readings, but in several places the words of the original appear to have been altered in the commentary to suit the recension of the *text* of the Upanishad, as in this text D. agrees with A. In the first adhyáya, I sometimes admitted these into the commentary and gave the readings of B. C. E. at the foot (as in p. 17), but maturer consideration has convinced me that this was an error, and that in nearly every case the latter should be advanced to the text of the comm., and the reading of D. relegated to the foot-note.

The origin of these two recensions and the source of the Upanishad itself, are questions which I cannot solve ; and the

* e. g. compare *infra* p. 125 with *Vedánta Sútras*, p. 379, (Bibl. Ind. ed.)

MSS. only make the matter more difficult. I have followed the reading of D. (in its text) and, perhaps, the commentary of all the MSS. in calling the Upanishad the first four books of an *Āraṇyaka*, but I am by no means certain that this is correct. The MS. A. gives these four books as the *sixth, seventh, eighth* and *ninth* books of an *Āraṇyaka*,* (its concluding line is (दूर्यरण्के नवमोऽध्यायः); while F. gives the third and fourth as the *fifth* and *sixth* of the Kaushītaki *Āraṇyaka* (इति कौशीतक्यारण्के षष्ठोऽध्यायः). G. only gives them as the third and fourth books of the Kaushītaki Brāhmaṇa Upanishad. It would at first seem as if F. agreed with the Kaushītaki *Āraṇyaka* of the Berlin library, as it is not improbable that, if complete, this would have given the four books of the Upanishad in its third and three following adhyāyas. But here we are met by the difficulty that these two belong to different recensions; while A., which does give the recension of this third adhyāya of the Berlin MS., calls it not the *third* but the *sixth* book of the *Āraṇyaka*.

The same difficulty applies to the name; no MS. calls it the Kaushītaki Upanishad, except A. and F. and even there it is only inserted in a later hand and ink, at the end of the MSS. The commentary every where calls it the Kaushītaki Brāhmaṇa Upanishad, but how it obtained this name is doubtful, as the proper Kaushītaki Brāhmaṇa, containing thirty books,† has no trace in it of this Upanishad. Vināyaka Bhaṭṭa in his commentary to the Kaushītaki Brāhmaṇa frequently refers to the Mahā-Kaushītaki-Brāhmaṇa, and Dr. Weber conjectures that this may be the Brāhmaṇa, to which our Upanishad

* This would partly agree with Poley's addition to his translation of Colebrooke's Essays (Ind. Stud. i. 392), where he speaks of the Kaushītaki Upanishad as forming the first, seventh, eighth and ninth books of the Kaushītaki Brāhmaṇa.

† If Dr. Weber's conjecture be correct (Indische Stud. i. p. 146) the commentary to Pánini v. 1, 62, proves that it never had more than thirty adhyāyas.

belongs. Most probably there were two different recensions of the Kaushítaki Áranyaka, and from these come our two recensions of the Upanishad.* S'ankaránanda calls it Kaushítaki-Bráhmaṇopanishad, as the Jnánakánda is one part of the Bráhmaṇa portion of the Veda.†

The Kaushítaki Upanishad is placed by Dr. Weber in his first or oldest class of the Upanishads. It was one of those translated from the Persian by Anquetil, who calls it Kokhenk. The Persian translator has generally followed the recension in S'ankaránanda, whose remarks he often interpolates in his text; but occasionally he seems to have taken his notes from another source. The Bengal Asiatic Society has a MS. of the Persian translation, which I have occasionally consulted; the style is much simpler than Anquetil's barbarous jargon; but the mixture of Sanskrit words, marvellously disguised, makes it difficult.

The Áranyakas appear to belong to a class of Sanskrit writings, whose history has not yet been thoroughly investigated. Their style, if we may judge from that of the Taittiríya and Kaushítaki, is full of strange solecisms which sometimes half remind us of the gáthás of the Lalita Vistara. The present Upanishad has many peculiar forms, some of which are common to both recensions, while others appear only in one. Such are निषिद्ध in p. 10; प्रैति for प्रयच्छ in p. 51; संबोधन् in p. 56; वेति for अति in p. 78; अद्युष्टं in p. 89; &c.

In the Sarvopanishadarthánubhútiprakas'a‡ by Vidyáranya-

* The two before-mentioned commentaries on the Atharva Upanishads contain similar discrepancies in their respective texts.

† ब्राह्मणमपि विविधं विविधरूपसर्थवादरूपं तदुभयविलक्षणम्—विभर्णवादाभयविलक्षणं तु चेदानन्दाक्षं। Madhusúdana's prasthána-bheda.

‡ This work contains twenty chapters and gives analyses of the twelve following Upanishads,—1. Aitareya, 108 s'l.; 2. Taittiríya, 150 s'l.; 3—5. Chhándoga, 330 s'l.; 6. Mundaka, 99 s'l.; 7. Pras'na 100 s'l.; 8, 9. Kaushítaki, 171 s'l.; 10. Maitráyaní, 150 s'l.; 11. Káthavalli, 121 s'l.; 12. S'wetás'watara, 119 s'l.; 13—18. Brihad-

muni,* we have an analysis of the last two chapters of the Kaushítaki Upanishad, as the Pratardana-vidyá and the Ajásatrú-vidyá.

From his analysis of the fourth chapter, we find that Vidyáranya followed the recension of the commentary, as he gives the following order of Báláki's assertions of adoration, after the first (or áditya), of pp. 135-138.

चन्द्रे विश्वति मेषे च वायावग्नौ अस्तेऽपि च ।
आदर्शे अवसे गन्धशब्दे वायाज्ञतावपि ॥
देहे सम्बद्धिणेऽविष्णुपि वासेऽवीत् क्रमात् ।
सर्वं च राजा प्रत्युक्तो विप्रसूष्योमवस्थितः ॥

As this analysis is in fact a second commentary on the Upanishad, I have added it as an Appendix.

Áranyaka, 1193 s'l.; 19. Talavakára (Kena), 100 s'l.; 20. Nrísinhottaratápaníya, 153 s'l.

* Colebrooke calls Vidyáranya the preceptor of Mádhaváchárya, but Dr. Hall, in his excellent Catalogue, p. 133, identifies them as the same person. The whole question of the relation of Mádhava and Sáyana, and the authorship of the different works under their respective names, as well as the various spiritual teachers of each, has never yet been thoroughly investigated. Dr. Hall, in his Catalogue, p. 98, mentions Sáṅkara Ánanda as the guru of Mádhava Achárya,—he may probably be the author of the present commentary.

VARIOUS READINGS OF THE COMMENTARY.

Page	8 l. 12.	खर्गानिवासं B. C.
"	10 l. 10.	पृष्ठपञ्चेनोः B. C. E.
"	16 ll. 5, 7.	अम्मायदः B. C. for अम्मायदीः, -यः.
"	18 l. 8.	कला B. C. for इला.
"	22 l. 9.	मस्तकाधारमात्रस्य B. C. E.
—	l. 16.	काष्ठचतुष्टये D.
"	23 l. 5.	ज्ञेहामल्लकर्षिपु B. C. E.
"	24 l. 6.	कालायकेन नया सम्बन्धी कालः। मम कालायकेन नया ताहशेनाभेदेन प्राप्तिर्थतः D.
—	ll. 9, 11.	उपासनकारवात् B. C. E.
"	27 l. 16.	प्राणेन and प्राणेन are here and elsewhere frequently confused in the MSS. of the commentary
"	30 l. 14.	सर्वनियन्त्रूलं D.
"	31 l. 4.	विनेयस्य B. C. E. उपासकस्य D.
"	48 l. 12.	सप्तभारं सुवर्णादिचषकं B. C. E.
"	49 l. 15.	अमावास्यायां आदित्यस्य रथौ सोमस्य —B. C. E.
"	56 l. 15.	हृदयपुष्टरीकस्य आनन्दाद्यनि हितं निहितं B. C. E.
"	61 l. 8.	विश्विष्यनि D. for विनश्यनि.
"	62 l. 16.	तैत्तै च पर्वतै विकल्पपावेकदेशस्यै वेत्याशङ्क्य नेत्याच्च B.C. E.
"	66 l. 11.	जनुरूपात् (query अन्यरूपात् ?) B. C. for तनुरूपात्. E. corrupt.
"	67 ll. 17, 20.	सम्पत्कर्म B. C. सम्पत्ति० E. सम्पत्ति० D.
"	75 l. 16.	ननु किं तय ज्ञानेन तवान्यस्तात् यदि कस्तातिशयो भवेत् D.
"	79 l. 15.	प्रपञ्चं ब्रह्म B. C. प्रपञ्चब्रह्म E.
"	82 l. 9.	उद्घापस्य B. C. E. तदायस्य D.
"	95 ll. 11, 17.	प्रज्ञपयेतां B. C. E.
"	96 l. 8.	B. C. E. end Section 7 here at नावगम्यत इत्यर्थः and in ll. 12, 13 read बुद्धेरभावः अब्द इत्यर्थः। इन्द्रियैः सह प्रज्ञानात्मेत्वै। ननु तं भासायुः &c. (correct त्वं into तं in the printed text).

- Page 102 l. 12. D., after लोकाधिपतिः, reads पितॄदिवदविशेषं पालयिता लोकाधिपतिः तथापि सङ्कुचितसैश्चर्यमस्म खात् राजादिवत् इत्यत आह एष उक्तो लोकाधिपतिः सर्वेषः सर्वस्य &c.
- „ 103 l. 13. सवसन्. Query संवसन्? A. D. F. G. have सवसन्, but B. has संलन्, C. सलन्, E. वसन्.
- 1. 15. All the MSS. have here अवसतेति, though they all have अवसत् in l. 12.
- „ 104 l. 15. सप्ताधनायाः D.
- „ 118 l. 13. अतचाल्कारी B. C. E. (cf. Raghuv. ii. 53.) अचन्ना-
ल्कारी D.
- „ 122 l. 11. उपधानानन्द- B. C. for उपाधानानन्द-
- „ 123 l. 9. नखाप्रस्तौरात् बहिर्गतकेशान् B. C. E.
- In Adhy. i. B. C. end § 2 at बदेत p. 10, l. 5; § 5 at इष्टः p. 25, l. 16; § 6 closes in p. 30.—In Adhy. ii. they join together §§ 1, 2; §§ 7, 8; §§ 9, 10; and §§ 12, 13.

कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत् ।

दीपिकासहिता ।

ॐ नमो ब्रह्मणे ।

आगन्द आत्मा स्विरजङ्गमाना-

मस्तु च चिच्छामहं प्रणम्य ।

कौषीतकिब्राह्मणमात्मविद्या-

पदावसोकात् प्रकटीकरोमि ॥ १ ॥

समधिगतमेतच्चिघर्षणादीनां कर्मणां तैजसस्य द्रव्यस्या-
दर्शादेः इद्द्विष्टेतुलं तथा शाश्विष्टेत्वादीन्यश्वभेधान्नादि
कर्मणि तैजसस्यान्नःकरणस्य इद्द्विष्टेत्वः, *विविदिषासाध-
नस्य श्रुतितोऽप्यवगमाच्च । अपि च स्तर्गादेः कर्मफलस्य
सुखविशेषरूपलाभस्य शास्त्रःकरणप्रसादापरपर्यायतात् क-
र्मिभिरपि कर्मणामन्तःकरणश्चिद्विष्टेतुलमङ्गीष्टतं यतस्तो-
ऽतिमहता सन्दर्भेण प्रथमतोऽभिधायेदानीं ब्रह्मविद्या वक्तुं
सम्भावयरा श्रुतिः प्रवद्यते । तच चिचो है वै गाङ्गायनिरि-
त्यादिका य एवं वेदेत्यना चतुरध्यायी कौषीतकिब्राह्मणो-

* विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽग्नाश्वकेनेति श्रुतिः ।

पनिषत् । आद्येनाध्यायेन पर्यङ्कविद्यां सदच्चिणोन्तरमार्गान्तां, द्वितीयेन प्राणविद्यां तद्विद्या वाच्चाध्यात्मिकानि कर्माणि फलविशेषसिद्धये, द्वतीयचतुर्थाभ्यां चात्मविद्यामाह । यस्यपि प्रतर्देवो हेत्यादिकमेव प्रथमतः पठनोयं तथापि इत्यद्वय-ज्ञःकरणं निर्गुणे ब्रह्मस्यभयेऽपि प्रथमतो ब्रह्मस्यभावमजानत् भयं प्रामुख्यात् गर्भस्यप्रोषितपितृको युवेव सहृत्तस्यः प्रथ-मतः पितृदर्शने । ततोऽस्य भयनिरासार्थमुक्तरमार्गार्थमेत-स्त्रोकस्यराजादिवत् ब्रह्मोकस्यं सगुणं ब्रह्म प्रथमत उक्त-वती । तत्र च स आगच्छत्यमितौजसं पर्यङ्कं स प्राण इति प्राणस्य पर्यङ्कत्वं प्रथमेऽध्याय उक्तं । तस्मिन् प्राणे भवति श्रो-दृणां जिज्ञासा किमयं श्वासमाचं प्राणः आहोस्ति विवि-धभूतिजुष्ट इति । अस्या जिज्ञासाया निवृत्यर्थं प्राणोपासनं द्वितीयेनाध्यायेनोपक्रान्तं । तथा च सभावसरोन्तरच ब्रह्म-विद्यामुक्तवतीत्यदोषः । तत्र ब्रह्मविद्यायाः सगुणाया अपि महद्विग्रीतमश्वेतकेलादिभिरप्यमानिलादिगुणैर्गुरुमुखादेवाव-गतिः छता यतस्तोऽमानिलादिगुणैराधुनिकैरप्यधिकारिभिः सगुणा निर्गुणा च ब्रह्मविद्यावगत्येतदर्थमाख्यायिका ।

ॐ चित्रो ह वै गाङ्गायनिर्यक्ष्यमाण आरुणिं वत्रे
स ह पुचं श्वेतकेतुं प्रजिधाय याजयेति तं हाभ्यागतं
पग्रच्छ गौतमस्य पुचोऽसि* संष्टुतं लोके यस्मिन् मा-

चित्रः चित्रनामकः कश्चित्त्वैवर्णिको ह किञ्च वै प्रसिद्धः
श्रुतेखल्काख्लीनानाश्च † गाङ्गायनिः गाङ्गस्य युवापत्यं गाङ्गा-
यनिः अच्यमाणः कश्चित् ज्योतिष्ट्रामादिकं यागं करिष्यमाणः
आरुणिं आरुणस्यापत्यं वत्रे सदस्यसप्तदशान्वतमर्लिङ्गेन वरणं
चक्रे त्वं मे प्रधानभूतो यज्ञे याजयिता भवेति । शः गाङ्गा-
यनिना चित्रेण दृत आरुणिर्ह प्रसिद्धः श्रुत्यन्तरे उदाखक-
नामा, पुचं, पितरं पाप्मनः पुम्नाखो नरकात् चायत इत्यौ-
रसस्तनय इत्यर्थः, तं श्वेतकेतुं श्वेतकेतुनामानं प्रजिधाय
प्रहितवान् । तत्प्रेषणमाह याजय हे श्वेतकेतो चित्रं यागं
कारय इत्यनेन प्रकारेण । तं चित्रगृहमागतं पित्रा प्रहितं
श्वेतकेतुं ह प्रसिद्धं श्रुत्यन्तरे अभिमानिनं प्रवाहणादिभिः
संवादकर्तारमासीनं चित्रदत्ते महत्यासने स्तूपविष्टुं पग्रच्छ
प्रश्नं कृतवान् चित्रः । प्रश्नमाह गौतमस्य पुच वे गौतमगो-
चीयस्य औरस अस्ति विद्यते संष्टुतं सम्यगादृतं गुप्तं स्थानं
बहिर्मुखैरज्ञातमादृत्तिशूल्यमित्यर्थः । लोकेऽस्मिन् स्थिरजङ्ग-
मनिवासे । यस्मिन् संष्टुते स्थाने मा मां प्रष्टारं लक्ष्मिभूतं

* गौतमस्य पुचाख्लीति टीकासम्बतं मूलस्य पाठमन्तरं ।

† गार्यायनिः गार्यस्य युवापत्यमिति सर्वत्र तैकिङ्गपुल्लको कुञ्जचित्र
B. C. पुल्लकयोः पाठः ।

*धास्यस्यन्यतमो वाऽधा तस्य मा लोके धास्यसीति
स होवाच नाइमेतद्देह इन्ताचार्यं पृच्छानीति स इ

धास्यसि त्वं चाजयिता गुरुभूला स्खापयिष्यसि । तत्रापि अन्यं
सर्वस्माक्षगतो भिक्षं उत सर्वजगदात्मभूतं मां धास्यसीत्येकः
पक्षो बहिरेवावगत्यः । अहो समोधने । अन्यतपचे दोषं
दर्शयितुं धारणे गतिमाह । वाऽधा बद्धा काष्ठेनेव काष्ठं
निःसन्धिवन्धनं जतुरच्छुलोहादिभिः सम्बद्ध अन्यं मां धा-
स्यसीत्यन्ययः । अन्यशब्दोऽयं तन्वेणोचारितो खिङ्गव्यत्यासे-
नावगत्यः, ततोऽस्मि चंदृतं स्थानमन्यदा । अन्यस्थानपचे
आह तस्य तस्मिन्नसंदृते स्थाने मा मां राज्यादिवन्नं कस्त्रि-
स्कालं परतन्त्रफलभोक्तारमुक्तं लोके धास्यसीति व्याख्यातं ।
इत्यनेन प्रकारेण बुद्धिपरोक्षार्थं पितुः सपुत्रस्थाभिमान-
यरिहारार्थं वा राजा प्रपञ्चेत्यन्ययः । अन्यमहो वाऽधा तस्येति
पाठे व्याख्येयं । अन्यतमो वाऽधा तस्येति पाठे धूमार्चिषोरन्य-
तमो वाऽधा मार्गस्य सम्बन्धिनि लोके इत्यर्थः । सः गै-
तमपुच्चः श्वेतकेतुस्त्रिचपृष्ठः इ प्रसिद्धः उवाच उक्तवान् ।
श्वेतकेतुक्रिमाह नाइमेतद्देह अहं श्वेतकेतुरेतदुक्तं लोके
संदृतमसंदृतं वा स्थानं लामाधेयमनन्यत्वेनान्यत्वेन वा बद्धा-
उबद्धा वेति न जानामि, इत्त ईर्षसमोधने, लत्प्रश्ननिमित्तं
ममायेतद्वगतं भविष्यतोत्थर्थः । आचार्यं सर्वज्ञं सर्वशास्त्रा-

* धास्यस्यन्यमहो वाऽधा इति ठी० ।

पितरमासाद्य प्रस्तुतीति माप्राक्षीत् कथं प्रतिब्रवा-
णीति स होवाचाहमयेतन्न वेद सदस्येव वयं स्वा-
धायमधीत्य इरामहे यन्मः परे ददत्येष्युभौ गमि-

र्थस्य ज्ञातारमनुष्टातारमाचारे खापयितारस्य पितरं पृच्छा-
गीति प्रश्नं करवाणि पितुर्गमनात् पूर्वं विस्मृतिर्माभूत् तत्र
गत्वा प्रश्नं करिष्यामीत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण उवाचेत्यन्वयः ।
सः चित्रदेयोत्तरः श्वेतकेतुः ह प्रशिद्धः पितरमाचार्य-
मारुणिं जनकमासाद्य संप्राप्य प्रस्तुतीति अनेन वक्ष्यमाणेन
प्रकारेण प्रश्नं कृतवान् । तत्रश्चप्रकारमाह इति माप्राक्षीत्
मां श्वेतकेतुं गौतमस्येत्यादिना धास्यसीत्यन्तेनेत्यनेन वाक्येन
प्रश्नमकरोत्, कथं प्रतिब्रवाणि अस्य प्रश्नस्य केन प्रकारेण
प्रत्युत्तरं वदामीत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण प्रस्तुतेत्यन्वयः । सः
पुच्छष्ट आरुणिः ह प्रशिद्ध उवाच उक्तवान् अहमयेतन्न
वेद, वेदाचार्योऽप्यहमारुणिरेत्चित्रपृष्ठं न जानामि सद-
स्येव चित्रस्य गाङ्गायनेः सभायामेव न त्वयच वयमारुणि-
श्वेतकेतुप्रभृतयः खाध्यायमधीत्य एतदर्थप्रतिपादकं वेदभागं
सार्थमधिगम्य चित्रात् गाङ्गायनेर्हरामहे अधिगच्छामः ।
यद्यस्मात् कारणात् नोऽस्मभ्यं गौतमादिभ्योऽपरिहार्येभ्योऽ-
वर्धीपक्षमेभ्यो याचकेभ्यः परे धनविद्यादातारः इति
प्रयच्छन्ति तच्चित्रो न दाखतीति शङ्का न करणीया इत्यर्थः ।
एहि आगच्छ चित्रं प्रति उभौ गमिष्यावः आवां यास्यावः,

थाव इति स ह समित्याणिश्चिं गाङ्गायनिं प्रतिचक्रम उपायानीति तं होवाच ब्रह्मग्राह्यसि* गौतम यो न मानमुपागा एहि व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति ॥१॥

इत्यनेन प्रकारेण उवाचेत्यन्वयः । स आरण्यः सपुत्रः ह प्रसिद्धः समित्याणिगुरुदर्शनार्थं समिद्धसः चिं चित्तनामानं गाङ्गायनिं गाङ्गस्य युवापत्यं प्रतिचक्रमे । उपायानीति लां विशिष्टविद्याविदं चिं गुरुत्वेन उपागच्छामि प्राप्नोऽस्मीत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण प्रतिचक्रमे प्रतिचक्राम समीपं गतवान्, तं शिष्यलेनात्मानं प्राप्नमारणिं ह प्रसिद्धं उवाचेत्यवान् । चित्रोक्तिमाह ब्रह्मार्थः ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य परस्य ब्रह्मणो वा अर्धः अर्थं पूजा इति यावत् तदस्य स ब्रह्मार्थः ब्रह्मवत् माननीय इत्यर्थः, असि भवसि गौतम हे गौतमगोचीय । तत्र कारणमाह यो वेदविदाभगणीर्मम गुरुभूतो याजकः सन् मया पुच्छारेण पृष्ठः न मानमुपागा मां शिष्यभूतं प्रष्टुं समागतो भवान् नतु किमनेन शिष्यभूतेन पृष्टेनेत्यभिमानं गतवान् । एहि आगच्छ व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति लां गौतमं विज्ञापयिष्याम्येव स्यष्टं बोधयिष्यामि न तु सन्देशादिकं जनयिष्यामीति अनेन प्रकारेण प्रतिज्ञामकरोदिति शेषः ॥१॥

* ब्रह्मार्द्वाऽसीति टी० ।

स हेवाच ये वै केचास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्र-
मसमेव ते सर्वे गच्छन्ति तेषां प्राणैः पूर्वपक्ष आप्या-
यते तानपरपक्षेण* प्रजनयत्येतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य
द्वारं यच्चन्द्रमास्तं यः प्रत्याह तमतिसृजतेऽय यो न

सः चिचः कृतप्रतिज्ञः इ प्रसिद्धः उवाचोक्तवान् । प्रथम-
तोऽगुप्तं स्थानं भेददर्शिनां कर्मिणामाह ये वै केच ये केच
चैवर्णिकाः प्रसिद्धाः अग्निहोत्रादिकर्मानुष्टातारः अस्मात्
प्रत्यज्ञात् लोकादवस्थोकनयोग्यात् चैवर्णिकदेहात् प्रयन्ति
अपर्सर्पन्ति वियन्ति इत्यर्थः । चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति, ते
विमुक्तदेहाः कर्मिणो निखिला धूमराचिकृष्णपक्षदच्छिणाय-
गाकाशान् गलानन्तरं कर्मफलभूतं स्वर्गापरपर्यायं चन्द्रम-
खसं गच्छन्ति न लादित्यादिकं । तेषां स्वर्गिणां कर्मिणां
प्राणैरिन्द्रियैः प्राणापानादिसहितैः पूर्वपक्षे इतुकृपक्ष आप्या-
यते आप्यायनं गतो भवति चन्द्रमाः राजमृत्यकरादिभि-
रिव राजा, तान् कर्मिणः प्राणान् अपरपक्षे कृष्णपक्षे न प्रजन-
यति नोत्यादधति । अयमर्थः । चीणभृत्यस्वेव राज्ञः परिचा-
रान् न जनयति इव्यासाभः, एवं चन्द्रः चीणः स्वर्गिणां द्विंशि
न जनयतीति । ननु स्वर्गकामो जुड्यादिति श्रूयते न
चन्द्रमण्डलकाम इत्यत आह एतदुक्तं चन्द्रमण्डलं वै प्रसिद्धं
शब्दतरूपं स्वर्गस्य लोकस्य स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य द्वारं गृह-

* तानपरपक्षे नेति ठो० ।

प्रत्याह तमिह वृष्टिर्भूत्वा वर्षति स इह कीटो वा
पतङ्गो वा मत्यो वा शकुनिर्वा सिंहो वा वराहो वा
परश्वान् वा शर्दूलो वा पुरुषो वान्यो वा तेषु तेषु

स्वेक्षःप्रवेशमार्गः, एतच्छब्दार्थमाह यः प्रसिद्धः चन्द्रमाः
इन्दुः। संहृतं स्थानं विवक्षुराह तं चन्द्रमसं दक्षिणमार्गस्थं
बोडधिकार्यमानिलादिगुणः प्रत्याह निराचष्टे अहमेतस्मिन्
सन्ततस्याते न गमिष्यामीति तं निराकृतचन्द्रमसमतिस्थ-
जते चन्द्रमसमतीत्य बिशुद्धाद्यातिवाहिकेषु सृजते उत्पादयति
उपासनासङ्कल्पो ब्रह्मलोकं नयतीत्यर्थः। अथ पक्षान्तरे यः
कर्मी स्वर्गभिस्थापवान् एनं चन्द्रमसं न प्रत्याह न निरा-
चष्टे गमिष्याम्यहं स्वर्गमिति सङ्कल्पवानित्यर्थः। तं कामिनं
स्वर्गनिवासमिहास्मिन् सोके रमणीयारमणीयचरणफल-
भूते वृष्टिर्भूत्वा कर्मफलोपभोगनियमोऽनुशयसहितो वर्ष-
धाराभावं प्राप्य वर्षति मेधोदरेभ्यो नीरधारां सहानु-
शयिनं मुञ्चति। स वृष्टिरूपेणागतो भूखोकमनुशयी यदि
कपूर्यचरणसदा दक्षिणोच्चरमार्गभ्रष्ट इहास्मिन् सोके कीटो
वा कीटो वज्रसारसमानोऽस्यकाशो जीवविशेषः वाशब्दात्
पिपीस्तिकादिः, पतङ्गो वा पतङ्गः दोपतेजोविरोधी चुद्रो
जीवः वाशब्दात् खद्योतादिः, शकुनिर्वा शकुनिः पचो वा-
शब्दादानरादिः, शर्दूलो वा शर्दूलो व्याघ्रः वाशब्दाच्छू-
करादिः, सिंहो वा सिंहो गजघातको जीवविशेषः वाशब्दात्

स्थानेषु प्रत्याजायते यथाकर्म यथाविद्यं तमागतं पृच्छति कोऽसीति तं प्रतिब्रूयादिचक्षणाहतवो रेत

सरभादिः, मत्स्यो वा मत्स्यो मीनो वाश्वदात् मकरादिः, परश्चा वा परश्चा इन्दश्चूकविशेषः वाश्वदाहस्त्रिकादिः । यदा कपूयरमणीयोभयचरणः तदा पुरुषो वा पुरुषो नरः वाश्वदान्नारो नपुंसकम् । पुरुषस्यापि रमणीयचरणीयबाङ्गले ब्राह्मणलादिकमवगन्त्य । एवं शुभाशुभचरणमभिधाय पुनः प्रकृतं कपूयचरणं संक्षेपेणाह अन्यो वा उक्तेभ्योऽन्यो दुःख-भागी जड्मः वाश्वदात्स्थावरः । एतेषु पूर्वोक्तेषु कीटादिषु स्थानेषु पूर्वोक्तेषु देहेषु अनुशयवान् प्रत्याजायते खर्गात् प्रत्यावृत्य समन्नादुत्पद्यते । उत्पन्नौ निमित्तमाह यथाकर्म यादृशं शुभमशुभं व्यामिश्रं वा कर्म, यथाविद्यं यादृशी आ-स्त्रीयाशास्त्रीया व्यामिश्रा वा विद्या, कर्मविद्यानुसारेण शुभ-मशुभं व्यामिश्रं च शरीरं भवतीत्यर्थः । एवं कर्मणां गतिं खर्ग-नरकोभयात्मिकां वैराग्यार्थमुपदिश्य गुरुशिष्ययोः करणीयं विवक्षुः प्रथमतो गुरोः करणीयमाह तं नरकादिव खर्गादपि विरक्तं । विज्ञातनरकखर्गगतिं चिविधतापसन्नप्तमानसममानि-त्वादिगुणं शिष्यमागतं शुभाशुभाभ्यां कर्मभ्यां खर्गात् भूत्वाकं प्रायात्युत्कटेन पुष्टेन केनचिदात्मानं प्रत्यागतं पृच्छति कर-णारसपूर्णहृदयो वेदान्नार्थयाचात्मवित् गुरुखच्छणसमन्व्यो गुरुः प्रश्नं करोति पृच्छेदित्यर्थः । गुरोः प्रश्नमाह कः प्रश्ने

**आभृतं पञ्चदशात् प्रस्तुतात् पित्यावतस्तन्मा पुंसि
कर्तर्येरयधं पुंसा कर्चा मातरि मा निषिद्ध स जाय**

शरीरेन्द्रियादिरूप आहोस्थित्तदिलक्षणः असि भवसि इत्यनेन
प्रकारेण पृच्छतीत्यन्वयः, तमेवं पृच्छन्तं खगुहं शिव्यो गुरुप्र-
आनन्दरं प्रतिब्रूयात् प्रत्युत्तरं वदेत् । शिव्यो देहादिसंहतमा-
त्मानमुररीक्षत्वाह विचक्षणात् बज्जविधभोगदानकुञ्जस्तात् स्त-
र्यसुपुज्ञामाडीरूपाचन्द्रमस चतवः चतोर्दसन्नाशृतुखरूपात्, न
हि चन्द्रमसमन्तरेण चतवः, रेतः अद्भुतोमवृष्ट्यज्ञपरिणामरूपं
इकुं आभृतं रेतःसिचि पुरुषाङ्गौ देवैरन्नाङ्गतिप्रक्षेपेण स्थापितं,
षञ्चदशात्यञ्चदशकलात् पञ्चदशकलात्मकात् शुक्लकृष्णपच्चहे-
तोरित्यर्थः, प्रस्तुतात् शायं प्रातरग्निहोत्राङ्गतिदद्यात्पूर्वापरप-
र्णायअद्भूतः सञ्ज्ञातात् सोमप्रकृतिविकाररूपाद्वा, *पित्यावतः
पितृमतः पितृलोकरूपादित्यर्थः, तदुक्तं रेतो मा मां मत्ख-
रूपं भवानुशयिना सहितमित्यर्थः, पुंसि रेतःसिचि कर्तरि
यास्यधर्मानुष्ठातरि एरयधं समन्नान्नानाङ्गेषु वर्त्तमानमेकच
इदयप्रदेशे प्रेरयत प्रेरणं कृतवन्त इत्यर्थः, यथाप्यत्र कर्ता को-
ऽपि न प्रतीयते प्रेरणे तथाप्यर्थसाभात्प्राग्निविद्यागता देवा
एवावगन्तव्याः । पुंसा रेतःसिचा निमित्तभृतेन कर्चा यास्य-
भर्णावुष्ठाचा मातरि पञ्चमाग्निरूपायां योषिति मा मां
रेतसा सहितमनुशयिनं †विषिद्ध सेचितवन्तः देवाः । स यो-

* पित्यावत इति B. C. E.

† सिविक्षा इति B. C. E.

उपजायमानो *दादशचयोदशोपमासो दादशचयो-
दशेन पिचाऽसं तद्विदेऽहं प्रतितद्विदेऽहं तन्म चृत-
षिति रेतोरुपेण सिंकोऽनुशयी अहं जाये जनने आविर्भाव-
निमित्तमित्यर्थः, उपजायमानः रेतःसेकमनु स्वकर्मसमीपे
शरीरं गृह्णानः, दादशचयोदशः दादशसङ्ख्याविशिष्टः स्वभा-
वतः कदाचित्तयोदशसङ्ख्याविशिष्टो दादशचयोदशः, उप-
मासः मासानां समीपे वर्तनं अस्य सोऽयमुपमासः संवत्सरः,
संवत्सरकालोपलचित्तजीवनत्वादनुशयपि दादशचयोदश उप-
मास इत्यविरुद्धं। दादशचयोदशेन उक्तरीत्या दादशचयोदश-
मासात्मकसंवत्सरोपलचित्तेन पिचा रेतःसिचा जनकेन आसम्
तादात्म्यं गतेऽभूत्वे रेतःसेकात्माक् तद्विदे तस्य ब्रह्मणो ज्ञानार्थं
सति भाग्ययोगे, वैपरीत्ये तु प्रतितद्विदे तदेदनस्य प्रतिकूलज्ञाना-
र्थं, अहं स्वर्गाद्भूष्टेऽनुशयी शास्त्रहृष्टिः। तत् तचैवं स्थितेतस्मात्
वा, मे मद्यं मदर्थमित्यर्थः, च्छतवः च्छत्रून् अनेककालं आब्रह्म-
साक्षात्कारं जीवनमित्यर्थः, अमर्त्यवेऽमर्त्याय ब्रह्मज्ञानपरिपूर्ये,
आभरध्वं हे देवाः समज्ञाद्वारयध्वं। तेन विचक्षणादित्यादिना
उक्तेन सत्येन यथार्थवचनेन, तेन चन्द्रनिवासमारभ्य आयोनि-
निर्गमनेन तपसा क्लेशेन, च्छतुः उक्तरीत्या संवत्सराद्यात्मको मर्त्य
इत्यर्थः, अस्मि भवामि, आर्त्यवः च्छतुजः गृहुकर्मोणितशरीरा-
त्मक इत्यर्थः, अस्मि भवामि। एवं ब्रुवाणं चेच्छरःकम्यहस्तवि-
धूनमादिना निवारयसि तर्हि कथय कः प्रश्ने कार्यकारण-

* दादशचयोदशो मास इति A.। दादशचयोदश उपमास इति टी०।

वोऽमृत्युव आभरधं तेन सत्येन तेन तपसा चृतुर-
स्म्यार्तवोऽस्मि *कोऽसि त्वमस्मीति तमतिसृजते ॥ २ ॥

विच्छणः को नामाऽमस्मि भवामि । एवमुक्ते वच्छमाणाध्याय-
द्योक्ते आत्मन्युपदिष्टे पुनः कोऽसीति पृष्ठे श्रिय आह तं ममो-
यदेष्टा प्राणप्रज्ञात्मावस्थाचयातीतः सगुणलेन पर्यक्षे चमा-
सीनः अस्मि भवामि । विच्छणादृतोः पञ्चदग्धात्मसृतात्पित्रमतः
आकृतं रेतो अन्तमा हे देवाः पुंसि कर्त्तरि प्रेरितवनः । ततः
पुंसा कर्त्ता निमित्तेन मातर्यपि मां चेचितवनः । द्वादशचयोदशेन
पित्रा ऐक्यं गत आसं संवत्सरो द्वादशचयोदश उपमासस्त-
द्विदे प्रतितदिदे जाये उपजायमानो वर्त्त इति अतः ततो
मेऽमर्याय ब्रह्मज्ञानपरिपूर्णर्थमृतुरूपमायुराभरधं । यस्मादेवं
जागानो देवान् प्रार्थये तेन सत्येन तेन तपसा चृतुरस्म्यार्तवो-
ऽस्मीति समन्वयः । विच्छणादित्यारभ्याभरधमित्यनं हेत्वर्थं उपो-
द्घातमयेन, अतो न व्यधिकरणलग्नक्षापि । प्रार्थनायामपि शब्द-
तो स्वभ्यमानानामृद्गुणां वा प्रार्थना । अस्मिन् पक्षे लेवं व्याख्येयो
मन्त्रः, हे विच्छणा हे चृतवः अतोऽहं ब्रह्मज्ञानार्थी तन्मे मां
हे कृतवो हे मर्त्यवो मृत्युइतवः । समानमन्यद्वेवपक्षे । इत्यनेन
प्रकारेण, प्रतिबूयादित्यन्ययः । तं विच्छणादादि त्वमस्मीत्यनं
मुवाणं नरकादिव चन्द्रमसोऽपि भीतं ब्रह्मविदमतिसृजते संसा-
रादतीत्योत्पादयति ब्रह्मविद्यया विमोक्षयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

* कोऽस्मि कोऽसीति टी० ।

स एतं देवयानं पन्थानमापद्यामिलोकमागच्छति
स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापति-
लोकं स ब्रह्मलोकं तस्य ह वा एतस्य लोकस्यारो

सः सगुणब्रह्मवित्यर्थाद्यन्यतमविद्यावाच् प्राणप्रयाणस-
मये प्राज्ञेनात्मनैकीभूतो इदयायप्रद्योतनेन प्रदर्शितसुषुक्षा-
दारः, एतं वच्यमाणं देवयानं देवैरर्चिरादिभिरुच्चमाने-
नोपासकेन प्राप्यत इति देवयानस्तं पन्थानं मार्गमापद्य सुषु-
क्षादारा मूर्द्धानं भिन्ना निर्गतः प्राप्य प्रथमग्निलोकं, अये
देवयानमार्गोपक्रमे सगुणब्रह्मविदो नयतीत्यग्निः स चासौ लोकः
प्रकाशस्त्राग्निलोकः, तमर्चिरभिमानिनो देवतामित्यर्थः, आग-
च्छति प्राप्नोति । ततः अहरापूर्यमाणपक्षोदगयनषण्मास-
संवत्सरदेवलोकाभिमानिनीर्देवता यथाक्रमेण प्राप्यानन्तरं सः
प्राप्तदेवलोको वायुलोकं वायुदेवतां । आगच्छतीत्येतत् वच्य-
माणेष्वयनुष्यते । स वायुलोकात् प्राप्तादित्यचन्द्रविद्युलोको
विद्युलोकादमानवेन पुरुषेण नीयमानो वरुणलोकं वरुणदेवतां ।
स वायुदन्तरथचक्रविद्रोपममार्गो वायुलोकादनन्तरं आदि-
त्यलोकमादित्यदेवतां उम्बराकाशसमानमार्गदाचौ चन्द्रमसः
पूर्वभाविनीं । स अमानवेन पुरुषेण नीयमानः वरुणात् प्राप्तस-
हायको वरुणलोकादनन्तरमिन्द्रलोकमिन्द्रदेवतां । सः प्राप्तेन्द्र-
सहायकस्तः प्रजापतिलोकं प्रजापतिदेवतां विराङ्गृणां । स

**इदो मुहूर्ता *येष्ठिहा विजरा नदीस्थो दृश्यः साक्षं
संख्यानमपराजितमायतनमिन्द्रग्रापती इारगोपै**

प्राप्तविराट्सहायकः ततः ब्रह्मस्तोकं हिरण्यगर्भस्तोकं अमा-
नवपुरुषैकगम्यं । तं ब्रह्मस्तोकं वर्णयति । तस्य अमानवपुरुषन-
यनेन प्राप्तस्य, इ शास्त्रप्रसिद्धस्य, वै ब्रह्मविद्धिः स्वर्यमाणस्य,
एतस्य प्रत्यक्षस्यैव प्रवृत्तत्वेन ब्रह्मस्तोकस्य हिरण्यगर्भनिवासस्य
आरो इदः प्रथमं ब्रह्मस्तोकप्रवेशे ब्रह्मस्तोकमार्गनिरोधकः स-
मुद्रशतसमानगामीर्थोऽजस्त्रभीस्त्रजस्तोऽरिभिः कामक्रोधादि-
भिर्विरचितत्वेनार इतिनामा इदः । तस्येत्यादि वक्ष्यमाणे-
व्यष्टनुवर्त्तते । आरइदस्य परपारे वर्त्तमानाः मुहूर्ता
घटिकादयकालाभिमानिनो देवाः । तान्विश्विनिष्टि येष्ठिहा:
+या ब्रह्मप्राप्त्यां इष्टिरिष्टं ब्रह्मस्तोकानुकूलमुपासनं काम-
क्रोधादिप्रवृत्त्युत्पादनेन प्रन्तीति येष्ठिहाः, विजरानदी
विगता जरा यद्वर्गनादिना सेयमुपासनक्रियैव तत्त्वात्त्वी
नदो । इस्तो दृक्षः इस्ता पृथिवी तद्वृपत्वेन इस्त्य इतिनामा
तस्यः, यमन्यत्राश्वत्यः सोमसवन इत्याचक्षते । साक्षं संख्यानं
साक्षत्तुचसमाना ज्या धनुषां गुणा इव वस्तु यत्रोपतीरं त-
स्मासुक्ष्यं संख्यानं, अनेकशूरसेव्यमानारामवापीकूपतडागसरि-
दादिविविधजल्पपरिपूर्णमित्यर्थः, संख्यानमनेकजननिवासरूपं
पञ्चनमित्यर्थः, अपराजितमायतनं न केनचित्पराजितमनेक-

* येष्ठिहा इति A.

+ ये यत् इष्टिरिष्टमिति B.C.E.

विभुप्रभितं विचक्षणासन्द्यमितौजाः पर्यङ्गः प्रिया च
मानसी प्रतिरूपा च चाकुषी पुष्पाण्यादायावयते* वै

सूर्यसमानलेनेत्यपराजितं ब्रह्मणो निवासखलं द्विरण्यगर्भस्थ
राजमन्दिरमित्यर्थः । तस्मिन्नपराजितमान्यायतने इच्छप्रजाप-
ती स्वनयित्वायज्ञलेन उपलक्षितौ वाव्याकाशौ इच्छप्रजाप-
तिमामानौ द्वारगेषौ द्वाररक्षकौ द्वारस्तावित्यर्थः, विभु-
प्रभितं अत्यन्तमधिकं अहङ्कारस्तरूपं अहमित्येव सामा-
न्येन प्रभितं विभुप्रभितं, ब्रह्मणः सभास्थलमेतन्नाम । विचक्षणा-
सन्दी विचक्षणा कुशला बुद्धिर्महत्तचमित्यादिशब्दाभिधेया
आसन्दी सभामधे वेदिः । अमितौजाः पर्यङ्गः अमितमपरिमितं
प्राणसंवाहादौ प्रसिद्धमोजो बलं यस्य सोऽयममितौजाः प्राणः
पर्यङ्गः ब्रह्मण आसनभूतो भूत्वकः सिंहासनं । प्रिया च मान-
सी मनसः कारणभूता प्रकृतिर्मनोगताङ्गादकारिणी भार्या
चकारस्तथा अलङ्करणादिकमपि सैवेत्येतदर्थः । प्रतिरूपा च
चाकुषी चचुःप्रकृतिभूता तैजसी प्रतिरूपा प्रतिच्छाया, चकारः
प्रतिरूपालङ्करणादेरपि चाकुषीलमङ्गार्थः । पुष्पाण्यादायावय-
तौ वै च जगानि जगन्ति चतुर्विधानि भूतानि सत्त्वोकसंख्या-
गानि पुष्पाणि बुद्धुमानि वै प्रसिद्धानि पुष्पसमानधर्मलेन न
केवलं पुष्पाणि जगानि किञ्चु आवयतौ च आ समन्नात् तन्मु-
सन्नानेन निष्ठादितौ पटावण्याच्छादनपरिधानरूपै, अनयो-

* पुष्पाण्यादायावयताविति टी० ।

च जगान्यम्बाद्वायवीश्वाप्सरसोऽम्बया नद्यस्तमित्य-
विदागच्छति तं ब्रह्माहाभिधावत मम यशसा विजरां
वा अयं नदीं प्रापन् वा अयं जरयिष्यतीति ॥ ३ ॥

रपि भूतैः सज्जोचविकाशादिसामान्यमवगत्यवं । अम्बाद्वाम्बा-
यवीश्वाप्सरसः, अम्बा जगच्छन्नः श्रुतयः । अम्बायवो न विद्यते
ऽम्बोऽभ्यधिकोऽयवश्च न्यूनो यासां ताः अम्बायवाः बुद्धयः ।
अम्बायवा एव अम्बायव्यः श्रुतिबुद्धयः । अप्सरसः साधारण्णो चो-
षितः । चकारावुभयोरपि प्रत्येकमप्सरस्त्वयोगर्थैः । अम्बया नद्यः
अम्बमम्बकं लोचनं ब्रह्मज्ञानं यान्तीत्यम्बयाः उपासनाः नद्यो
वारां प्रवाहधारिण्णः पुरायतनादिवासिलोकभोग्याः । तमुकं
ब्रह्मलोकं आरो ह्रद इत्यादिना अम्बया नद्य इत्यनेन इत्यंविद्
उक्तेन प्रकारेण वक्ष्यमाणेन वा पर्यङ्कस्त्रब्रह्मवित् आगच्छति
समन्तात्माप्नोति । तममानठेन पुरुषेणानीयमानमुद्दिश्य ब्रह्मा
हिरण्यगर्भं आह ब्रूते खपरिचारकान् अप्सरसश्च । ब्रह्मोक्ति-
माह अभिधावत पर्यङ्कविद्याविदं समन्ततः समुखं धावत
गच्छत मम यशसा मदीयकीर्त्या, ममार्हं समारं स्तीकृत्य
ममतिपत्त्या पूजां कुरुतेत्यर्थः । ननु भवानजरोऽयं भवते
विपरीतः कथं भवतः पूजामर्हतीत्यत आह । विजरां जरा-
हारिणीं सार्थकनामधारिणीं वै प्रसिद्धामस्त्रादोनां अयं
पर्यङ्कविद्यावित् नदीं सिन्धुं प्रापदवाप्तः । न वै नैव अयं प्राप्त-
विजरः जरिष्यति वयोहानिमवास्ति इत्यनेन प्रकारेणा-
इत्यन्ययः ॥ ३ ॥

तं पञ्चशतान्वस्तुरसा प्रतियन्ति शतं फलहस्ताः
शतमाञ्जनहस्ताः शतं माल्यहस्ताः शतं वासोहस्ताः
शतं चूर्णहस्तास्तं ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कुर्वन्ति स ब्र-
ह्मालङ्कारेणालङ्कृते ब्रह्मविदान् ब्रह्माभिप्रैति स

एवं ब्रह्मण उत्थनन्तरं अनेकब्रह्मसभास्यजनैः समं तं ब्रह्म-
सोकमागतं पर्यङ्गविद्याविदं पञ्चशतानि पञ्चशतसङ्ख्याकानि
अप्सरसां रूपयौवनसम्बन्धानां मनोरमाणां स्तनजघनभारवशी-
क्षतमथदेशानां मदनमदमोमुद्घमानदिग्न्तराणां साधारण-
स्त्रीणां प्रतिधावन्ति सम्मुखं आगच्छन्ति तदर्थगत्तासानां ।
संविभागेन सम्भारानाह, शतं शतसङ्ख्याकाः माल्यहस्ताः अने-
कवर्णविचित्रगन्धपुष्पदामकराः, शतं शतसङ्ख्याकाः आञ्जनह-
स्ताः अञ्जनोपयोगिद्व्यमाञ्जनं कर्पूरकस्त्रीकङ्कोल्पकतैला-
दिकराः, शतं शतसङ्ख्याकाः चूर्णहस्ताः इरिद्राकेसरकुकुमचन्द-
नादिचूर्णकराः, शतं शतसङ्ख्याकाः वासोहस्ताः विविधदुकूला-
दिकराः, शतं शतसङ्ख्याकाः *फलहस्ताः विविधाभरणहस्ताः,
तं अनुक्तोर्णारङ्गदं प्राप्तब्रह्मसोकं ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कुर्वन्ति
हिरण्यगर्भयोग्येन मण्डनेन मण्डयन्ति । स पर्यङ्गविद्याविदप्स-
रोभिर्ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कृतः स्यष्टं ब्रह्मविदान् हिरण्यगर्भज्ञा-
नवान् ब्रह्मवाभिप्रैति हिरण्यगर्भरूपमेव सर्वतः प्राप्नोति,
न लन्यत् । ब्रह्मप्राप्तौ क्रममाह, स प्राप्तब्रह्मसोकोऽप्सरोभि-
र्ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कृतः, ताभिः सभाजनैऽस्य सह आगच्छति

* फलहस्ता इति B. C. E.

आगच्छत्यारं ह्रदं तं मनसात्येति तमित्वा सम्प्रतिविदो मज्जन्ति स आगच्छति मुहूर्तान् येष्टिहांस्तेऽस्मादपद्रवन्ति स आगच्छति विजरां नदीं तां मनसैवा-

प्राप्नोत्यारं ह्रदं आरनामानं ह्रदं, तं आरं ह्रदं मनसा नावाद्यनपेच्चः केवलेनान्तःकरणेनात्येति अतीत्य गच्छति । युक्तं ह्येतत् । न ह्यारः कामक्रोधादिवृत्तिभेदः खातिक्रमणे मनोव्यतिरिक्तं साधनान्तरमपेच्चते । ये हि ब्रह्मविद्याशून्यास्तेषामनर्थमाह, तं आरं ह्रदं इत्वा केनचित् कर्मणा प्राप्य सम्प्रतिविदः आत्मनः प्रतिकूलं वैषयिकं सुखं तत्सम्यक्तेनानुकूलत्वेन जानन्तीति सम्प्रतिविदः अज्ञा इत्यर्थः, मज्जन्ति भिन्ननौका इव समुद्रे पान्थाः अपुनरद्वारं मग्ना भवन्ति । सोऽतिकान्तारह्रद आगच्छति प्राप्नोति मुहूर्तान् येष्टिहान् येष्टिहेतिनामकान् मुहूर्तान् । ते मुहूर्ताः कामक्रोधादिवृत्त्यादकाः असान्मनसातिक्रान्तात् अपद्रवन्ति अपगच्छन्ति खप्राणपरोप्त्वो इतहिरण्यकशिपोर्नृसिंहादिव विप्रचित्तिप्रस्तुतयः । सः खदर्शनेनापद्रावितमुहूर्तः आगच्छति प्राप्नोति विजरां नदों विजरेति नाम्नों नदों । तां विजरां नदीं मनसैव साधनान्तरनिरपेच्चेणान्तःकरणेनैव अत्येति अतिगच्छत्येव, न तु आरह्रदोन्तारवन्मुहूर्तादिद्रावणं किञ्चित्करोति । ननु सुकृतमप्यस्ति सहायमस्य विजरोन्तार इत्यत आह, तत्त्वं शरीरपरित्यागवस्त्रे उपास्यमानसाचात्कारावस्त्रे वा सुकृ-

त्येति तत्सुक्षतदुष्कृते धुनुते वा* तस्य प्रिया ज्ञातयः
सुक्षतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतं तद्यथा रथेन धावयन्
रथचक्रे पर्यवेक्षेतैवमहोरात्रे पर्यवेक्षेतैवं सुक्षतदुष्कृते

तदुष्कृते पुण्यपापे धुनुते वा अश्व इव रोमाणि कम्यनेन सुक्षतदु-
ष्कृतयोः परिपाकज्ञानेन परित्यजति । ननु सुक्षतदुष्कृतयोः
सतोः कथं परित्याग इत्याशङ्क्य यथाग्निना सतां काषानां
दाहस्तथेति परमं परिहारं परित्यज्य प्रसङ्गात् ब्रह्मविदुषिः
प्रीतिदेषयोः फलं विवक्तुर्ब्रह्मविद्यां स्तौति, तस्य ब्रह्मविदुषः
शत्रुमित्रादिसमबुद्धेः प्रियाः प्रीतिं कुर्वाणाः ज्ञातयः ज्ञात्यु-
पलक्षिता मनुष्याः सुक्षतं पुण्यमुपयन्ति प्राप्नुवन्ति विष्णोरिव
प्रियाः, अप्रिया ब्रह्मविदुषि देषं कुर्वाणा दुष्कृतं पापं उप-
यन्तीत्यनुवर्त्तते । ननु इदमतिच्चित्रं यो हि यत्करोति न स
तत्वाप्नोतीत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन समाधानमाह, तत्तत्र कारयितु-
रलेपे, यथा दृष्टान्तः, रथेन निमित्तभूतेन कर-
णेन वा धावयन् भूमौ प्रेरयन् रथचक्रे रथाङ्गे पर्यवेक्षेत भूमौ
संयोगविभागफलवती रथचक्रे समन्तादवलोकयेत, न तु तत्फलं
प्राप्नुयात् । एवमनेन प्रकारेणान्तःकरणशरीरादिक्षतादृष्टनि-
मित्तं प्रवर्त्तमाने अहोरात्रे रात्र्यहनो पर्यवेक्षते समन्तादव-
लोकयति, एवं यथा रात्र्यहनो पर्यवेक्षेत तथा सुक्षतदुष्कृते
पुण्यपापे । न केवलं ते एव अपि तु सर्वाणि च इन्द्रानि क्वाया-

* धनुवात इति A. धुन्वत इति B. C. E.

सर्वाणि च इन्द्रानि स एष विसुक्तो विदुम्भृते
ब्रह्मविदान् ब्रह्मैवाभिप्रैति ॥ ४ ॥

स आगच्छतीत्यं दृक्षं तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति स आ-
गच्छति सालज्यं संस्थानं तं ब्रह्मरसः प्रविशति स आ-
गच्छत्यपराजितमायतनं तं ब्रह्मतेजः प्रविशति स आ-

तपश्चीतोश्चसुखदुःखादीनि निखिलान्यपि इन्द्रानि पर्यवेक्षते
न तु तत्फलभागभवति । न हीचितुः फलं कलहादेः द्रष्टुर्मध्य-
स्थस्थ दुःखस्थादर्शनात् । स उपासक एष प्राप्तब्रह्मलोको ब्रह्म-
लोकप्राप्तेः पूर्वमेव विसुक्तो विदुम्भृतः अपगतपुण्योऽपगतपापः
ब्रह्मविदान् ब्रह्मैवाभिप्रैति व्याख्यातं ॥ ४ ॥

स उपासकः उच्चीर्णविजर आगच्छति प्राप्नोति इत्यं
दृक्षं दृख्यनामानं दृक्षं । तं प्राप्नेत्यदृक्षं ब्रह्मगन्धः अनुभूतपूर्वः
सर्वसुरभिगन्धातिशायी ब्रह्मगन्धः, येनाप्नातेन ब्रह्मलोकव्य-
तिरिक्तलोकेषु सुगन्धेष्वपि दुर्गन्धबुद्धिर्भवति तादृशः, वि-
ज्ञाराहणामिव मनुष्यजन्मान्याप्नातचम्यकादिगन्धो विज्ञन्वे
दुर्गन्धबुद्धिजनकः, प्रविशति ज्ञाणदारेणान्तर्हदयकमलमुकुल-
मागच्छति । स आप्नातब्रह्मगन्धः आगच्छति प्राप्नोति सालज्यं
संस्थानं सालज्यनामकं पञ्चनं । तं प्राप्तसालज्यं ब्रह्मरसः अना-
स्थादितपूर्वोऽन्यरसहेयतावुद्धिजनको ब्रह्मलोक एवासक्तिजन-
कोऽपूर्वरसो रसनाहारेण प्रविशति व्याख्यातं । स आस्थादि-
तब्रह्मरसः आगच्छति प्राप्नोति अपराजितमायतनं अपरा-

गच्छतीन्द्रप्रजापती द्वारगोपा तावस्मादपद्रवतः स आ-
गच्छति विभुप्रमितं तं ब्रह्मयशः प्रविशति स आगच्छ-
ति विचक्षणामासन्दीं वृहद्रथन्तरे सामनी पूर्वीं पादौ
श्वेतनौधसे चापरौ पादौ वैरूपवैराजे अनूच्ये शाकर-

जितनामकं ब्रह्मगटहं । तं प्राप्तापराजितं ब्रह्मतेजः अदृष्टपूर्वे
सर्वतेजसां न्यक्षारकारकं ब्रह्मलोक एवामक्तिकारकं चकुर्दारा
प्रविशति व्याख्यातं । स प्रविष्टब्रह्मतेजा आगच्छति प्राप्नोति
इन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ इन्द्रप्रजापतिनामानौ द्वाररक्षाकारकौ
द्वारस्यौ । तौ इन्द्रप्रजापती द्वारस्यौ असात् प्राप्तब्रह्मगन्धरस-
तेजसः ब्रह्मण इव दर्शनमात्रेण बद्धाञ्जली परित्यक्तासनौ द्वार-
प्रदेशात् मरभसं जय जयेति ग्रन्थमुक्तारथन्तो अपद्रवतः अपस-
रतः । स अपद्रावितेन्द्रप्रजापतिक आगच्छति प्राप्नोति विभुप्रमितं
विभुमामकं प्रमितं सभास्यत्वं । तं प्राप्तविभुप्रमितं ब्रह्मयशः ब्रह्मा-
इमस्त्रीति ब्रह्मकीर्त्तिरहङ्कारो मनसा द्वारेण प्रविशति व्याख्या-
तं । स प्राप्तब्रह्मयशा आगच्छति प्राप्नोति विचक्षणामासन्दीं वि-
चक्षणेतिनामिकां वेदिकां । सा विचक्षणामन्दी प्रज्ञा महत्तत्त्व-
रूपणी बुद्धिः । तस्या आसन्द्याः प्रकारमाह वृहद्रथन्तरे सामनी
अस्याः पूर्वीं पादौ श्वेतनौधसे सामनी अस्या अपरौ पादौ वैरू-
पवैराजे सामनी अस्या अनूच्ये दक्षिणात्तरे अस्ये शाकररैवते सा-
मनी अस्यालिंगस्यो पूर्वपस्थिते । सा चतुरस्या वेदी प्रज्ञा । तत्त्वा-
गतस्य फलमाह, प्रज्ञया हि विपश्यति हि यस्माद्विचक्षणं प्राप्तः

रैवते तिरश्ची सा प्रज्ञा प्रज्ञया हि विपश्यति स आग-
च्छत्यमितौजसं पर्यङ्कं स प्राणस्तस्य भूतच्च भविष्यच्च
पूर्वा पादौ श्रीश्वेरा चापरौ भद्रयज्ञायज्ञीये शीर्षण्ये
हृहद्रथन्तरे अनूच्ये चृच्छ सामानि च प्राचीना-

तस्माद्ब्रह्मयात्मबुद्धा विविधं विश्वं पश्यति । स प्राप्तप्रज्ञ आग-
 च्छति प्राप्नोति अमितौजसं पर्यङ्कम् अमितौजोनामकं पर्यङ्कं,
 स अमितौजाः पर्यङ्कः प्राणः पञ्चवृत्तः सर्वेन्द्रियेभ्योऽभ्यधिकः
 क्रियाशक्तिः । तस्यामितौजसः पर्यङ्कस्य भूतच्च भविष्यच्च पूर्वा
 पादौ मस्तकाधारगात्रस्याधस्ताद्वर्त्तमानौ प्राचां दिशि च-
 रण्णा अतीतं भावि च विश्वं । चकारावेकैकस्यैकैकपादलार्थां ।
 श्रीश्वेरा चापरौ, इरा इस्ता, पादगात्रस्याधस्ताद्वर्त्तमानौ पश्चि-
 माचां दिशि अन्यौ पादौ सन्धीः धरणी च । चकारौ पूर्ववत् ।
 हृहद्रथन्तरे अनूच्ये दक्षिणोन्नरथोदीर्घे खद्वाङ्गे अनूच्यसुच्छे
 हृहद्रथन्तरे सामनो, भद्रयज्ञायज्ञीये शीर्षण्ये पूर्वपश्चिमयोर्ह्रस्ते
 खद्वापादाधारे शीर्षपादस्यले शीर्षण्ये ते भद्रयज्ञायज्ञीये सा-
 मनो । एवं कोष्ठतुष्टये पादचतुष्टयेन निष्पत्ते । पट्टिका-
 माह चृच्छ सामानि च प्राचीनातानं प्राक्प्रत्यगुपर्यधो-
 भावेन वर्त्तमाना दीर्घाः पट्टिकाः प्राचीनातानं, तदृच्छ सा-
 मानि च । चकारौ चक्सामयोरधर्जर्द्धभागनियमार्थां । यजू-
 षि तिरश्चीनानि यजूषि प्रसिद्धानि दक्षिणोन्नरथोलिंयंक-
 पट्टिकारूपाणि । सोमांश्व उपस्तरणं । सोमकिरणाः सुको-

तानं* यजूषि तिरश्चीनानि सोमांशव उपस्तरणमु-
ङ्गीयोऽपरश्च यः श्रीरूपबर्हणं† तस्मिन् ब्रह्मास्ते तमि-
त्यंवित्यादेनैवाय आरोहति तं ब्रह्मा पृच्छति‡ कोऽ-
सीति तं प्रतिब्रूयात् ॥ ५ ॥

मलकश्चिपुख्वरूपं । उद्गीथ उपश्रीः उद्गीथः सामभक्तिविशेषः
उपस्तरणस्योपरि आपादमस्तकं प्रच्छिष्यमाणं ज्ञीरगौरं मृदु-
तरं वस्त्रमुपश्रीः तदुद्गीथः, श्रीरूपबर्हणं उच्छ्रीष्टकं लक्ष्मीः,
चद्यपीयं पादलेन पूर्वमुक्ता तथापि पूर्वा लौकिक्युन्तरा तु
वैदिकीति विभागादपुनरुक्तिः। तस्मिन् प्राणपर्यङ्के भूतच्छेत्या-
रभ्य श्रीरूपबर्हणमित्यन्तेनोक्ते ब्रह्मास्ते हिरण्यगर्भस्वरूपं स्व-
तादात्म्येनोपास्यमानं उपविष्टं वर्तते । तं ब्रह्मण आसन-
भूतं पर्यङ्कमुक्तं इत्यंवित् उक्तपर्यङ्कस्येन ब्रह्मणा तादात्म्यवित्,
पादेनैव चरणेनैव, नतु पादावधस्तात् प्रच्छिष्य जघनकरा-
द्यारोपणेन, अये प्रथमतः आरोहति आरोहणं करोति । तं
पादेनैव उक्तपर्यङ्कमारोहनं प्रियं पुत्रमिव पिता ब्रह्माह
हिरण्यगर्भा ब्रूते । ब्रह्मोक्तिमाह, कः प्रश्ने असि भवसि इत्यनेन
प्रकारेण अनुतिः शिक्षयति तं कोऽसीति ब्रुवाणं ब्रह्माणं प्रति-
ब्रूयात् प्रत्युन्तरं वदेत् ॥ ५ ॥

* प्राचीनातानानीति A.

† उद्गीथ उपश्रीः श्रीरूपबर्हणमिति टो० ।

‡ ब्रह्मा ह एच्छताति D. नज्ञाहेति टो० ।

चतुरस्म्यार्तवोऽस्म्याकाशाद् योनेः समूतो *भा-
र्यायै रेतः संवत्सरस्य तेजो भूतस्य भूतस्यात्मा भू-
तस्य भूतस्य त्वमात्मासि यस्त्वमसि सोऽहमस्मि त-

वक्तव्यं प्रत्युत्तरमाह, चतुरश्च वसन्ताद्यृतुखरूपो भवामि ।
कालात्मकते उपपत्तिमाह, आर्तवोऽस्मि चतुष्मन्त्वी भवामि
कालात्मकेन मया समन्वात् । मम कालात्मनख्या तादृशे-
नाभेदप्राप्तिर्थतस्तः कालः कालसमन्वी च भवामीत्यर्थः ।
तर्हि किं यथा चन्द्रमसः समागतः स चतुरार्तवश्च तथेत्याशङ्ख
नेत्याह, आकाशादव्याकृताद्योनेः उपादानकारणात् समूत
उत्पन्नः । †भायै भायाः खयं प्रकाशाद्वृणः । अयमर्थः ।
न केवलं जडमुपादानकारणं किन्तु खयंप्रकाशं ब्रह्म शब्द-
मिति । ‡रेतः संवत्सरस्य तेजो भूतस्य भूतस्यात्मा भूतस्य भू-
तस्य । ननु कथं भाया आकाशाद्योनेः समूतः कथमतुरार्त-
वश्चेत्यत आह, भूतस्य अतीतस्य भूतस्य यथार्थस्य कारण-
रूपस्य भूतस्य चतुर्विधचेतनाचेतनात्मकस्य भूतस्य पञ्चमहा-
भूतात्मकस्य, नहि संवत्सरमन्तरेण चतुर्विधानि भूतानि
षच्च भूतानि चेत्यद्यन्ते, संवत्सरस्य वसन्ताद्योनेकर्तुखरूपस्य
‡रेतः संवत्सरप्रवर्तकमन्तर्बहिर्वर्तमानं तेजो दोप्तिखरूपं मदु-
द्धिप्रकाशकं आत्मा आत्मेति प्रत्ययव्यवहारयोगं संवत्सरस्य

* भायै भाया इति टी॰ B. C. E.

† भार्यायै भार्याया इति D.

‡ रेतः संवत्सरस्येति B. C. E.

माह कोऽहमसीति सत्यमिति ब्रूयात् किं तथत्सत्य-
मिति यदन्यदेवेभ्यश्च प्राणेभ्यश्च तत्सद्य यदेवाश्च
प्राणाश्च तच्यं तदेतया वाचाभिव्याङ्गियते सत्यमित्ये-

ष तत्कार्यस्य च मर्यि स्वयंप्रकाशस्त्रहपेऽधस्त्वात् । *यदा-
येतस्मिवस्त्रस्य अस्य संवस्त्रस्य तेजोभूतस्य तेजःस्त्रहपस्य
आदित्यादितेजसः प्रवर्यमानत्वात् भूतस्य व्यवहारयोगस्य
चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चस्य भूतस्य कारणस्य भूतस्य कार्यस्य
आत्मा अधिष्ठानभूत इति व्याख्येयं तदापि चतुलमार्तवलं
चाविरुद्धं कालस्थापि कारणस्य समानत्वात् । ननु कोऽयमा-
त्मेत्यत आह, लं पर्यङ्गस्यो ब्रह्मात्मासि आत्मशब्दप्रत्ययभाग्
भवसि । यदेव किं तवेत्यत आह, यः प्रसिद्धः पर्यङ्गस्यस्त्रमसि
ब्रह्मा मत्पुरतः स्थितोऽसि स लक्ष्मद्वप्रत्ययालम्बन उक्तः अह-
मस्मि अस्माक्षब्दप्रत्ययालम्बनो भवामि इत्यनेन प्रकारेण
प्रतिब्रूयादित्यन्वयः । तमेवं वदन्तमुपासकमाह पर्यङ्गस्यो ब्रह्मा
ब्रूते कः प्रश्ने अहमस्मि, अस्त्रमात्मासीति भवतोक्तः स कोऽहं
ब्रह्मा भवामि । इत्यनेन प्रकारेण ब्रह्मणा पुनः पृष्ठ उपासको
ब्रह्माणं प्रति सत्यं सत्यशब्दाभिधेयाधिष्ठानं इति ब्रूयात् अनेन
प्रकारेण वदेत् । एवमुक्ते पुनर्ब्रह्मा पृच्छति किं प्रश्ने तद्वतोक्तं
यद्वतः प्रसिद्धं सत्यं सत्यशब्दाभिधेयं । इत्यनेन प्रकारेण ब्रह्मा-
णा पृष्ठः पुनः प्रत्युत्तरं ब्रूयात् अप्रसिद्धमन्यदेवेभ्यश्च प्राणे-

* याठान्तरव्याख्यारम्भः ।

तावदिदं सर्वमिदं सर्वमसीत्येवैनं तदाहु *तदेतच्छ्रो-
केनाभ्युक्तम् ॥ ६ ॥

यजूद्रः सामशिरा असाद्भूर्तिरव्ययः स ब्रह्मे-
ति विज्ञेय कृषिर्ब्रह्ममयो महानिति तमाह केन
भूत्य इन्द्रियाधिष्ठादभ्योऽग्न्यादिभ्यः इन्द्रियेभ्यः सप्राणेभ्यो
व्यतिरिक्तं । उकारौ वाय्वाकाशाभ्यामयन्वित्येतदर्थैः । तत्
उक्तमिन्द्रियप्राणव्यतिरिक्तं सत् सच्छब्दालम्बनं । अथ पञ्चान्तरे
अत्यसिद्धं देवास्य प्राणास्य अग्न्यादय इन्द्रियाणि सप्राणकानि
वाय्वाकाशौ च पूर्ववत् तदुक्तं देवादिकं त्वं त्वच्छब्दालम्बनं ।
तदुक्तं सचराचरं विश्वमेतया उक्तया सत्यरूपया वाचा वचने-
जाभिव्याहृयते सर्वत उच्यते । एतच्छब्दार्थमाह सत्यं सत्यशब्द-
रूपं, इति सत्यानुकरणार्थः । एतावदियत्परिमाणमिदं प्रत्य-
ज्ञादिप्रमाणगम्यं सर्वे निखिलं जगत् । इदानीं श्रुतिराह इदं
सर्वमसि इदं प्रत्यज्ञादिप्रमाणगम्यं सर्वे निखिलं भूतभौतिका-
त्मकं जगत् ब्रह्म लं भवसि, इत्येवैनं तदाहु । तदा तस्मिन् ब्रह्मा-
णो मन्त्रकसमीपागमनकाले इत्येवोक्तेनैव प्रकारेण न त्वन्येन,
एनं ब्रह्माणमाह उपासकः समाप्तो ब्रुते । †तदेतत् स्नोकेना-
भ्युक्तम् ॥ ६ ॥

श्रुत्यायेतद्ब्रह्मणः सर्वात्मलमुक्तमित्युपासकः श्रुतिमुदाह-
रति । तमुपासकं स्वाक्ष्मनः सर्वात्मलं ब्रुवाणं आह ब्रह्मा ब्रूते,

* तदेतद्ब्रह्मोक्तेनेति A.

† तदेतदित्यादि उदाहरतीत्यन्तं B. C. E. पुक्तकेषु नाम्नि ।

मे पौस्तानि नामान्याप्नोषीति प्राणेनेति ब्रूयात् केन
नपुंसकानीति मनसेति केन स्वीनामानीति वाचे-
ति केन गन्धानिति *प्राणेनेति केन रूपाणीति चक्षु-

केन करणभूतेन रूपेण वा, मे मम ब्रह्मणः सर्वात्मनः, पौस्तानि
पुलिङ्गसमन्वयोनि नामानि नामधेयान्याप्नोषि प्राप्नोषि । इत्य-
नेन प्रकारेण ब्रह्मणा पृष्ठे प्राणेन पञ्चवृत्त्यात्मकेन साधिदै-
विकेन करणेन रूपेण वा इति ब्रूयात्, अनेन प्रकारेण प्रत्युत्तरं
वदेदुपासकः । पुनर्ब्रह्मा पृष्ठति केन करणेन रूपेण वा स्त्री-
नामानि स्त्रीलिङ्गनामधेयानि आप्नोषीत्यच वक्ष्यमाणेषु चानु-
वर्तते । इत्यनेन प्रकारेण पृष्ठे वाचा प्राणनिष्पादया वर्णा-
भिव्यक्तिरेतुभूतया इत्यनेन प्रकारेण ब्रूयादित्यनुवर्ततेऽत्र
वक्ष्यमाणेषु च । पुनः पृष्ठति केन करणेन रूपेण वा नपुंस-
कानि नपुंसकलिङ्गनामानि । इत्यनेन प्रकारेण एवं पृष्ठे
उत्तरमाह मवसा अन्तःकरणेन साधिदैविकेन इति अनेन
प्रकारेण । पुनः पृष्ठति केन करणेन गन्धान् पृथिव्येकगुणान्
इति अनेन प्रकारेण । उत्तरमाह प्राणेन साधिदैविकेन
दृश्येव ब्रूयात् अनेन प्रकारेण वदेत् ब्रूयादित्यनुवर्तते, इत्येत-
दर्थं मध्येऽपि यहशमन्ते च यहीव्यति । एवकारः प्राणशब्दस्त्र
द्विरभिधानं कथं करणीयमिति शङ्खानिवारणार्थः । पुनः पृष्ठ-
ति केन करणेन रूपाणि तेजोऽवक्षगुणभूतानीत्यनेन प्रकारेण ।
चक्षुषा नेत्रेन साधिदैविकेन करणेनेति अनेन प्रकारेण । केन

* प्राणेनेत्येवेति टो० । प्राणेनेति A.

येति केन शब्दानिति श्रोत्वेणेति केनान्वरसानिति
जिह्वयेति केन कर्माणीति हस्ताभ्यामिति केन
सुखदुःखे इति शरीरेणेति केनानन्दं रतिं प्रजाति-

स्यर्गान् लभेति प्रश्नोच्चरे वहिरेवावगम्यते । पुनः पृच्छति केन
करणेन शब्दान् ध्वनिवर्णपदवाक्यादिरूपान् इत्यनेन प्रका-
रेण । उच्चरमाह श्रोत्वेण शब्दोपलक्षिकरणेन साधिदैविकेन
इत्यनेन प्रकारेण । पुनः पृच्छति केन करणेन अन्वरसान् अन्वस्थ-
अद्योयस्य सेष्टपेत्यत्रोद्यचर्यभेद्यस्य रसान् कटुकास्तीक्ष्ण-
सवणकषायमधुरान् रसान् इत्यनेन प्रकारेण । उच्चरमाह जि-
ह्वया रसनेत्रियेण साधिदैविकेन इत्यनेन प्रकारेण । पृच्छति
केन करणेन कर्माणादातव्यानि इत्यनेन प्रकारेण । उच्चर-
माह हस्ताभ्यां हस्तदयरूपेण करणेन साधिदैविकेन इति
अनेन प्रकारेण । पृच्छति केन करणेन सुखदुःखे अनुकूल-
प्रतिकूले वेदनीये इत्यनेन प्रकारेण । उच्चरमाह ब्रह्मरेण
स्थूलसूक्ष्माखेन पुण्यापुण्यसहकृताङ्गानहेतुना देहेन इत्यनेन
प्रकारेण । पृच्छति केन करणेनानन्दं मैथुनावसानसमुत्यं सुखं,
रतिं मैथुनरागं सुखमामैथुनावसानं योषिदास्तिष्ठनसुखमा-
रभ, प्रजातीः प्रजाः कन्यासुतादिरूपाः इत्यनेन प्रकारेण ।
उच्चरमाह उपस्थेन उपस्थास्थेन करणेन स्त्रीपुंसिष्ठभेदेन
भिन्नेन साधिदैविकेन इत्यनेन प्रकारेण । पृच्छति केन कर-
णेन इत्याः गतीः इत्यनेन प्रकारेण । उच्चरमाह पादाभ्यां

मित्युपस्थेनेति केनेत्या इति पादाभ्यामिति केन धियो
विज्ञातव्यं कामानिति प्रश्नयैवेति ब्रूयात्तमाह आपो
बै खलु मे लोकोऽयं तेऽसाविति सा या ब्रह्मणो
पादद्वयाख्येन करणेन साधिदैविकेनेत्यनेन प्रकारेण । पृच्छति
केन करणेन *धियो बुद्धिदृज्जीः, विज्ञातव्यं धियां विषयज्ञानं,
कामान् विविधेच्छापरपर्यायरूपानित्यनेन प्रकारेण । उत्तर-
माह प्रज्ञया स्वयंप्रकाशेनात्मबोधेन । यद्यपि सर्वमिदमनयै-
वायते तथापि वागादिकं नामाद्यवास्त्रौ साक्षात्करणमस्ति
व्यवधायकं न लेवं बुद्धादै किञ्चिदस्ति । यद्यपि सुख-
दुःखे अपि प्रज्ञैकवेद्ये तथापि भम पादे सुखं ब्रिरभि च
दुःखमित्यादिप्रत्ययानुसारेण भरीरेणेत्युक्तं । यद्यपि नाम-
माचास्त्रौ करणं वाक् प्राणस्य जीवनमन्तरेण न करणं, मनस्य
सर्वोपस्थितिसाधारणकरणं तथापि स्त्रीपुंश्चक्रिवत् इटित्येव
नपुंसकव्यक्तेवाद्यकरणैः प्रत्ययानुदयादस्ति नपुंसकाधिगमे
मनसोऽभ्यधिको व्यापारो यतस्तत उक्तं मनसा नपुंसकानीतिः
प्राणस्य जीवनमन्तरेण अकरणस्यापि वाग्व्यापारसहकारिता-
दाक्प्राणौ नामास्त्रौ करणं भवतः । स्ति च करणते प्राणस्य
पुरुषत्वादाचः स्त्रीत्वाच वाक्प्राणयोर्विभागेन करणत्वमवि-
रुद्धं । प्रतर्द्वन्नाभिहोत्रे च वाक्प्राणयोर्नामास्त्रौ करणत्वमर्थाद-
क्ष्यति चावद्वा इत्यादिना (अ० २। ख० ५) । इति ब्रूयाद्वाख्यातं । तं
पादेन पर्यङ्गमारुढमुक्तोत्तरवादिनमाह पर्यङ्गस्यो ब्रह्मा ब्रूते ।

* धियो बुद्धेरिति D.

जितिर्या व्यष्टिस्तां जितिं जयति तां *व्यष्टिं व्यश्रुते य
एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥

इत्यारण्यके कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदि प्रथमो-
अध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

ब्रह्मोक्तिमाह, आपः अपश्वदाभिधेयान्यप्यधानानि पञ्चीकृत-
पञ्चमहाभूतानि सभौतिकानि, वै प्रसिद्धानि खोकवेदयोः,
खलु निश्चितमनुपचरितमित्यर्थः, मे मम सर्वसुखुर्हिरण्य-
गर्भस्य परब्रह्माभिन्नस्य, हि यस्मात् आपो मम तस्मादसौ
अम्बायो मदीयोऽनेककोटियोजनविस्तीर्णः सर्वसुखभूमिः अयं
प्रत्यक्षो मन्त्रिवासः ते तव ममोपासकस्य मदभिन्नस्य खोको
ब्रह्मखोकः, यावन्नादीयं तावच्चदीयमित्यर्थः, इत्यनेन प्रकारेण
तमाहेत्यन्वयः । इदानीमुक्तोपासनस्य फलं संचेपेण श्रुतिराह
सा श्रान्तैकवेदा आप इत्यादिना प्रकृता या प्रसिद्धा ब्रह्म-
विदां ब्रह्मणः पर्यङ्गस्यस्य हिरण्यगर्भस्य जितिर्जयरूपा सर्वा-
तिशायित्वमित्यर्थः, चा प्रसिद्धा व्यष्टिर्बास्त्रिः सर्वात्मकलभि-
त्यर्थः, तामुकां जितिं जयरूपां जयति खाधीनां करोति
तामुकां व्यष्टिं व्याप्तिं व्यश्रुते व्याप्तोति । व्याप्तारमाह यः प्रसिद्धः
उपासकः एवं वेद उक्तेन प्रकारेण पर्यङ्गस्य ब्रह्मोपास्ते, य एवं
वेद व्याख्यातं । वाक्याभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीशङ्करानन्दभगवतः कृतौ कौषीतकिब्राह्मणोपनि-
षद्वृष्टिपिकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

* व्युष्टिभिति सर्वत्र D.

प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह * कौषीतकिस्तस्य ह वा एतस्य
प्राणस्य ब्रह्मणो मनो दूतं चक्षुर्गोप्तृ श्रोत्रं संश्रावयितु

प्रथमेऽध्याये पर्यङ्कविदोक्ता तत्र चोक्तं स आगच्छत्यमितौ-
जसं पर्यङ्कं स प्राण इत्यादिना प्राणस्य महाप्रभावतं । उपा-
सकश्च मन्दमध्यमोत्तमभेदेन चिविधः, तत्र यः सकृदकं मोपप-
त्तिकं गृह्णाति स उत्तमः, यस्तु अनेकश्च उच्चमानमात्मानं गुरुं
च संक्षेप्य गृह्णाति स मन्दः, यस्तु गुरुकं गृह्णन् खचित्तं निरोद्धु-
मशक्तः स मध्यमः । स तु गुरुणोक्तस्य वान्यस्य वा उपदेशेन चित्त-
धैर्ये विविधैर्वैदिकैरूपायैनं तत्य इति न्यायमाश्रयत्वा भगवती
श्रुतिः प्राणेऽपासनं चित्तस्यैर्यकरमनेकफलकल्पद्रुमरूपं तदि-
द्यस्व वास्त्राध्यात्मिककर्माणि विविधफलानि वक्तुं द्वितीयमध्याय-
मारभते । तत्र प्राणो ब्रह्मेत्युपासनं विवक्तुः प्रसिद्धुस्वर्वमर्तमाह ।
प्राणो योऽयमास्येऽन्तः पञ्चवृत्तिः ब्रह्म सत्यज्ञानानन्दादिरूपे
जगत्कारणं । इति ह स्माह, ह ऐतिह्ये स्म प्रसिद्धौ इत्याह एव-
मुक्तवान् कौषीतकिः । कु कुत्सितं निव्यं हेयमित्यर्थः, सोतं शीतं
शीतस्तं सांसारिकं सुखं यस्य स कुषीत एव कुषीतकः तस्यापत्यं
कौषीतकिः । ननु ब्रह्म महाराजोपचारार्हं प्राणस्तु न तथे-
त्याशङ्क्य प्राणेऽपि महाराजचिज्ञानि कामिचित्पुर्यादयति,
तस्य उक्तस्य, ह प्रसिद्धूस्य, वै सर्वमाणस्य, एतस्य प्रत्यक्षस्यैव
मुखविले वर्तमानस्य प्राणस्य पञ्चवृत्तेः, ब्रह्मणः ब्रह्माभिन्नस्य

* कौषीतकिरिति D.

वाक् परिवेश्चो स यो ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणे मनो
दूतं वेद इति वान् भवति यश्चक्षुर्गौमृ गोमृमान् भवति
यः श्रोतुं संश्रावयितुं संश्रावयितुमान् भवति यो वाचं
परिवेश्चों परिवेश्चोमान् भवति तस्मै वा एतस्मै प्राणाय
ब्रह्मण एताः सर्वा देवता अथाचमानाय बस्ति हरन्येवं

मनः सहस्रविकल्पात्मकमनः करणं दूतं महाराजस्येव सभ्य-
वियहकारिमृत्यवदर्तमानं । वाक् माल्वादिस्यानस्यमित्रियं परि-
वेश्चो परिवेषणस्य कर्त्ता महाराजस्य विशासनीया योषिदिव ।
चक्षुः रूपोपस्थिकरणमित्रियं *गोमृ गोमृद्वाच्यानामित्रि-
याणां रक्षकं महाराजस्येव गोमृमेः रक्षको मन्त्री । श्रोतुं
शब्दोपस्थिकरणं संश्रावयितुं सम्यक् अवणकारकं प्रतीहार-
रूपं । तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मणे द्वृतं व्याख्यानं, इका-
रषष्ठोरभवेव विशेषः । अत्र चतुर्थी तु बस्तिशब्दयोगार्था ।
एता उक्ता मनचाच्याः सर्वा निखिला देवता देवताशब्दवाच्याः
अथाचमानाय इदं मद्भामाहरन्विति प्रार्थनामकुर्वाणाय बस्ति
गर्भदासा इव राज्ञः करमपेच्छितमर्थजातमित्यर्थः, हरन्ति आ-
हरन्ति अर्पयन्तीत्यर्थः । तथो एव अपि तथैव न त्वन्यथा, अस्मै
प्राणोपासकाय सर्वाणि निखिलानि भूतानि स्थिरजडमानि
अथाचमानायैव इदं मे प्रयच्छन्तु इति प्रार्थनामकुर्वाणायैव
न तु कुर्वाणायापि, बस्ति हरन्ति व्याख्यातं । अस्मै इति य

* गोत्रमिति E.

हैवास्मै* सर्वाणि भूतान्ययाचमानायैव बलिं हरन्ति
 य एवं वेद तस्योपनिषद् याचेदिति तद्यथा ग्रामं
 भिक्षित्वाऽख्योपविशेषाहमतो दक्षमश्रीयामिति त
 एवैनमुपमन्वयन्ते ये पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरन्वेष धर्मो
 उक्तस्तमाह, यः प्रसिद्धु उपासकः एवं वेद उक्तेन प्रकारेण
 उपास्ते तस्य प्राणस्य ब्रह्मणे मनो द्रूतमित्यादिनोपासकस्य
 उपनिषद् इत्यब्रतं न याचेत् प्राणात्ययेऽपि याज्ञां न कुर्यात् ।
 इति उपनिषत्कथनसमाप्त्यः । अयाज्ञायां दृष्टान्तमाह, तत्
 तचायाज्ञायां दृष्टान्तः, यथा दृष्टान्ते ग्रामं ब्राह्मणादिसमा-
 कीर्णं देशविशेषं भिक्षिला भिक्षार्थं प्रतिगृहं गता अखब्रां
 एकमपि सिक्षमप्राप्य उपविशेत् ततो भिक्षाप्राप्तौ निराशः
 सन्तुपवेशनं कुर्यात् तदप्राप्तौ सञ्चातकोधः, एवं सङ्कल्पवान् ।
 भिक्षुकस्य सङ्कल्पमाह, नाहमतो दक्षमश्रीयामनेन ग्रामेण
 मिलितेनामिलितेन वा दक्षं समर्पितं नाश्रीयामहं भोजनं
 न करवाणि अहं भिक्षुकः । इत्यनेन प्रकारेण सङ्कल्पे वर्त-
 मानेऽस्मिन्, य एवादाद्वलेन प्रसिद्धास्ते एव न त्वन्ये, एनं
 स्वस्मादप्राप्तभिक्षं स्वेभ्यो विगतस्युहं ये पुरस्तात् पूर्वमस्मात्
 सङ्कल्पात् प्रत्याचक्षीरन् गच्छास्मन्तो न दास्याम इति
 निराकरणं कुर्युः, त एव प्रत्याख्यातार एव न त्वन्ये
 एनमयाचकं तन्मुखावलोकनपराज्ञुखमुपमन्वयन्ते उपमन्वणं

* तथो श्वासा इति ठी० ।

याचते^{} भवत्यन्वदास्त्वेवैनमुपमन्वयन्ते ददाम त इति ॥ १ ॥

प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह पैञ्चस्तस्य वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो वाक् परस्ताच्छुरारूप्यते[†] चक्षुः परस्ताच्छ्रोचमारूप्यते श्रोतं परस्तामन आरूप्यते मनः कुर्वन्ति ददाम दानं करवाम ते तु भयं पूर्वमस्तार्थिकाय इदानीभपगताशाय इत्यनेन प्रकारेण । एष प्रत्यक्षो दीनवक्त्रादिस्तक्षणो धर्मो गुणविशेषो याचतो याचकस्य भवति स्यष्टं । अन्यतस्मेव, तु शब्दः पक्षान्तरे, अन्यसाक्षिःस्यृहः प्रसन्नवदनः अन्य एव अयाज्ञायामेव न तु याज्ञायां यदि वर्तते तदा एवैनमुपमन्वयन्ते ददाम त इति व्याख्यातं । एवं याज्ञायाज्ञयोर्गुणदोषान् पर्यालोच्य न याचेदित्यर्थः ॥ १ ॥

यथा कौषीतकिस्तदत् पैञ्चनामापि च्छिरित्याह प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह पैञ्चस्तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणः, पैञ्चनामा पैञ्चगोचो वा, व्याख्यातमन्यत् । ननु मनोदूतलादिस्तक्षणेन ब्रह्मलं प्राणस्य यद्यपि तथाप्यप्रत्यक्षादब्रह्मलमपीत्यत आह वाक् वागिन्द्रियात् परस्तात् परतः चक्षुश्चक्षुरिन्द्रियमारूप्ये समन्वादादृत्य तिष्ठति । वाचश्चक्षुरान्तरं युक्तं दृष्टेः प्रादेण विसंवादाभावात् । चक्षुश्चक्षुरिन्द्रियात् पर-

* याचित इति B. C. E. याचत इति D. टीका ।

† भवत्यन्वतस्मेवेति टी० ।

‡ आरूप्य इति सर्वत्र टीका । आरूप्यत इति तु समीचीनः पाठः ।

परस्तात् प्राण आरुभ्यते तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एताः सर्वा देवता अयाच्चमानाय बलिं हरन्त्येवं हैवास्मै सर्वाणि भूतान्ययाच्चमानायैव बलिं हरन्ति य एवं वेद तस्योपनिषद् याचेदिति तद्यथा ग्रामं भिज्ञित्वाऽलब्ध्वोपविशेषाहमतो इत्तमश्चीयामिति त एवैनमुपमन्त्रयन्ते ये पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरन्तेष धर्मोऽयाचते भवत्यन्नदास्त्वैवैनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इति ॥ २ ॥

साञ्छ्रोच्चमारुभ्ये श्रोत्रं अवणेन्द्रियं, व्याख्यातमन्यत् । चक्रुषा इत्क्रिकां रजतवत् पश्चन्ति न त्वेवं श्रोत्रमविद्यमानं इष्टेणाति ततो युक्तं चक्रुष आन्तरलं श्रोत्रस्य । श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियात् परस्तान्मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकमन्तःकरणं, व्याख्यातमन्यत् । मनसः सावधानत्वे श्रोत्रेण अवणं, ततो युक्तं श्रोत्रादान्तरलं मनसः । मनः मनसः परस्तात् परतः आन्तरः प्राणः पञ्चवृत्तिः, प्राणवन्धनं हि मनः प्रसिद्धं, आरुभ्यते समन्नादावृत्य तिष्ठतीत्यवगम्यते पण्डितरूपैः । एवमान्तरत्वेन ब्रह्मलं युक्तं । तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एताः सर्वा देवता अयाच्चमानाय बलिं हरन्ति, तथो एवास्मै सर्वाणि भूतान्ययाच्चमानायैव बलिं हरन्ति य एवं वेद तस्योपनिषद् याचेदिति तद्यथा ग्रामं भिज्ञित्वाऽलब्ध्वोपविशेषाहमतो इत्तमश्चीयामिति य एवैनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इत्येष धर्मो याचतो भवत्यन्तरस्त्वैवैनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इति व्याख्यातं ॥ २ ॥

अथात् एकधनावरोधनं यदेकधनमभिधायात्
पैर्णमास्यां वामावास्यायां वा शुद्धपक्षे वा पुण्ये नक्षत्रे
इतेषामेकस्मिन् पर्वत्यग्निमुपसमाधाय परिसमूच्छ
परिस्तीर्थं पर्युश्य दक्षिणं जान्वाच्य खुबेणाज्याहुती-

प्राणविदेऽर्थेच्छायां सत्यां कर्तव्यतामाह, अथ प्राण-
ब्रह्मज्ञानानन्तरं अतो यस्मादिच्छा जाता अस्मात् कारणा-
देकधनावरोधनं एकधन इति प्राणस्य नामधेयं जगत्यसि-
खेक एव धनरूप एकधनः । प्राणांस्तु सततं रक्षेद्वारैरपि
धनैरपीति व्याख्येन प्राणस्य परमधनत्वात् तस्यावरोधनमेकत्र
स्वापनमेकधनावरोधनं, अथमर्थः । सत्यामर्थेच्छायामर्थाप्राप्तौ
व्याचिप्रचेतसो न प्राणब्रह्मचिन्तनं, वस्त्यमाणेनोपाखेनार्थप्राप्तौ
प्रसन्नचेतसः प्राणचिन्तनस्य सम्भवादिदमेकधनावरोधनं स्यात् ।
यद् यदेकधनं प्राणमभिधायात् सर्वतो धानं कुर्यादर्थेषुः
तदार्थावास्या इदं कुर्यादिति शेषः । अथवा एकमनन्तरलभ्यं धनं
तस्यावरोधनं प्राप्नुपायः तद्वाचितं । एवमपि यदेकधनमभि-
धायात् प्राणोपासकः तदा पैर्णमास्यां वामावास्यायां वा,
वाश्वद् इच्छाविकल्पार्थः स्तुभव्यत् । इद्वप्ते वा इुक्तपक्षे
वाश्वदः क्षणपक्षविकल्पार्थः, पुण्ये धन्ये, आत्मनोऽनुकूले
इत्यर्थः, नक्षत्रेऽश्विम्यादौ शास्त्रविहिते । अग्निमुपसमाधाय
अग्निं औतं स्त्रातं वा स्त्राखोक्तमेण कुण्डलपिण्डादौ
प्रचिष्ठ परिसमूच्छ समन्तात् दण्डिकमपनोच्य, परिस्तीर्थं

जुहोति वाङ्गाम देवतावरोधनी सा मेऽमुष्मादिदम्-
वरुन्धात्तस्यै स्वाहा प्राणो नाम देवतावरोधनी सा मे-
ऽमुष्मादिदमवरुन्धात्तस्यै स्वाहा चक्षुर्नाम देवताव-
रोधनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धात्तस्यै स्वाहा श्रोत्वं
नाम देवतावरोधनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धात्तस्यै

समन्नाइर्भानवकीर्य, पर्युक्त्य मन्त्रपूतेन वारिणा समन्नात्
परिषिद्ध, उत्पूयात्यं स्फग्नहोक्तप्रकारेणोत्यवनसंस्कारेण सं-
ख्य, इचिणं जान्वाच्य इचिणं जान्वधो निपात्य, सुवेण वा
चमेन वा कमेन वा, सुवचमसौ प्रसिद्धौ याज्ञिकानां, कंसं
कांस्यदर्थादिकं तेन करणेन, वाचयं तु प्राप्तीच्छयोरनियत्यर्थं ।
एता वक्त्यमाणाः आज्याङ्गतोराज्यभागविशेषान् जुहोति
जुङ्गयात् । होममन्त्रानाह वाङ्गाम देवता वाग्भिधाना देव-
ताऽवरोधनी उपासकाभीष्टार्थस्यादिका वा उक्ता देवता
मे भम प्राणेपासकस्य अर्थेच्छोरमुष्मात् मदभीष्टार्थस्या-
मिनः सकाशादिदं मदभीष्टमर्थजातमवरुन्धात्* अवरो-
धनं कुरुतां सन्यादयत्तिवर्थः । तस्यै उक्तनाम्यै देवतायै
स्वाहा होमाङ्गतिमेतदर्थप्रधानां स्त्रीकरोतु स्वाङ्गतं स्त्रीक-
रोतु । प्राणो नाम देवतावरोधनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धा-
त्तस्यै स्वाहा । चक्षुर्नाम देवतावरोधनी सा मेऽमुष्मादिदमव-
रुन्धात्तस्यै स्वाहा । श्रोत्वं नाम देवतावरोधनी सा मेऽमुष्मा-

* अवदंडामिति B. C. E.

स्वाहा मनो नाम देवतावरोधनी सा मेऽमुष्मादिदम-
वरुन्धात्तस्यै स्वाहा प्रज्ञा नाम देवतावरोधनी सा, मे
ऽमुष्मादिदमवरुन्धात्तस्यै स्वाहेत्यथ धूमगन्धं प्रजि-
ग्रायाज्यलेपेनाङ्गान्यनुविमृज्य वाचंयमोऽभिप्रब्रज्यार्थं
ब्रूयादूतं वा प्रहिणुयास्तुभते हैव ॥ ३ ॥

दिदमवरुन्धात्तस्यै स्वाहा । मनो नाम देवतावरोधनी सा मे
ऽमुष्मादिदमवरुन्धात्तस्यै स्वाहा । प्रज्ञा नाम देवतावरोधनी
सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धात्तस्यै स्वाहा । प्राणो नाम प्राणाभि-
धानात् ध्राणयहणच्च तन्त्रेणावगन्तव्यं, तेन ध्राणाभिधानेति
मन्त्रान्तरमनुकूपि सिद्धं भवति । ओत्रं नाम ओत्राभिधा-
ना । प्राणचक्षुःओत्रमनःप्रज्ञामन्त्रा वाञ्छन्त्रवद्वाख्येयाः । प्रज्ञया
ब्रह्मत्वं चोक्तं । इति मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । अथ होमानन्तरं
धूमगन्धं होमधूमगन्धं प्रजिध्राय प्रतिध्राय आध्राणं कृत्वा
आज्यलेपेन होमावश्चिष्टाज्यलेपेन अङ्गान्यनुविमृज्य होमधूम-
ग्राणमनु सर्वगात्राणुपलिष्य वाचंयमो मौनी अभिप्रब्रज्य
होमदेशाद्यत्र क्वाण्यवस्थितमर्थस्त्रामिनं गत्वा अर्थं स्त्रामीष्ट-
मर्थं ब्रूयात् ब्रुवीत इदं मे लक्ष्मी भूयादिति वदेत् । अर्थ-
स्त्रामिनो दूरदेशावस्थाने दूतं वा प्रहिणुयात् स्त्रमृत्यसुता-
दिकं दूतं प्रेरयेत्, भृत्याद्यभावे वाचं वेति वहिरेवावगन्तव्यं ।
लभते हैव प्रसिद्धमर्थं स्त्रामीष्टं स्त्रामदूतवाक्यानामन्यतमेन
गतेन प्राप्नोत्वेव न तु न प्राप्नोति ॥ ३ ॥

अथाते दैवः सरो यस्य प्रियो बुभूषेद्यस्यै *वा
येषां वा यासां वैतेषामेवैकस्मिन् पर्वण्येत्यैवावृत्तैता
आज्याहुतीर्जुहोति वाचं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा
प्राणं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा चक्षुस्ते मयि जुहो-

एवमर्थोपायमुक्ता वस्त्रोपायमादेपासकस्य, अथ प्राणन्त्र-
द्वाज्ञानानन्तरमतः यस्मादात्मनः प्रियस्येच्छा अस्मात्कार-
णात् दैवः देवैर्वागादिभिः समाद्यः सरोऽभिलाषः सम्भो
भवति यथा तथा कथत इति श्वेषः । यस्य पुरुषस्य व्यक्तिविशे-
षस्यात्मन्यनुरागशूल्यस्य प्रियो बुभूषेत् प्राणवत् प्रियो भवितु-
मिच्छेत्, यस्यै यस्याः स्त्रियाः वै प्रसिद्धाया राजादिपत्न्याः, येषां
प्रत्यचाणां राजादीनां श्रीमतां सर्वस्तेषुशूल्यानां वै प्रसिद्धानां,
यासां वान्यस्त्रीणां, तेषामेव वागाद्यधिष्ठातृणामन्यादीनां
न त्वन्येषां । अत्र वाशब्दाधाहारेण योजनीयं, यस्यै वा प्रियो
बुभूषेत्, येषां वा प्रियो बुभूषेत्, यासामेव वा प्रियो बुभूषेत् ।
एकस्मिन् पर्वणि दर्शपूर्णमासयोरन्यतरस्मिन् इक्षुपचात्मके
वा पुष्टे नक्षत्रे पर्वदिवसे अग्निमुपसमाधाय व्याख्यातं । एतयै-
वावृता उक्तेन प्रकारेण परिसमूह्येत्यादिना एताः वक्ष्यमाण-
सङ्क्षाका आज्याहुतीर्जुहोति व्याख्यातं । वाचं वागिन्द्रियरूपां
ते तत्र मयि प्रीतिं करिष्यतः मयि प्रीतिविषये तत्राप्रीत्यै-
दासीन्ययोरन्यतरेभ्यनसन्दीप्तेऽग्नौ जुहोमि प्रक्षिपामि, असौ

* वास्तवे वै इवि टी० ।

म्यसौ स्वाहा ओचं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा मन-
स्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा प्रज्ञां ते मयि जुहोम्यसौ
स्वाहेत्यथ धूमगन्धं प्रजिग्रायाज्यलेपेनाङ्गान्यनुवि-
मृज्य वाचंयमोऽभिप्रब्रज्य संसर्ज्ञं जिगमिषेदपि वा-

एतकामाहमयं कामो वा मम सम्बो भवतु, स्वाहा मदीया
वाक् भैतत्कामिन आज्याङ्गतेरनुज्ञां प्रयच्छतु । प्राणं ते
मयि जुहोम्यसौ स्वाहा, चकुस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा,
ओचं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा, मनसे मयि जुहोम्यसौ
स्वाहा, प्रज्ञां ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा, प्राणचक्षुःओचमनः-
प्रज्ञामन्त्रा वाज्ञन्त्रवद्वाख्येयाः । इत्यथ धूमगन्धं प्रजिग्रा-
याज्यलेपेनाङ्गान्यनुविमृज्य वाचंयमोऽभिप्रब्रज्य व्याख्यातं । सं-
सर्ज्ञं जिगमिषेत् स्वसाधस्य संसर्ज्ञं गन्तुमिच्छेत् गच्छेदित्यर्थः ।
अथ स्वसाधस्य महाविभूत्यादिमत्तेन सर्वाः कर्तुमशक्याः । तदा
पचान्तरमाह अपि वातादा सम्भाषमाणस्तिष्ठेत् अपि वेति
पचान्तरे साधस्य सर्वाभावे तेन सह वार्तां कुर्वन् तिष्ठेत् ।
सम्भाषणस्यापि कर्तुमशक्यते वाशब्दः पचान्तरमाह वातात्
तिष्ठेत् स्वशरीरवातसंसर्ज्ञा यथा भवति तथावस्थानं कुर्या-
दित्यर्थः । अथवा वातास्माषमाणस्तिष्ठेत् स्वकीयाः शब्दा
यथा वायुनास्य कर्णरञ्जे स्थानं कुर्वन्ति तथा कुर्यादित्यर्थः ।
एवं कृते फक्षमाह प्रियो हैव भवति ह प्रशिद्धः सर्वस्य साधस्य
प्रिय एव भवति न त्वप्रियः, न केवलं प्रियत्वमात्रं स्वसम्बिधौ

तादा तिष्ठेत् सम्भाषमाणः प्रियो हैव भवति स्मरन्ति
हैवास्य ॥ ४ ॥

अथातः संयमनं प्रातर्दनमान्तरमग्निहोचमित्या-
चक्षते यावद्दै पुरुषो भाषते न तावत् प्राणितुं श-
क्षोति प्राणं तदा वाचि जुहोति यावद्दै पुरुषः प्राणिति

किन्तु स्मरन्ति हैव अस्मिन् यामान्तरादिगते ह प्रसिद्धा
राजाद्योऽस्य साधा:, अस्य स्मरन्त्येव न तु विस्मरन्ति पित्रादे-
रिव पुत्रादयः । अथस्य तान् सर्वान् हनुकामानिवासकिशून्यः
अस्यात् प्रचिपेत् यत्र क्वायस्य विधेयास्य भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इदानीं प्राणोपासकस्याग्निहोचफलं विवक्तुराध्यात्मिकम-
ग्निहोचमाह, अथ प्राणब्रह्मोपासनानन्तरं, अतो अस्माद-
ग्निहोचफलस्येच्छावान् वाह्यमग्निहोचमनुष्टातुमशक्तोऽनिच्छुर्वा
अस्यात् कारणात् संयमनं सम्यग्यमनमहिंसादिकं यत्* तत्
संयमनं, प्रातर्दनं प्रतर्दनेन दैवोदासिनानुष्टितलेन तत्त्वा-
माङ्कितं प्रातर्दनं, आन्तरमग्निहोचमिति चाचक्षते आ-
न्तरं वाह्यसाधननिरपेक्षमग्निहोचनामाङ्कितं कर्म इत्याच-
क्षते अनेन प्रकारेण कथयन्ति । चकारोऽग्निहोचान्तर-
त्वयोः प्रत्येकं मिलितयोरपि सञ्ज्ञालसमुच्चयार्थः । विद्वांसो
यदान्तरमित्याचक्षते तदनुं वाक् प्राणयोरमित्यापारकर्वल-
माह, यावद्यत्परिमाणं, वै प्रसिद्धं, पुरुषः पुरुषाकारशरीर-

* यत् सम्बन्धित तत् सांयमनमिति B. C. E.

न तावङ्गावितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोत्येते
अनन्ते अमृते आहुती जाग्रत् खपंश सन्ततं जुहो-
त्यथ या अन्या आहुतयोऽनवत्यस्ताः कर्ममयो हि

धारी अनुः भाषते वाग्व्यापारं करोति न तावत् प्राणितुं
शक्नोति वाग्व्यापारपरिमाणं प्राणव्यापारं कर्तुं न शक्नोति ।
अथवा वाक्प्राणयोः समकालं व्यापारं वारयति चावदि-
त्यादिना । अस्मिन् पञ्चे यावत्तावच्छब्दौ कालपरै व्याख्येयौ ।
प्राणं वाग्व्यापारे यति खय्यापारशूल्यं वाचो न्यूनव्यापारं
इधिपथःसमानं, तदा तस्मिन् वाग्व्यापारकाले, वाचि व्यापा-
रत्वेनाधिकायामग्निसमानायां जुहोति होमं करोति । वाक्-
समानधर्मलं प्राणस्य प्राणसमानधर्मलं वाचस्त्राह चावदै पुरुषः
प्राणिति न तावङ्गावितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोति
स्यष्टं । सिद्धं हि वदन्ति श्वसनं ब्रूते चेति सर्वज्ञोनं ।
इदानीमग्निहोत्रमाह एते वाक्प्राणरूपे उक्ते, अनन्ते असङ्गा-
तव्यापाराधारे परस्पराग्नौ प्रविशन्त्यावप्यचोणे वा, अमृता-
ङ्गती अन्तवद्धि म्रियते यतोऽनशूल्ये ततोऽमृतरूपे आङ्गती
अमृतत्वफलहेतुलादा अमृताङ्गती । जाग्रत् खपंश जायति
खप्ते च, चकारौ जायत्स्वप्नयोरितरेतरयोगार्थैः । सन्ततं नि-
रन्तरमागर्भनिर्गमनादोन्तरश्वासं अव्यवच्छिन्नं भोजनाच्छा-
दनादिव्यवधारशूल्यं, न हि वाक्श्वसनयोरन्यतरेण शूल्यः
काचो जीवतः, जुहोति होमं करोति होमबुद्धिं कुर्यादि-

भवन्ति *तद्द स्मैतत् पूर्वे विदांसोऽग्निहोत्रं न जुहवा-
चक्षुः ॥ ५ ॥

उक्तं ब्रह्मेति ह स्माह शुष्काघङ्गारस्ताहगित्युपासीत

त्वर्थः । एतदग्निहोत्रं स्तोतुमन्यं निन्दति । अथ पक्षान्तरे याः
प्रसिद्धाः पथोदध्यादिद्रव्यसाधा अन्या वाक्प्राणाङ्गतिभ्यां
व्यतिरिक्ता आङ्गतयः आसेचनान्ता देवतामुहिष्म इव्य-
त्यागाः, अन्तवत्यः खरूपेण फलतोऽपि नाशवत्यः । तत्र
हेतुमाह ताः वाक्प्राणाङ्गतिभ्यामन्यत्वेन प्रसिद्धाः, कर्ममयः
शरीरव्यापारसाधा: कृतकाः फलतः खरूपतश्च हि असात्
तस्मादन्तवत्यो भवन्ति स्यष्टं । अस्याग्निहोत्रस्य ज्ञाने सर्वसङ्ग-
परित्यागसञ्ज्ञसन्धासमाह एतद्व वै पूर्वे विदांसः ह प्रसि-
द्धाः, वै स्मर्यमाणाः, पूर्वेऽतीताः, एतदिद्वांसो वाचि अग्नौ
भाषणव्यापारवत्यां प्राण आज्ञं निःश्वासोऽच्छासव्यापारशून्यो
द्वयते, प्राणे शाश्वौ निःश्वासोऽच्छासव्यापारवति वागाज्ञं भाषण-
व्यापारशून्या द्वयत इत्येतत् ज्ञानवन्तः, अग्निहोत्रं न जुह-
वाचकुः अग्निहोत्रहोमं न कृतवन्तः सर्वसङ्गपरित्यागसञ्ज्ञ-
सन्ध्यासं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्राणे वा उक्त्यमिति काण्डादिशाखासूक्यशब्दस्य प्राणे
प्रसिद्धत्वात् तां प्रसिद्धिमनुरूप्याना अतिः प्राणमुक्यशब्देन नि-
र्दिष्म तत्र स्वगादिदृष्टीर्विधातुं, अस्य ब्रह्मते कौषीतकिपैङ्ग-

* एतद्व वै पूर्वे इति ठी० ।

सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठायाभ्यर्थन्त तद्यजुरित्य-
पासीत सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठाय युज्यन्ते तत्सा-
मेत्युपासीत सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठाय सन्नमन्ते
तच्छ्रीरित्युपासीत तद्यश इत्युपासीत तत्तेज इत्युपा-

वत् शुक्लज्ञारसम्भातिमाह, उक्तं उक्तशब्दाभिधेयः प्राणः
ब्रह्मेति ह साह व्याख्यातं शुक्लज्ञारः एतनामा मुनिः ।
तत् उक्तं चृगिति चृग्बुद्धा उपासीत । यावत् प्राण चृगि-
ति चृगाकारो भवति तावद्विजातीयप्रत्ययशूल्यं सजातीय-
प्रत्ययप्रवाहं कुर्वीत । प्राणे चृग्बुद्धौ कृताथां फलमाह सर्वाणि
गिखिलानि ह प्रसिद्धानि अस्मै प्राणे उक्ते चृग्बुद्धिकर्त्ते
भूतानि स्थिरज्ञानानि श्रैष्ठाय प्रशस्यतमत्वाय अभ्यर्थन्ते
सर्वतः पूजां कुर्वन्ति । तद्यजुरित्युपासीत सर्वाणि हास्मै
भूतानि श्रैष्ठाय युज्यन्ते । तत्सामेत्युपासीत सर्वाणि हास्मै
भूतानि श्रैष्ठाय सन्नमन्ते । चृग्बुद्धा समलं यजुःसामबुद्धोः ।
युज्यन्ते उद्युक्तानि भवन्ति, सन्नमन्ते सम्यक् प्रक्षीभूतानि भव-
न्ति, अन्यत् कृतव्याख्यानं । चृग्यजुःसामाज्ञ पादबद्धाविव-
चितच्छन्दस्तप्रगीतमस्तात्मकानां प्रसिद्धत्वात् चृगादिपदस्य
व्याख्या कृता । तच्छ्रीरित्युपासीत तद्यश इत्युपासीत तत्तेज
इत्युपासीत । मनुष्यादेर्विभूतिः श्रीः, कीर्तिर्यशः, भास्त्रं प्रका-
शादिकारणं ज्योतिस्तेजः, व्याख्यातमन्यत् । श्रीयशस्तेजोबुद्धीनां
सदृष्टान्तं फलमाह, तत्त्वं श्रीवशस्तेजोबुद्धिषु फले दृष्टान्तः,

सीत तद्यथैतच्छ्रीमत्तमं यशस्वितमं तेजस्वितममिति
श्वेषु भवत्येवं हैव स सर्वेषु भूतेषु श्रीमत्तमो यश-
स्वितमस्तेजस्वितमो भवति य एवं वेद तदेतदैषिकं

यथा दृष्टान्ते, एतदाकर्णपूर्णं गुणनिबद्धपृष्ठं पृथुतरसुवर्णपट्टि-
काद्वतसर्वगाचं पृथापुत्रसमधम्बिकरस्यं वमद्विक्षिमण्डलशरस-
मूहदृष्टिकरं धनुः शस्त्राणां खड्गपट्टिशतोमरश्लृष्टिगदाभि-
न्दिपालचक्रचुरिकायमदंडादीनां श्रीमत्तममतिशयेन विभू-
तिमत्, न द्व्यच्छ्रुत्यं धनुश्चतः सुभटस्य विभूतिं दधाति धन्वी
चेत्तुरगारुदो जयत्येकोऽपि मेदिनीमिति प्रसिद्धेः। यशस्वि-
तममतिशयेन यशःसम्बन्धं, विशिखा द्व राजन्ते धनुषः सग-
णादिव। निर्गताः शस्त्रसम्बाताः पूर्वराणां लघुयोधिनामिति
प्रसिद्धेः। तेजस्वितममतिशयेन तेजःसम्बन्धं यद्यपि सोहेषु शस्त्रेषु
तेजस्वितमत्वं प्रसिद्धं तथापि सम्प्रहारावसरेऽन्यान्यपगत-
सौवर्णाद्यावरणानि भवन्ति, धनुस्तु तस्मिन्नयवसरे सुवर्ण-
मणिरक्षादियुक्तमिति तेजस्वितमं, धम्बिनश्च श्रीयशस्त्रेजांसि
प्रसिद्धानि पार्थादेर्भवन्ति स्यष्टं। तथो एवं उ अपि धनुर्वदेव
न लन्धथा एवं विद्वान् प्राणः श्रीयशस्त्रेजोबुद्धीनामाल-
मनमिति जानन्, श्रीयशस्त्रेजोबुद्धिरूपासक इत्यर्थः। स-
र्वेषां भूतानां निखिलानां खिरजड्मानां मध्ये श्रीमत्तमो
यशस्वितमस्तेजस्वितमो भवति स्यष्टं। इदानीं चयोविद्यानां
छतसंसारफलान्तर्वर्तिनामपि प्राणविज्ञानं मोक्षसाधनमित्याह

कर्ममयमात्मानमध्यर्थुः संस्कारेऽति तस्मिन् यजुर्मर्यं प्रवयति यजुर्मर्यं कृष्णये होता कृष्णये साममयमुद्भाता

तमुक्त्यशब्दाभिधेयं च्छगादिबुद्धासम्बन्धं एतं मुखविलान्तर्वर्तमानं प्रत्यक्षमिव ऐष्टकं इष्टकासम्बन्धरूपमैष्टकं कर्ममर्यं कर्मस्वरूपमात्मानमध्यर्थुशब्दप्रत्ययासम्बन्धं अध्यर्थकृष्णलिम्बिशेषः प्राणबुद्धा संस्कारेऽति संस्कारं करोति योषितमिवाग्निबुद्धा । अथमर्थः योऽयमिष्टकासु चितोऽग्निः कर्मसाधनः सोऽपि प्राणात्मक एव प्राणस्य च्छगात्मकत्वात्, अथस्य च्छगादिसाधकर्मनिष्पादकः, अहम्त्वा तत च्छगात्मकः सर्वात्मा प्राणोऽहमस्मि अथमग्निश्च मदात्मकः इत्यात्मानं संस्कारेऽतीति । तस्मिन् प्राणबुद्धा संक्षतेऽन्यभिन्ने आत्मनि यजुर्मर्यं यजुःसाध्यं कर्मवितानं कुविन्द इव प्रवयति प्रकर्षणं कर्ममञ्चतन्तुभिर्विलारयति । यजुर्मर्ये यजुःसाध्ये कर्मविताने प्रवृत्ते शति आधारभूते वा कृष्णयं कृष्णाध्यं कर्मवितानं प्रवयति होता कृष्णलिम्बिशेषः । कृष्णये कृष्णाध्ये कर्मणि प्रवृत्ते यत्वाधारभूते वा साममर्यं सामसाध्यं कर्मवितानं प्रवयति उद्भाता कृष्णलिम्बिशेषः । स अध्यर्थः संस्कारहेतुः प्राणः, एव मुखविलान्तःस्थः सर्वस्यै सर्वस्या निखिलायास्त्वयीविद्याचायाः चयो कृष्णजुःसामरूपा या सैव विद्या तस्या आत्मा आप्यादेः कर्ता शरीरस्येव जीवः । उक्तेन प्रकारेण उक्तमात्मानं इटङ्गाहिकयाह एव उ एव अपि मुखविलान्तःस्थ एव न त्वन्यः, अस्यात्मा अस्या

स एष *चयै विद्यायाः आत्मैष उ एवैतदिन्द्रस्यात्मा+
भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥

**अथातः सर्वजितः कौषीतकेस्त्रीण्युपासनानि भ-
वन्ति सर्वजिङ्ग स्म कौषीतकिरुद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठते**

आत्मा उक्तायास्त्वया आत्मा उक्तः । इदानीमेतज्ञाने फल-
माह एतदात्मा भवति प्राणरूपो भवति यः प्रसिद्धः कर्मणि
स्त्रिलिङ्गजमानादिः एवं प्राणबुद्धा संज्ञते अध्वर्युरुपाग्नी यजु-
र्मयमध्वर्युर्यजुर्मय स्त्रियं होता स्त्रिये शाममयमुद्गातेति वेद
आनाति एतदात्मा भवतीत्यन्यः ॥ ६ ॥

प्राणो ब्रह्मेति कौषीतकिपैङ्गायुष्टुक्भृग्नारमतैः सोपपन्नि-
कैरहम्, तत्र च स्त्रिगादिबृष्टयः । स हि प्राणो वाचा आधात्मि-
कस्य । वाचा आधिदैविकः पुत्रादिरूपस्य आधिदैविकस्त्रादित्यः
स्त्रियोषोमात्मकः । तत्राधिदैविकं प्राणमुररीकृत्य फलविशेष-
स्त्रियार्थं प्रथमतः कानिचिदुपासनान्याह, अथ प्राणो ब्रह्मेति
कथनानन्तरमतो अस्मात् फलान्तरस्यापीच्छोपासकस्य अस्मात्
कारणात् सर्वजितः स्त्रियांश्चारैर्निखिलांस्त्वैर्वर्णिकान्
जयतीति सर्वजित् तस्म कौषीतके: कुषोतकस्यापत्यस्य चीणि
चिस्त्रियाकानि उपासनानि आधिदैविकस्य प्राणस्य ज्ञानानि
भवन्ति वर्तन्ते । कौषीतकिङ्गानि कथयिष्यामीत्यर्थः । यज्ञो-

* सर्वस्यै चयै इति ठी० ।

+ एव उ एवास्यात्मा एतदात्मेति ठी० ।

यज्ञोपवीतं कृत्वोदकमानोय चिः प्रसिद्धोदपाचं वर्गे
इसि पाश्चानं मे उड्धीत्येतयैवावृता मध्ये सन्तमुद्दर्गे
इसि पाश्चानं म उहुड्धीत्येतयैवावृतास्तं यन्तं संवर्गे
इसि पाश्चानं मे संउड्धीति तद्यद्व्योराचाभ्यां पापम-

पवीतं कृत्वा यज्ञोपवीतं विधाय, वश्यपि चैवर्णिकत्वेनैव यज्ञोप-
वीतं प्राप्तं तथाप्यपसव्यादिविकारनिवारणार्थमिदं वचनं । अप
आचम्य स्थृतं, अपामाचमनमपि यज्ञोपवीतवत्त्राप्तं तथापि ल-
रादिनिमित्तनिवारणार्थमवगत्वाच्यं तेनोभयत्र नियमः सिद्धो
भवति । चित्तिवारमुदपाचं स्वार्णं राजतं तात्रं वा चषकं
प्रसिद्धं शुद्धैः स्वच्छैर्जलैः प्रकर्षणं सेचनं विधाय उद्यनं
उदयं गच्छन्तमादित्यं अदितिपुत्रं भास्करं उपतिष्ठेत जा-
नुभ्यामवनिं गत्वा सप्तमारनीरपूर्णचषकमुद्भूत्य समन्वयमुप-
स्थानं कुर्यात् । मन्त्रमाह वर्गः सर्वमिदं जगत् आत्मबोधेन
दण्डवट्टक्षे परित्यजतीति वर्गः, असि भवसि, पाश्चानं कृत-
मागामि च पापं फलस्वरूपेणैव मे मम समन्वयेणार्चेणादि-
त्यमुपस्थातुः उड्धिं वर्जय विनाशयेत्यर्थः, इति मन्त्रसमाप्तौ ।
एतयैव उक्तयैव यज्ञोपवीतमित्यादिना न लन्यथा आवृता
प्रकारेण मध्ये सन्तं मध्याक्ते वर्तमानमादित्यमुपतिष्ठेत । उप-
स्थानमन्त्रमाह उद्दर्गोऽसि पाश्चानं म उहुड्धीति उदुत्क-
र्षार्थः अतिशयेन नाशयेत्यर्थः, व्याख्यातमन्यत् । एतयैवावृतास्तं
यन्तं संवर्गोऽसि पाश्चानं मे संउड्धीत्यस्तं यन्तमस्तं गच्छ-

करोत् सं तद्वज्ञे तथो एवैवं विद्वानेतयैवावृतादित्य-
मुपतिष्ठते यद्होराचाभ्यां पापं करोति सं तद्वज्ञे ॥

॥ ७ ॥

अथ मासि मास्यमावास्यायां वृत्तायां पश्चाचन्द्रम-
सं हश्यमानमुपतिष्ठेतैतयैवावृता हरितवृणे वा* प्रत्य-

नमुपतिष्ठेत समित्यादिमन्त्रेण, सं सम्बगर्थः । आख्यातमन्तः ।
एवं चिवारमादित्यस्यार्घं कुर्वतः फलमाह यत्प्रचिद्धं दृष्टफल-
महोराचाभ्यां अहनि रात्रौ च पापं करोति स्यष्टं, सं तद्वज्ञे
तदशास्त्रीयं कर्म फलतः संद्वज्ञे सम्यक् परित्यजति पापफलं न
प्राप्नोतीत्यर्थः । एकमिदमुपासनं कर्मात्मकं ॥ ७ ॥

इदानों द्वितीयमाह, अथ पूर्वस्थात् कर्मरूपादुपासनात्
प्रक्षतादर्थादग्निरूपादादित्यादनन्तरं कर्मरूपमुपासनाम्भर-
मादित्यस्य वाञ्छप्राणस्य सुषुम्णानाडोरूपसोमात्मकं मासि
मासि प्रतिमासमभ्यासबलादासंवत्सरमिति निश्चीयते, अमा-
वास्यायां अमाख्यरज्ञौ सोमस्य निवासदिवसे पश्चाचन्द्रमस-
मादित्यस्य पश्चिमभागे सुषुम्णाख्ये रज्ञौ वर्तमानं सोमं दृश्य-
मानं आख्यतोऽवलोक्यमानमुपतिष्ठेत वर्गादर्गसंवर्गमन्त्रैः उदये
मध्याङ्के अस्तमये च उपस्थानं कुर्यात्, एतयैव यज्ञोपवीत-
मित्यादिक्यैव न त्वन्यथा आवृता प्रकारेण । अमावास्यायां

* वास्याने वाचमिति टो० ।

स्यति यन्मे सुसीमं हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितं मन्ये
इहं मां तदिदांसं माहं पुत्यमधं रुदमिति न इस्मात्

वृत्तायामिति पाठे द्वितीयार्थं चन्द्रोदये इति व्याख्यानं ।
तत्र विशेषमाह इरितदणाभ्यामशुक्राभ्यां द्वूर्वाङ्गुराभ्यां सह
अर्धानन्तरं वाचं यत्त इत्यादिमन्त्ररूपां प्रत्यस्थिति चन्द्रमसं
प्रति अस्थिति चिपति चिपेदित्यर्थः । वाचं मन्त्ररूपामाह
यत् प्रसिद्धं योषितां स्तनमण्डलाधारं ते तत्र सोमात्मि-
कायाः प्रकृतेः सुसीमं श्वोभनमर्यादावत् आदित्यात्मकपुरुष-
स्कैकदेशरूपं हृदयं पद्माकारं पञ्चच्छिद्रमधोमुखं मांस-
खण्डं हृत् तदयति गच्छति यदानन्दात्मस्त्रूपं तत् हृदयं
अधिचन्द्रमसि श्रितं चन्द्रमण्डलसंस्थेन हृदयेन हेतुना अस्त-
लस्थानन्दरतिप्रजातिरूपस्य निरतिश्चानन्दाभिव्यक्तिहेतुलेन
च निरपेक्षस्य मोक्षस्य ईश्वाने हे नियन्ति माहं पौत्रमधं
हृदं, अहं सोमात्मिका स्त्री अग्न्यात्मकः पुमानिति ज्ञात-
वान् अथं पापं निरूपमदुःखकरं पुत्रमम्बन्धि पुत्रस्य प्राक्-
प्रध्वंसाभावाभ्यां शारीरव्याध्यादिना सन्त्याद्यभावेन च कृतं
पौत्रं मा हृदं रोदनं मा कुर्यां तवेशानायाः प्रसादत इति
शेषः । इति मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । मन्ये पाठान्तरं यन्मे सुसीमं
हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितं मन्येऽहं मां तदिदांसं माहं पुत्रमधं
रुदमिति । तदाहं मां तस्य चन्द्रमसो विद्वांसं मन्य इत्यन्वयः ।

पूर्वाः प्रजाः प्रैतीति नु जातपुचस्याथाजातपुचस्या-
यायस्य समेतु ते सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा यमा-
दित्या अंशुमाप्याययन्तीत्येतास्तिस्य कृचो जपित्वा

न हास्मात्पूर्वाः प्रजाः प्रैतीति । अस्मादुक्तप्रकारिणो ह प्रसि-
द्धात् उपासकात् पूर्वाः प्रथमत एतन्नारणमन्तरेणेत्यर्थः, प्रजाः
पुचादिरूपा न प्रैति न प्रयन्ति न चियन्ते, इति नु एवं खलु अथं
प्रकार इत्यर्थः, जातपुचस्य उत्पन्नसुतस्य न लनुत्पन्नसुतस्य ।
अथ जातपुचस्य उपासनकथनानन्तरं अजातपुचस्य अनुत्पन्नतन-
यस्योपासनप्रकारः कथत इति शेषः । अजातपुचो जातपुचवत्
सर्वतन्त्रं सम्याद्य हरितवृणे खोक्त्य यामग्नान् जपेत् तानाह,
आप्यायस्य आप्यायनं गच्छ, समेतु सम्यक् गच्छतु, ते तव त्वयो-
त्यर्थः, अयस्त्कपादः अत्या प्रतीकलेन पठितः । एतावृक्पादौ
परिशिष्टौ, विश्वतः सोम दृष्ट्यं भवा वाजस्य सङ्गत्ये । विश्वतः
सर्वतोऽग्निरूपात्पुरुषगच्छात् हे सोम स्त्रीरूप दृष्ट्यं दृष्ट्योः पुरु-
षस्य हेतुभूतं गुणमाग्नेयं तेजः वाजस्यान्नस्य सङ्गत्ये भवा सङ्गते
भव । अयमर्थः, पुचोत्पन्निदारा पिण्डौ अपिण्डाद्यन्तदो भवेति ।
प्रजासम्पत्या तदीयं दृष्ट्यमाप्यायनं विश्वतः समेतु, मङ्ग्यं विश्वतो
वाजस्य सङ्गमाय भवेति वार्थः । इदानीं मन्त्रान्तरप्रतीकभूतं
पादान्तरमाह सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा इति । ते तव सोमा-
त्मिकायाः प्रकृतेः सं पयांसि सम्यक् चोराणि स्त्रेन्दुमेघमण्ड-
लस्थानि समु चन्तु वाजाः उ अपि वाजाः वाजिनोऽन्नोपजीविन-

मासमाकं प्राणेन प्रजया पशुभिराप्याययिष्ठाः योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्टस्तस्य प्राणेन प्रजया पशु-

सनयान् संयन्तु सम्यगच्छमु। इदमपि पठितं श्रुत्या, शिष्टं पादचर्यं, संवृष्ट्यान्यभिमातिषाहः। आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि अवांस्युत्तमानि धिष्व। संवृष्ट्यानि सम्यक् पुरुषोपकारीणि, अभिमातिषाहः वैरिसाहः। पुच्चप्रवृद्धा क्षोराणि वैरिणामभिभवकारीणीत्यर्थः। हे सोम अमृताय अमृतलाय पुत्रोत्पत्त्यमित्यर्थः, आप्यायमानः सेनाग्रेयेन च तेजसा आप्यायनं आह्नादनं गच्छन् दिवि खर्गे अवांस्युत्तमानि अवणयोग्यानि पर्यांसि प्रौढानि धिष्व धत्वा। द्वतीयमन्तर्याम प्रतीकं पादमाह, यं द्वतीयं प्रसिद्धं सर्वोत्पत्तिकारणमादित्या अग्न्यात्मकाः पुमांसः अंगुं सूर्यस्य सौषुप्तेण किरणं सोमं स्तोरूपं आप्याययन्ति आह्नादयन्ति। मन्त्रस्थापठितं श्रुत्या पादचर्यं। अमच्चितमच्चितयः पिबन्ति। तेन नो राजा वर्हणो हृहस्तिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः। यं सोमं राजानं प्रकृतिरूपं सूर्यं सुषुम्णानाडीरूपेण अच्चितमच्चीणं अच्चितयः च्यशून्या आदित्यादयः पुरुषाः पतिपुच्चलादिना वर्तमानाः पिबन्ति लावण्यदुग्धादिरूपेण पानं कुर्वन्ति, तेनांशुनाऽच्चितरूपेण सुषुम्णानाक्षेत्र्यर्थः। नोऽस्मान् सोमस्योपासकान् भुवनस्य गोपा लोकस्य रक्षकः प्रजापतिः हृहस्तिर्वर्हणो राजा चाप्याययन्तु आनन्द-

भिराप्याययस्वेत्यैन्द्रीमादृतमावर्तं आदित्यस्यादृतम-
न्वावर्तं इति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ॥ ८ ॥

यन्तु, इति मन्त्रचयप्रतीकपादचयपरिसमाप्त्यर्थः । एता उक्तपा-
दचयाद्यास्तिस्तः त्रिसङ्गाका च्छचः पादबद्धान् मन्त्रान् जपिला
वाचनिकं जपं विधाय अनेन वच्यमाणेन मन्त्रेण सोमाभिमुखं
दक्षिणं इसं निःसारयेदित्याह मास्ताकं प्राणेन प्रजया पशुभि-
रायायचिष्ठाः अस्ताकं सोमोपासकानां मुखविलान्तःसञ्चारिणा
वायुना प्राणेन पुत्रादिरूपया प्रजया गवादिरूपैः पशुभिः अ-
स्त्राणप्रजापश्चभावेनेत्यर्थः, मायायचिष्ठाः अस्त्रच्छ्वानन्दं
मा नयेथाः, किन्तु यः प्रसिद्धोऽस्त्रद्वेषो अस्तान्सोमोपासकान्
देष्टि द्वेषं करोति, यस्त्रहतापकारमलतापकारं वा प्रसिद्धं प्रति-
कूलं, चकारोऽस्तासु देविणः अस्य च समुच्चयार्थः, वयं सोमोपा-
सका द्विशो द्वेषं कुर्मः, तस्य अस्ताभिरज्ञातस्य च वैरिणः प्राणेन
प्रजया पशुभिर्व्याख्यातं । आयाययस्त्र अस्तानानन्दयेति । एव-
मेतन्मन्वार्थरूपां दैवों दैवेन भवता सम्याद्यमादृतं सञ्चरण-
क्रियां आवर्ते समन्तादर्तनं कुर्वे, आदित्यस्य अग्नीषोमात्मकस्त्र
आदृतं सञ्चरणक्रियामन्वावर्ते भवतः सोमस्य प्रसादमनु आ-
वर्तनं कुर्वे । इति मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः, एतैर्मन्त्रैरित्यर्थः । दक्षिणं
बाहुं दक्षिणभुजं पूर्वं सोमाभिमुखं जीतं अन्वावर्तते मन्त्र-
पाठमनु निःसारयति ॥ ८ ॥

अथ पौर्णमास्यां पुरस्ताच्चन्द्रमसं दृश्यमानमुप-
तिष्ठेतैतयैवादृता सोमो राजासि विचक्षणः पञ्च-
मुखोऽसि प्रजापतिब्राह्मणस्त एकं मुखं तेन मुखेन
राज्ञोऽतिसि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु राजा त एकं
मुखं तेन मुखेन विशेषाऽतिसि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु
श्येनस्त एकं मुखं तेन मुखेन पश्चिमोऽतिसि तेन मुखेन

उपासनद्वयमुक्ता दृतीयमुपासनं पुनः सोमस्याह, अथ
अमावास्योपासनात्प्रकृतादुपासनात्तरं कथ्यत इति शेषः । पौर्ण-
मास्यां पञ्चदश्यां षोडशकलचन्द्रसहितायां पुरस्ताच्चन्द्रमसं
दृश्यमानं स्खस्याभिमुखे न प्रत्यहं षोडशकलं सोममुपतिष्ठेतै-
तयैवादृता पूर्ववद्वाख्येयं । उपस्थानमन्त्रमाह सोम उमया
विश्वप्रकृत्या सह वर्तमानः प्रियदर्शनः सोमो वा, राजा
दीप्तिमानसि भवसि, विचक्षणः सर्वसौक्रिकवैदिककार्यकुशलः,
पञ्चमुखः पञ्चवदनोऽसि भवसि, प्रजापतिः प्रजानां स्थिरजङ्ग-
मानां पालयिता । पञ्चापि मुखानि विभागेन प्रार्थयते, ब्रा-
ह्मणो द्विजोत्तमः ते तव सोमस्य एकं मुखं एकं वदनं, तेन
मुखेन उक्तेन वदनेन राज्ञः राजजातीयान् चक्रियानस्यि
भक्तयसि, तेन मुखेन उक्तेन वदनेन मां सोमोपासकमन्नादं कुरु
स्यष्ट । राजा त एकं मुखं, तेन मुखेन विशेषाऽतिसि तेन मुखेन माम-
न्नादं कुरु । श्वेनस्त एकं मुखं, तेन मुखेन पञ्चिणोऽतिसि तेन मुखेन

मामन्नादं कुर्वग्निष्ट एकं मुखं तेनेमं लोकमत्सि तेन
मुखेन मामन्नादं कुरु त्वयि पञ्चमं मुखं तेन मुखेन
सर्वाणि भूतान्यत्सि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु मा-
स्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिरपक्षेषा योऽस्मान् द्वेष्टि
यच्च वयं द्विष्मस्तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिरपक्षीय-

मामन्नादं कुरु । अग्निष्ट एकं मुखं तेन मुखेनेमं लोकमत्सि तेन
मुखेन मामन्नादं कुरु । त्वयि पञ्चमं मुखं तेन मुखेन सर्वाणि
भूतान्यत्सि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु । राजा मूर्ढाभिषिक्तः
चत्रियः । विशो वैश्वप्रधानाः प्रजाः । श्वेनः पञ्चमांसाशी क्रूरः
पक्षी । पञ्चिणः कपेतादीन् विहङ्गमान् । अग्निः प्रसिद्धो दाह-
पाकप्रकाशनहेतुः कृशानुः । इमं लोकं प्रत्यचादिप्रमाणगम्यं
अवाव्याकाशं विश्वं । त्वयि सोमे राजनि पञ्चमं ब्राह्मण-
राजश्वेनान्यपेत्यथा पञ्चसङ्खापूरणं । सर्वाणि भूतानि निखि-
लानि खिरजङ्गमानि । शेषं ब्राह्मणपर्यायवद्राजश्वेनाग्नि-
सोमपर्यायेषु व्याख्येयं । मास्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिर-
वक्षेषाः योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्मस्तस्य प्राणेन प्रजया
पशुभिरवचीयस्तेति दैवोमावृतमावर्त आदित्यस्तावृतमन्वा-
वर्त इति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते, अवक्षेषा अस्मद्द्वन्द्वामव-
क्षयं मा कार्षीः, अवक्षीयस्तु अस्मद्दैरिवन्धुनवक्षयं नय, अन्य-
त्यूर्ववद्वाख्येयं । अथवाप्यायनावक्षयौ भाविष्यक्षणापक्षापे-

स्वेति दैवीमावृतमावर्त आदित्यस्यावृतमन्वावर्त इति
दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ॥ ६ ॥

अथ संवेश्यन् जायायै हृदयमभिमृशेत् यते सुसीमे
हृदये श्रितमन्तः प्रजापतौ तेनामृतत्वस्येशाने मा लं
पुत्र्यमधं निगा इति न द्वास्याः पूर्वाः प्रजाः प्रैतीति ॥ १० ॥

चया चन्द्रनिष्ठौ व्याख्येयौ । तथा चैकेनैव पञ्चेण स्वात्मनो वृ-
द्धिर्वैरिणो नाशस्येति फलप्राप्तिरर्थादुक्ता भवति ॥ ८ ॥

अथ एवं सोमप्रार्थनानन्तरं संवेश्यन् भार्या सह सम्ब-
गानन्द्रतिप्रजात्यर्थं वेश्यन् उपवेशनं करिष्यन् जायायै जा-
याया हृदयं सूनमण्डलाधारदेशमभिमृशेदत्यमाणेन मन्त्रेण
सर्वतः स्फूर्शेत् । मन्त्रमाह यत्रसिद्धुं श्रीरामरकारणं सुखं
ते तव सोमरूपायाः स्त्रियाः सुसोमे हे श्रीभनगाचे हे सुसोम-
चिति वा, अथवा सप्तम्यन्तमिदं हृदयविश्वेषणं श्रीभना श्रीमा
पुरुषस्य केदाररूपा यस्य तत् सुसोमं, तस्मिन् हृदये हृदय-
पुण्डरीकाखे आनन्दात्मनिवासे श्रितं निहितं चन्द्रमण्डल इवा-
मृतं अन्तर्मण्डे प्रजापतौ प्रजापात्के अथवा प्रजापतौ प्रजा-
पतिना स्वद्वा मयेत्यर्थः । मन्येऽहं मां तद्विदासं अहं सोमोपास-
कस्त्रव पतिस्तुदुक्तं प्रजापतिना निहितं मां सोमोपासकं विद्वांसं
समस्तशास्त्रार्थविदं मन्येऽवगच्छामि, तेन सत्येन माहं पैत्रमधं
रुदमिति । तेनामृतत्वस्येशाने मा लं पुत्र्यमधं निगा इति पाठेत
वा । न द्वास्यात्पूर्वाः प्रजाः प्रैतीति व्याख्यातं ॥ १० ॥

अथ प्रोष्ठायन् पुच्चस्य मूर्धनमभिजिग्रेत् * । अङ्गा-
दङ्गात्सभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुच्च ना-
मासि स जीव शरदः शतमिति नामास्य दधात्यश्मा
भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव तेजो† वै पुच्च नामासि
स जीव शरदः शतमिति नामास्य गृह्णात्यथैनं परिगृ-

ददानीं सुपत्रस्य मामोपासकस्य पुनः कृत्यान्तरमाह, अथ
सोमोपासनानन्तरं प्रोत्य यामान्तरं देशान्तरं वा गत्वा आयन्
आगच्छन् आगतः सन्नित्यर्थः, पुत्रस्य पितुर्दुःखनिवारकस्य वा-
स्य स्यां प्राणस्य मूर्धानं मत्स्यकमभिष्टशेत् करेण संस्पृशेत् । संस्पर्श-
मत्स्यमाह अङ्गादङ्गात् गाचात् गाचात् शिरःपाण्डादिभ्यः सर्वे-
भ्यो गाचेभ्य इत्यर्थः सम्भवसि निर्गच्छसि इदयादधिजायसे
सर्वेभ्यो गाचेभ्यो निर्गतो इदयादधिकं प्रकटोभवसि आत्मा
मत्स्यरूपः, पुत्र हे पुत्र त्वं पुनाच्चो निरयात् मा मामाविथ मम
रक्षणं कृतवान्, स मम रक्षकः जीव प्राणान् धारय शरदः
ज्ञतं ज्ञतं संवल्लराग् असौ एतन्नामा इत्यनेन मन्त्रेणास्य नाम
गृह्णाति अस्य पुत्रस्य नामयहणं करोति पिता । नामयहणे
पुनर्मन्त्रान्तरमाह, अस्मा भव पाषाणो भव । रोगैरनुपद्रुतः
वज्जसारश्चरोरो भवेत्यर्थः, परश्चुर्भव कुठारवद्वैरिवृच्छेदकरो
भव हिरण्यमस्तृतं भव अस्तृतमास्तृतं सर्वतः परिस्तृतं कनक-
वल्लवप्रजाप्रियो भव, तेजो वै पूत्र नामासि वै प्रसिद्धं सर्व-

* अभिमृग्नेदिति ठो० ।

+ वेदो वा इति A.

ह्लाति येन प्रजापतिः प्रजाः पर्यग्न्हात् दरिष्यै तेन त्वा
यरिग्न्हाम्य सावित्यथास्य दक्षिणे कर्णे जपत्यस्मै प्रय-
न्थि मघवन्त्रजीषिन्नितीन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहीति
सब्ये मा छेत्या मा व्यथिष्ठाः* शतं शरद आयुषो
जीवस्व पुच ते नामा मूर्धानमभिजिग्रामीति चिरस्य

गात्रसारभूतं अत्तेजः संसारदृक्षवीजं तन्नामा त्वं भवसि । हे
पुच स जीव शरदः शतमसाविति नामाख्य गृह्णाति वाख्यातं ।
हतीयनामयहणे दृतीयं मन्त्रमाह येन प्रसिद्धेन स्वयंप्रका-
शेन तेजसा प्रजापतिः प्रजानां पालको धाता प्रजाः स्वसन्ता-
नभूताः स्त्रिरजङ्गमाख्याः पर्यग्न्हात् सर्वतः स्त्रीहतवान् श्र-
रिष्यै प्रजानामविनाशनार्थै तेन प्रजापतिप्रजायहणेन तेजसा
त्वा त्वां पुचं परिगृह्णामि सर्वतः स्त्रीकरोमि । असाविति ना-
माख्य गृह्णाति वाख्यातं, अथास्य दक्षिणे कर्णे पिता जपति अस्मै
प्रयन्थि मघवन्त्रजीषिन्निति, इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहीति
पुचस्य सब्ये कर्णे पिता जपति । इदानीं मूर्ध आद्धाणे मन्त्रमाह
मा छेत्याः मन्त्रन्ततेऽखेदं मा कार्षीः, मा व्यथिष्ठाः शरीरेन्द्रि-
यमनोभिर्ब्यथां मा गाः । शतं शरद आयुषो जीवस्व शरदः
शतमायुषो जीव शतं संवस्तुरान् जीवेत्यर्थः । पुच हे पुच
ते नामा तव पुचसाभिधानेन देवदत्तादिलक्षणेन मूर्धानं
मस्तकमवर्जिग्रामि आद्धाणं करोमि असावेतन्नामाहं तव पिता,

* मा भेत्या मा व्यतिष्ठा इति A.

मूर्धानमभिजिन्नेत् गवां त्वा हिङ्कारेणाभिहिङ्करोमी-
ति चिरस्य मूर्धानमभिहिङ्कुर्यात् ॥ ११ ॥

अथाते दैवः परिमर एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यदमि-
र्ज्वलत्ययैतन्मयते यन्म ज्वलति तस्यादित्यमेव तेजो

इत्यनेन मन्त्रेण चिः चिवारं मूर्धानमवजिन्नेत् मूर्ध आग्राणं
कुर्यात् । इदानीं हिङ्कारमन्त्रमाह गवां कामधेन्वादीनां सव-
त्सानां घटोधीनां ला लां पुत्रं हिङ्कारेण वत्साकारणार्थं गोभिः
क्रियमाणः स्वरो हिङ्कारः तेनाऽभिहिङ्करोमि सर्वतो हिङ्का-
रेणाकारथामि, इत्यनेन मन्त्रेण चिः चिवारं मूर्धानमभिहिङ्क-
र्यात् सर्वतो मूर्धिं हिमिति शब्दं कुर्यात् ॥ ११ ॥

एवं कौषीतकेस्त्रीण्युपासनान्युक्ता प्रकृतं प्राणस्य ब्रह्मत्वं संव-
र्गविद्यारूपेणान्तर्हितं विवक्षुः फलान्तराय नामान्तरमाह, अथ
प्राणस्य ब्रह्मत्वकथनानन्तरं, अतः यस्मात् स्वैरिणो मरणस्ये-
क्षा अस्मात् कारणात्, दैवः देवानां वागादीनां समन्वी
दैवः, परिमरः प्राणं परितो मियन्ते अन्याद्या वागस्याद्येति
प्राणो ब्रह्मरूपः परिमरः कथ्यत इति शेषः । एतत्प्रत्यक्षं वै
प्रसिद्धं ब्रह्म प्राणोपाधिकं सत्यज्ञानादिरूपं दीप्यते प्रका-
शते, यद्यदाऽग्निर्दाहयाकप्रकाशहेतुः ज्ञानानुर्ज्वलति दीप्तिमान्
भवति, अथ तदा एतदुक्तं ब्रह्म वियते प्राणं मुच्छति यन्म
ज्वलति यदाग्निर्दीप्तिमान् भवति, तस्य दीप्तिशून्यस्याग्नेः आ-
दित्यमेव भास्करमेव न लन्यं तेजो गच्छति दीप्तिः प्राप्नोति,

गच्छति वायुं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्ते यदादित्यो
दृश्यतेऽयैतन्मिथुते यन्न दृश्यते तस्य चन्द्रमसमेव
तेजो गच्छति वायुं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्ते यच्चन्द्र-
मा दृश्यतेऽयैतन्मिथुते यन्न दृश्यते तस्य विद्युतमेव
तेजो गच्छति वायुं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्ते यद्विद्युद्वि-
द्योततेऽयैतन्मिथुते यन्न विद्योतते *तस्या दिश एव
तेजो गच्छति वायुं प्राणस्ता वा एताः सर्वा देवता

वायुमाधिदैविकं प्राणं प्राणः प्रकर्षेण चेष्टाहेतुर्वातो गच्छति ।
एतद्वै ब्रह्म दीप्ते यत् पूर्ववद्वाख्येयं । आदित्यो दृश्यते भास्करो
नन्यनपथमागच्छति अयैतन्मिथुते यत् पूर्ववद्वाख्येयं, न दृश्यते
नन्यनाभ्यां न निरीक्ष्यते, तस्यादृष्टस्यादित्यस्य चन्द्रमसमेव सोम-
मेव न लब्ध्यते जो गच्छति वायुं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्ते यच्च-
न्द्रमाः दृश्यतेऽयैतन्मिथुते यन्न दृश्यते तस्य विद्युतमेव तेजो ग-
च्छति वायुं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्ते यच्चन्द्रमाः सोमः तस्य
चन्द्रमसो विद्युतमेव सौदामिनीमेव न लब्ध्यते । अन्यत् पूर्ववद्वाख्य-
ख्येयं । विद्युत् सौदामिनो विद्योतते विद्योतनं कुरुते दृश्यते
इत्यर्थः । अयैतन्मिथुते यन्न विद्योतते तस्य वायुमेव तेजो
गच्छति वायुं प्राणः, न विद्योतते न दृश्यते, तस्य विद्युद्रूपस्य
तेजःप्राणौ वायुमेवाधिगच्छतः । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयं । ता
उक्ता वै प्रसिद्धा एता अन्यादित्यचन्द्रमोविद्युद्रूपाः सर्वा

* तस्य वायुमेव हेज इति टो० ।

वायुमेव प्रविश्य वायौ *मृत्वा न मृच्छन्ते तस्मादेव
पुनरुदीरत इत्यधिदैवतमथाथात्मं ॥ १२ ॥

एतद्वै ब्रह्म दीप्तयते यदाचा वदत्यथैतन्मियते यन्न
वदति तस्य चक्षुरेव तेजो गच्छति प्राणं प्राण एतद्वै
ब्रह्म दीप्तयते यच्चक्षुषा पश्यत्यथैतन्मियते यन्न पश्य-

निखिला देवताः देवताशब्दाभिधेयाः वायुमेव वातं प्राणमेव
न त्वन्यं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा, वायावाधिदैविके प्राणे मृता अस्तं
गता न मृच्छन्ते न विनश्यन्ति वायुतादात्म्येन, तस्मादेव उ अपि
तत एव वायोर्न त्वन्यस्मात् पुनरुदीरते भूय उद्यमागच्छन्ति,
इत्यनेन प्रकारेणाधिदैवतं देवता अधिकायोक्तं अधिदैवतं ॥ १३ ॥

अथाधिदैवतकथनानन्तरं अथात्ममात्मानमधिकात्योक्तम-
स्थात्मं । एतद्वै ब्रह्म दीप्तयते यदाचा वदत्यथैतन्मियते यन्न
वदति तस्य चक्षुरेव तेजो गच्छति प्राणं प्राण एतद्वै ब्रह्म
दीप्तयते यच्चक्षुषा पश्यत्यथैतन्मियते यन्न पश्यति तस्य ओच-
मेव तेजो गच्छति प्राणं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्तयते यच्छोचेण
इष्टेणात्यथैतन्मियते यन्न इष्टेणाति तस्य मन एव तेजो गच्छ-
ति प्राणं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्तयते यन्ननसा धायत्यथैतन्मि-
यते यन्न धायति तस्य प्राणमेव तेजो गच्छति प्राणं प्राणस्ता
वा एताः सर्वा देवताः प्राणमेव प्रविश्य प्राणे मृता न मृच्छ-

* मृत्वान्नमृच्छन्त इति A. मृतान्नमृच्छन्त इति D. मृता न मृच्छन्त
इति ठी०। किन्तु मृता इति शाने खसा इति क्षचित् पाठान्तरः । पश्यात्
चयोदशतमे खण्डे मृत्वा न मृच्छन्त इति A. D. अतलादेवात्र मुद्रांश्चित् ।

ति तस्य श्रोतुमेव तेजो गच्छति प्राणं प्राण एतद्दै
ब्रह्म दीप्तते यज्ञोचेण शृणोत्यथैतन्मितयते यद्व
शृणोति तस्य मन एव तेजो गच्छति प्राणं प्राण
एतद्दै ब्रह्म दीप्तते यन्मनसा ध्यायत्यथैतन्मितयते यद्व
ध्यायति तस्य प्राणमेव तेजो गच्छति प्राणं प्राणस्ता
वा एताः सर्वा देवताः प्राणमेव प्रविश्य प्राणे मृत्वा न

न्ते तस्मादेव पुनरुद्दीरते वाचा चक्षुषा श्रोतुेण मनसा चेन्द्रियेण
वदनमवलोकनं अवण ध्यानम् यथाक्रमेण कुरुते चेद्दीपनं, न
चेन्मारणं । अद्वैर्वागादित्यस्य चक्षुश्चक्रमस्तः श्रोत्रं विशुतो मनो
वाचोः प्राण इत्यत्र विशेषः । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येण । दैव-
परिमरज्ञानस्य फलमाह, तत् तस्मिन् दैवे परिमरे ज्ञाते
यदि पचान्तरे असम्भावितमिदं अथ कथच्चिह्नैवाद् भवेत्, ए
प्रसिद्धाः, वै स्मर्यमाणा एवं विदांसः उक्तेन प्रकारेण दैव-
परिमरज्ञानवन्तः, उभौ द्वौ पर्वतौ गिरी अभिप्रवर्तयाताँ
अभिप्रवर्तयेरन् सर्वतः प्रदृष्टिं इन्द्रयुद्धेरिवात्यतनाधोभूमि-
प्रवेशादिकं कारयेयुः । तौ च किं पर्वतावल्पावेकदेशस्यौ,
नेत्याह, *तु तूर्षमाणौ दक्षिणस्य उत्तरस्य आस्तुरणं कुर्वाणौ
दक्षिण एकस्तादृशस्यान्तरः, चकारौ दक्षिणान्तरयोस्तु तूर्षमाण-
पदस्थमन्वाद्यैः । अथर्मर्थः । उत्तरपूर्वादिदेशस्य एकः अपरस्य
भारतखण्डादिस्यः उभावपि भास्तुरगतिनिरोधकौ पृथिवीं

* तु तूर्षमाणाविति पाठान्तरः ।

मृच्छन्ते तस्मादेव पुनरुदीरते तद्यदि ह वा एवं विद्वां-
समुभौ पर्वतावभिप्रवर्तेयातां दक्षिणश्चोत्तरश्च तु स्तू-
र्घमाणौ न हैनं सूखीयातामथ य एनं दिष्टन्ति यांश्च
स्वयं देष्टि त एवैनं परिभ्रियन्ते ॥ १३ ॥

अथाता निःश्रेयसादानमेता ह वै देवता अहं-

पादपीडनेन पातालं नयनौ विश्वावकाशं खदेहेन व्यवस्थना-
विति न हैनं सूखीयातां एनं एतान् विदुषः ह प्रसिद्धं नैव
सूखीयातां नैव दृश्यातां नैव हिंस्यातां अतिक्रमणं नैव कुर्वी-
यातां अदुक्षमेभिसादेव कुर्यातामित्यर्थः । अथैव सकलदैवपरि-
मरज्ञानानन्तरं ये दैवपरिमरज्ञानशून्या गतभाग्या एनं दैवप-
रिमरज्ञानवन्तं दिष्टन्ति असहिष्णुतेऽपकारान् कुर्वन्तो न बद्ध
मन्यन्ते । यांश्च प्रसिद्धान् गतभाग्यान् चकारः पूर्वेषामपि समु-
ख्यार्थः, स्वयं दैवपरिमरज्ञानवान् देष्टि न सहते कुतश्चिदभा-
ग्योगात् एनं सर्वे परिभ्रियन्ते, एनं दैवपरिमरज्ञानवन्तं ते
एतस्मिन् देष्टिष्ठ एतस्य देष्ट्यास्य सर्वे निखिलाः सपुत्रपशुबान्धवा
दृत्यर्थः । परिभ्रियन्ते सर्वतो मिधनं गच्छन्ति ॥ १३ ॥

अथ परिमरगुणोपासनानन्तरं अतो यस्मात् फलान्तरापे-
क्षाऽस्मात्कारणान्तःश्रेयसादानं, निःश्रेयसं सर्वस्मादुत्कर्षरूपे
गुणो मोचविशेषः, तद्बुद्धिशृष्ट्य प्राणस्यादानं स्त्रीकारः
क्रियत इति शेषः । तत्र प्राणो निःश्रेयसमिति नाविचार्य
स्त्रीहादिगा स्त्रीकृतं किन्तु महता सङ्ख्येण विचारितं, एतदर्थ-

अत्रेयसे विवदमाना अस्माच्छरीरादुच्चकमुस्तव्वाप्राणत्* शुष्कं दारुभूतं शिष्टेऽथैनदाक् प्रविवेश तदाचा-

माख्यायिकामाह, सर्वा निखिला ह किल वै प्रसिद्धा देवता देवताभ्यव्वाच्या वागाद्याः, अहं अत्रेयसे अहं वादेनात्मनः अत्र आधिकं, तदर्थं विवदमानाः मामन्तरेण का भवत्य इति स्ववर्तिरक्षाः परास्तिरखुर्वत्य इत्यर्थः । स्वयं निश्चयं कर्तुम-शक्ताः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन् को नः अष्ट इति, स हि प्राणे अैष्यं जानन्ति स्वसुतानां दुःखं दातुमशक्तोऽमु-मुपायं प्रत्यपद्यत, अस्मिन् व उत्कान्ते दृदं शरीरं पापिष्ठं शव-समानं भविष्यति स वः अष्ट इत्युक्ते तथैव अैष्यनिर्धारणार्थं क्रमेणोत्कामणं कृतवत्य इत्याह, अस्मात्प्रत्यच्चरीरात्मनुव्वा-दिदेहादुच्चकमुर्वागादयः क्रमेण उत्कामणं चक्रः । तत् सूख-शरीरं वागादीनां प्रत्येकमुत्कामणे वदनादिव्यापारमकुर्वत् स्थितं । यदा पुनर्मुख्यप्राण उत्कान्तसादा दारुभूतं चिताकाष-समानमस्यूच्चं सर्वव्यापारमूल्यं शिष्टे शयनं कृतवत् । एवं व्यति-रेकेण निश्चये सम्प्रेऽप्यतिस्थिर्धावशादन्वयमन्तरेण निश्चयमन-धिगच्छक्तोऽन्वयमण्यनुष्ठितवन्त इत्याह, अय शरीरस्य दारुभू-तस्य शयनानन्तरं एतच्छरीरं वाक् वागिन्द्रियं प्रविवेश प्रवेशं कृतवती । तत् शरीरं वाचा वागिन्द्रियेण वदत् वदनव्यापारं कुर्वत् शिष्ट एव शयनं कृतवदेव । न दृत्यितवत् । वाक्-

* तद्भाप्राणत इति D. तदाक्षणत इति A. अशुद्धं ।

वदच्छिष्य एवायैनच्छ्रुः प्रविवेश तदाचा वदच्छ्रुषा
 पश्यच्छिष्य एवायैनच्छ्रोचं प्रविवेश तदाचा वदच्छ्रुषा
 पश्यच्छ्रोचेण शृणुच्छिष्य एवायैनमनः प्रविवेश तदा-
 चा वदच्छ्रुषा पश्यच्छ्रोचेण शृणुमनसा ध्यायच्छिष्य
 एवायैनत्प्राणः प्रविवेश तत्तत एव समुत्तस्थौ ता वा
 रेताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा प्राणमेव

प्रवेशानन्तरं चकुरिच्छ्रियं प्रविष्टं ततश्चावलोकनं वदनच्छ्रभूत् ।
 अनन्तरं श्रोचेच्छ्रियं प्रविष्टं ततश्च अवणावलोकनवदनान्यभूत्वन् ।
 अनन्तरं मनः प्रविष्टं ततश्च धानश्रवणावलोकनवदनान्या-
 स्म् न तु ग्ररीरमुत्थितवदित्येतत्पर्यायचयेणाह, अथैन-
 चक्षुः प्रविवेश तदाचा वदच्छ्रुषा पश्यच्छिष्य* एव, अथैनत्
 श्रोचं प्रविवेश तदाचा वदच्छ्रुषा पश्यच्छ्रोचेण शृणुच्छिष्य
 एव, अथैनत् मनः प्रविवेश तदाचा वदच्छ्रुषा पश्यच्छ्रोचेण
 शृणुमनसा ध्यायच्छिष्य एव स्यष्टं, अथ वाक् चक्षुः श्रोचमनः-
 प्रवेशानन्तरमेतच्छ्रोरं वदत् पश्यत् शृणुत् ध्यायत् प्राणे
 मुखविलान्तर्वर्ती पश्यत्तिर्वाच्युविशेषः प्रविवेश प्रवेशं कृत-
 वान्, तच्छ्रोरं तत एव तस्मात्प्राणप्रवेशादेव न लन्यस्मा-
 त्समुत्तस्थौ सम्बगुत्थानं कृतवत्, ते च वागादयः परित्यक्ता-
 भिमानाः देवाः देवशब्दाभिधेयाः प्राणे ग्ररीरोत्थापन-
 हेतौ प्रकृष्टचेष्टावति निःश्रेयसं सर्वेभ्यो वागादिभ्य उत्कर्षणं

* सर्वत्र मूले द्योक्षीक्योच (B. D.) शिष्ये, अपरासु तु शिष्ये ।

प्रज्ञात्मानमभिसमूय सहैवैतैः सर्वेरस्माच्चरीरादु-
चक्रमुखे वायुप्रविष्टा* आकाशात्मानः स्वरीयुक्तयो
एवैवं विद्वान् प्राप्ते निःश्रेयसं विदित्वा प्राणमेव
प्रज्ञात्मानमभिसमूय सहैवैतैः सर्वेरस्माच्चरीरादु-

विदित्वा प्राणमेव प्रकृष्टचेष्टावन्नं न लब्धं प्रज्ञात्मानं प्र-
ज्ञात्मनो भूत्वा उपाधिभूतं प्रसादं, अथवा प्राप्ते सति
प्रज्ञात्या दर्शनादभूति चादर्शनात्माणस्य प्रज्ञात्मलभविरुद्धुम-
भिहितं, प्राणमेव प्रज्ञात्मानमिति अभिसमूच्च सर्वतः सम्भवन्
प्राप्तिं कृत्वा, सहैवैतैः सर्वैरेतैः प्राणापानव्यानसमानोदानै-
र्निखिलैः सह, यथा प्राणदृत्तिभेदा अध्यात्मिकपरिच्छेदशू-
क्यासाहदागादयोऽपीत्यर्थः, अस्मात् प्रत्यक्षाशेकात् तनुरूपात्
शरीराच्चुरुच्चभिमानादित्यर्थः, उच्चक्रमः उच्चमस्तुकः । ते
परित्यक्तदभिमानाः वागाद्यः वायुप्रतिष्ठा वाचावाधि-
हैविके प्राप्ते प्रतिष्ठा प्राप्तो निःश्रेयसमिति ज्ञानमात्रयो
येवां ते वायुप्रतिष्ठाः, आकाशात्मानः आकाशवस्तुर्वगत आत्मा
येवां ते आकाशात्मानः स्वरीयुः स्वः स्वर्गमन्यादिस्वरूपमीयुः
अयुर्गतवन्त इत्यर्थः । तथोऽहव अपि तद्ददेव यथा देवाः न
स्वयम्भावा, एवं विद्वान् उक्तेन प्रकारेण प्राप्ते निःश्रेयसं ज्ञानम्
सर्वेषां भूतानां निखिलानां स्थिरजड्मानां प्राणमेव प्रज्ञात्मा-
नमभिसमूय सहैवैतैः सर्वेरस्माद्वाख्यातात् शरीराच्चरीरा-

* वायुप्रतिष्ठा इति ठी० ।

त्कामति स वायुप्रविष्ट* आकाशात्मा स्वरेति स
तद्वच्छति यच्चैते देवास्तत्पाप्य यदमृता देवास्तद-
मृतो भवति य शब्दं वदं ॥ १४ ॥

अथातः पितापुचीयं सम्प्रदानमिति चाचक्षते

भिमानादुत्कामति उच्चिष्ठति श्रीरामभिमानं परित्यजती-
त्वर्थः । स वायुप्रतिष्ठ आकाशात्मा स्वरेति व्याख्यातं । उपासक-
स्यैकलादेकवचनं विशेषः । एवं प्राणो ब्रह्मेत्युपासनं स्वायत इति
तत्पत्रमाह, स्वः सर्वं प्राणं ब्रह्मानोत्पादनदाररवन्दात्मानं
वैति । स्वरेतीत्येतद्वाकरोति, स उपासकस्तद्वति उक्तं प्राण-
स्वरूपं भवति । तच्छब्दार्थमाह, अच चस्मिन् प्राणस्वरूपे एते
देवाः एते वागादयोऽन्वाद्यात्मका देवशब्दाभिधेयाः । ननु
वागादोनामम्याद्याप्तिस्त्रिवृत्तममृतत्वं सप्तान्त्रौ, उपासकस्य पुनः
सप्तान्त्रौ किं स्वादित्यत आह, तत्पाणस्वरूपं प्राणं अवाप्त तद-
मृतः तत् सर्वपरिच्छेदभूत्यममृतत्वं यस्य स तदमृतो भवति
स्यष्टं, यदमृताः बत् प्रशिद्धं सर्वपरिच्छेदभूत्यममृतत्वं चेषां ते
यदमृता देवा वागाद्याः ॥ १४ ॥

इदानीं प्राणविदः सम्प्रत्तिकर्मात्, अथ प्राणेपासवान-
ज्ञारं, अतो यस्मान्मरणमवश्यंभावि असात्कारणात्, पिता-
पुचीयं पित्रा पुत्राय दीयमानं पितापुचीय, सम्प्रदानं सम्यक्
प्रदीयत इति सम्प्रदानं सम्प्रत्तिकर्मत्वर्थः । इति चाचक्षते

* वायुप्रविष्ट इति ढी० । † ब्रह्मवीति ढी० ।

पिता पुचं प्रेष्टमाह्वयति नवैस्तृणैरगारं संस्तीर्याग्नि-
मुपसमाधायोदकुम्भं *सपाचमुपनिधायाहतेन वास-
सा सम्पूर्छन्नः †पिता शेत एत्य पुच उपरिष्टादभिनिप-
द्यत इन्द्रियैरिन्द्रियाणि संस्तृश्यापि ‡वास्मा आसीना-
याभिमुखायैव सम्प्रदथादथास्मै सम्प्रयच्छति वाचं मे

अनेनैव प्रकारेण कथयन्ति । पिता पुचं प्रेष्टन् कुतश्चिन्नि-
मित्तात् मरिष्यामीति निश्चित्येत्यर्थः, पिता जनकः पुचमौ-
रसं तनयमाङ्गयति आकारयति सम्प्रत्तिकर्मार्थं । आका-
रणे इतिकर्तव्यतामाह, नवैस्तृणैर्नवैनैः कुशादिभिस्तृणैर-
गारं संस्तीर्य गृहमाच्छाद्य अग्निमुपसमाधाय तस्मिन् गृहे
ज्ञातं स्तार्तं वाग्निं संखाय अग्नेरुत्तरतः पूर्वतो वा उदकुम्भं
सपाचमुपनिधाय नोरेण पूर्णं कलशं ब्रोहिपूर्णपाचसहितं
समीपे संखाय अहतेन वाससा सम्पूर्छन्नः नवीनेन वस्त्रेण
संवृतः, खयं श्वेतः श्वेतः सितमाल्याम्बरधर इत्यर्थः, एत्य आगत्य
आङ्गयतीत्यन्वयः, पुचे आगते तनये उपरिष्टादुपरिभागे
अभिनिपद्यते सर्वतो नितरां प्राप्नोति । अभिनिपदनेतिकर्त-
व्यतामाह, इन्द्रियैस्तच्चुरादिभिः खकीयैरस्य पुचस्य इन्द्रि-
याणि चञ्चुरादीनि संस्तृश्य सम्यक् सर्वानं विधायाभिनिपद्यत
इत्यन्वयः । यदा पिता श्वेते पुचोऽभिनिपद्यत इति पठाद-

* सपाचमुपनिनायेवि B. C.

† खयं श्वेत इति टो० ।

‡ अपि वास्माभिमुखत एव असीताथास्मा इति टो० ।

त्वयि दधानोति पिता वाचं ते मयि दध इति पुच्छः
 प्राणं मे त्वयि दधानोति पिता प्राणं ते मयि दध
 इति पुच्छस्तुर्में त्वयि दधानोति पिता चक्षुस्ते मयि
 दध इति पुच्छः श्रोत्रं मे त्वयि दधानोति पिता श्रोत्रं
 ते मयि दध इति पुच्छन्नरसान्मे त्वयि दधानोति
 पितान्नरसांस्ते मयि दध इति पुच्छः कर्माणि मे त्वयि
 दधानोति पिता कर्माणि ते मयि दध इति पुच्छः*

त्वयः । पञ्चान्तरमाह, अपि वा अथवाऽस्य पुच्छसाभिमुखत
 एव सम्मुखत एव न त्वयथा, उपरिपदस्य खोकगर्हितलादि-
 त्वर्थः, आसीत उपविशेत् । अथानन्तरमस्मै पुत्राय सम्प्रय-
 र्हति सम्यक् प्रयच्छेत् वक्ष्यमाणेन विधिना स्ववागादीन्
 दधादित्वर्थः, वाचं वागिन्द्रियं मे भम पितुमुमूर्षोः त्वयि पुच्छे
 ममानृष्टस्य विधातरि दधानि धारयाणि, इत्यनेन प्रका-
 रेण पिता जनक आहेति शेषः । एवं पित्रोक्ते वाचं वागिन्द्रियं
 ते तव पितुमर्मयि पुच्छे दधे धारये इत्यनेन प्रकारेण पुच्छनय
 आहेति शेषः । प्राणं मे त्वयि दधानोति पिता, प्राणं ते मयि
 दध इति पुच्छः । चक्षुर्में त्वयि दधानोति पिता, चक्षुस्ते मयि दध
 इति पुच्छः । श्रोत्रं मे त्वयि दधानोति पिता, श्रोत्रं ते मयि दध
 इति पुच्छः । अन्नरसान् मे त्वयि दधानोति पिता, अन्नरसांस्ते

* शशीरं मे त्वयि दधानोति पिता शशीरं ते मयि दध इति पुच्छ
 इति A. पुस्तके समधिकः पाठः ।

सुखदुःखे मे त्वयि दधानीति पिता सुखदुःखे ते मयि
दध इति पुचः आनन्दं रतिं प्रजातिं* मे त्वयि दधा-
नीति पितानन्दं रतिं प्रजातिं ते मयि दध इति पुच
इत्यां मे त्वयि दधानीति पितेत्यां ते मयि दध इति
पुचो मनो मे त्वयि दधानीति पिता मनस्ते मयि
दध इति पुचः प्रजां मे त्वयि दधानीति पिता प्रजां

मयि दध इति पुचः । कर्माणि मे त्वयि दधानीति पिता, कर्मा-
णि ते मयि दध इति पुचः । सुखदुःखे मे त्वयि दधानीतिपिता,
सुखदुःखे ते मयि दध इति पुचः । आनन्दं रतिं प्रजातिं* मे
त्वयि दधानीति पिता, आनन्दं रतिं प्रजातिं ते मयि दध इति
पुचः । इत्यां मे त्वयि दधानीति पिता, इत्यां ते मयि दध इति
पुचः । धियो विज्ञातव्यं कामान्मे त्वयि दधानीति पिता, धियो
विज्ञातव्यं कामांस्ते मयि दध इति पुचः । प्राणं चाणं मुख्यम्
प्राणं । चक्षुःश्रोत्रे स्थैरे । अक्षरसामधुरादीन् । पूर्वं करण्य-
हणं, इत आरभ्य विषयहणं, उभयत्र करणविषययोः सम-
र्पणार्थं कर्माणि आदातव्यानि । सुखदुःखे ग्ररोरोपभाग्ये ।
आनन्दं रतिं प्रजातिं मैथुनस्यावसाने आनन्दस्तः प्रायतिः
ततः प्रजातिः पुचाद्याः । इत्या गतीः । धियोऽन्तःकरण्टवृक्षीः,
विज्ञातव्यं तासां विषयः । कामानिच्छाविशेषान् । अन्तर्ब्रवस्थपि
पर्यायेषु वाक्-पर्यायवद्वाख्येयं । पाठान्तरं इत्यां ते मयि दध

* प्रजातीरिति B. C.

ते मयि दध इति पुचो यसु वा उपाभिगदः स्यात्
समासेनैव ब्रूयात्प्राणामे त्वयि दधानीति पिता
प्राणांस्ते मयि दध इति पुचोऽय इच्छिष्ठावृदुपनि-
ष्ट्रामति तं पितानुमन्त्रयते यशो ब्रह्मवर्चसं कीर्ति-
स्वा जुषतामित्यथेतरः सब्यमन्वंसमभ्यवेक्षते पाणि-
नान्तर्धाय वसनान्तेन वा प्रच्छाद्य स्वर्गान् लोकान्

इति पुच इत्यमन्तरं मनो मे त्वयि दधानीति पिता मनसे
मयि दध इति पुचः प्रज्ञां मे त्वयि दधानीति पिता प्रज्ञां ते
मयि दध इति पुच इति । यसु वा उपाभिगदः प्रत्येकं वक्तुम-
यमर्थः स्वाम्भावेनैव वहेत्राणामे त्वयि दधानीति पिता प्रा-
णांसे मयि दध इति पुच इति । अथानन्तरं इच्छिष्ठावृत् । पितुः
प्रदक्षिणप्रकारेण प्राणः प्राणां दिशि उपनिषद्धामति पितुःस-
मीपदेवाइहिर्गच्छति, तं पुचं पिता जनकः अनुमन्त्रयते पश्चात्
उम्बोध्य ब्रूते । अनुमन्त्रणवाक्यमाह, यशः लौकिकी वन्धुजना-
दिभ्यः कीर्तिः, ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मतेजः, अन्नाद्यं अन्नस्त तदाद्यस्त
अक्षाद्यं, कीर्तिः ग्रास्त्रीयं यशः, खा खां पुचं जुषतां सेवतामित्य-
नेन प्रकारेणानुमन्त्रयत इत्यन्वयः । अथ एतदनुमन्त्रणानन्तरं,
इतरः पुचः सब्यं वामं अंसं वाङ्मूलं स्वस्त्राम्बवेक्षते पश्चादव-
लोकयते । अवलोकनप्रकारमाह, पाणिना करेणान्तर्धाय
व्यवधाय वसनान्तेन वा, वाङ्मूलः पूर्वेण वहेच्छाविकर्षपार्थः, प्र-

कामानामुहीति स यद्यगदः स्यात्पुच्चस्यैश्वर्ये पिता
वसेत् परि वा ब्रजेद्यद्यु वै प्रेयात्तथवैनं समापये-
युर्यथा समापयितव्यो भवति यथा समापयितव्यो
भवति ॥ १५ ॥

इत्यारण्यके कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदि द्वितीयो
अध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

च्छाद्य आच्छाद्य पितरं प्रत्याह, स्वर्गान् लोकान्निर्तिश्चय-
प्रीतिजनकान् देशविशेषान् कामान् कमनीयान् तत्रस्थितान्
वा भोगानामुहि प्रामुहि, इत्यनेन प्रकारेण ब्रूयादित्यनुषङ्गः ।
एवं पुत्रेण हृते स पिता यदि कथच्चिदगदः स्यान्वीरोगे
भवेत्पुच्चस्य तनयस्यैश्वर्ये विभवे पिता जनको वसेत् निवासं
कुर्यात्प्रवासिवत् गृहकार्यं किमपि नानुशन्दध्यादित्यर्थः । परि
वा ब्रजेत् वाशब्दः पञ्चान्तरार्थः, यदि वैराग्यं तदा परि-
त्यजेत् सर्वसङ्कृपरित्यागं कुर्यादित्यर्थः । यद्यु वै अपि कथच्चित्प्र-
सिद्धं प्रेयात्परलोकं गच्छेद्यदेव प्रसिद्धमेव वागादिकं न त्वन्य-
देतं पुत्रं प्रति समापयति सम्यक् प्रापयति, तथा तद्वदेव
समापयितव्यो भवति सम्यक् प्रापणीयो भवति सर्वैः कामैरिति
शेषः । तथा समापयितव्यो भवति व्याख्यातं । वाक्याभ्यासो-
ऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ १५ ॥

इति श्रीशङ्करानन्दभगवतः हृतौ कौषीतकिब्राह्मणोप-
निषद्वीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

**प्रतर्दनो है वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोप-
जगाम युद्धेन च पौरुषेण च तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दन**

यस्या हेतोः पर्यक्षोपासना प्राणोपासना च विविधगु-
णोक्ता तां ब्रह्मविद्यां विवक्षुः तस्यामात्खिक्यं जग्यितुं प्रतर्दनं
काश्चं देवेभ्योऽभ्यधिकबल्लक्ष्मादिमन्तं ब्रह्मविद्यार्थिनं शिष्यं
देवराजस्य सत्यपाशनिबद्धं मनुष्येषु ब्रह्मविद्यां वक्तुमनिच्छ-
न्नमपि गुरुं सम्याद्यगख्याचिकामाह, प्रतर्दनः ग्रकर्षेण तर्द-
यति भर्त्यत्यभिभवति स्वशत्रूनिति सार्थकनामा प्रतर्दनः, ह
किल दैवोदासिः दिवोदासस्य काश्चिराजस्य पुत्रो दैवोदासिः,
इन्द्रस्य देवराजस्य परमैर्श्चयस्यन्तस्य प्रियं धाम प्रियं स्थानं
खर्गमिति यावत्, उपजगाम प्राप्तवान् । तत्राप्तौ कारणमाह,
युद्धेन च पौरुषेण च समरयज्ञेनानेकभटपश्चाङ्गतिदीप्यमान-
शस्त्राग्निना पुरुषसम्बन्धिनोत्साहेन च खर्गमर्मपरिज्ञानेत्यर्थः।
चकारावुभयोरपि कारणलस्मुच्यार्थैः । तं समरश्चाङ्गमुस्ता-
हिनं खर्गमागतं प्रतर्दनं ह किल इन्द्रः युद्धपौरुषाभ्यां परितोषं
प्राप्तो देवराज उवाच उक्तवान् । इन्द्रोऽक्तिमाह, प्रतर्दन हे
प्रतर्दन वरमभिखषितमर्थं ते तु भ्यं प्रतर्दनाय मत्परितोष-
कारिणे ददानि प्रथच्छानि ददामोत्यर्थः, इत्यनेन प्रकारेण
उवाचेत्यन्यः। स इन्द्रेणोक्तः ह किल उवाच प्रतर्दनः स्यष्टं ।
प्रतर्दनोक्तिमाह, लमेव मत्पुरतः स्थितो हिताहितज्ञो देवराजेऽ-
न त्वन्यो मे मद्यां प्रतर्दनाय हितार्थिने मदर्थमित्यर्थः, दृणीष्व
हितमिष्टं वार्यं प्रार्थयस्तु । प्रार्थमानं वरमाह, यं प्रसिद्ध-

*वरं वृणीष्वेति स होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव मे वृणीष्व यं
त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति तं हेन्द्र उवाच न
वै †वरोऽवरस्मै वृणीते त्वमेव वृणीष्वेत्यवरो वै ‡किल

मभीष्टमर्थं लै र्वच्छो देवराजः मनुष्याय अज्ञानकानना-
कर्त्तव्यतिंगे उनेकश्चुभाश्चुभव्यामिश्रकर्मफलदावाग्निसन्तप्तगच्छाय
मनुष्यातियुजे हिततममतिशयेन हितं नातः परं हितमित्यर्थः,
मन्यसे निश्चिनोषि, इति अनेन प्रकारेण । तमिन्द्रं प्रत्येवं-
वादिनं प्रतर्दनं ह किल रक्षो देवराजो ब्रह्मविद्यां दातु-
मशक्त उवाच उक्तवान् सौकिकं नयं । इन्द्रोक्तिमाह, न वै
वरः परस्मै वृणीते वै प्रसिद्धुं, परस्मै अन्यार्थं, वरो वरं न वृणी-
तेऽन्यो न प्रार्थयते यत एवमतः स्वार्थं वरं त्वमेव वृणीष्वेति
स्यष्टं । एवमिन्द्रेणोऽप्ते अवरः वरं ददानीति प्रतिज्ञाय भव-
ता निर्दिष्टोऽर्थो इत्तः स्वादिति श्वेषः, वै प्रसिद्धो मनुष्येणा-
ज्ञानावृतदृष्टिना मया याचितः तर्हि तदा किल निश्चितं मे
मझं हिताहितज्ञानशूल्यायेति होवाच प्रतर्दनः ह किल एव-
मुक्तवान् प्रतर्दनो देवराजं, स्वार्थो वरोऽयमिति । अथो अथ
प्रतर्दनवाक्यानन्तरं खलु निश्चितमिन्द्रः सत्यवादिनामयगण्यो
देवराजः सत्यात् वरं ते ददानीति स्वप्रतिज्ञानात् यथार्थवच-
नादेव नेयाय नापञ्जगामैव प्रतर्दनार्थं वरदातापि स्वयं स्वस्मै
वरं याचितवाच्चतु सौकिकं नयमङ्गीचकारेत्यन्वयः । सत्या-

* वरं ते ददानीति टी०. F. G. पुस्तकयोर्मुख ।

† वरः परस्मा इति टी०. F. G. ‡ तर्हि किलेति टी०. F. G.

**मेरिं होवाच प्रतर्दनोऽयो खल्विन्द्रः सत्यादेव नेयाय
सत्यं † हीन्द्रस्तं हेन्द्र उवाच मामेव विजानीज्ञेतदेवाहं
मनुष्याय हिततमं मन्ये यन्मां विजानीयाच्चिशीर्षाणं**

इनपगमने कारणमाह, सत्यं हीन्द्रः सत्यं यथार्थस्त्रूपं
यत्किञ्चिद्वागर्थस्त्रूपं इन्द्रो देवराजो हि यसाच्चाम्बेया-
येत्यन्वयः । स सत्यपाश्चाभिवद्धू इन्द्रो ह किल उवाच उक्त-
वान्, प्रतर्दनार्थमात्मानं वरं याचितवानित्यर्थः । इन्द्रोक्ति-
माह, मामेवास्त्रात्ययन्ववहारयोग्यमानन्दात्मानमेव न तन्मं
विजानीहि अवगच्छ साच्चात्कुर्वित्यर्थः । एतदेव मे ज्ञानमेव
न तन्मत्, अहं भवते वरस्य दाता याचिता च, मनुष्याय
हिततमं व्याख्यातं मन्ये निश्चिन्मे । एतच्छब्दार्थमाह,
यत्प्रसिद्धं वेदान्तेषु ब्रह्मविदान्नोति परमित्यादिना मामुक्त-
मानन्दात्मानं विजानीयात् साच्चात् कुर्यादित्यर्थः, यन्मां
विजानीयादेतदेव हिततमं मन्य इत्यन्वयः । एनु तव ज्ञाने
तवान्यस्य वा यदि कश्चनातिशयोऽभूत् तर्हि तद्वितामं न
तन्मयेतिश्चायामदैतज्ञानं गुरुमात्रवधप्रमुखपापोन्मूलकं, अत
आह, चिशीर्षाणं चिशीर्षं त्वाहं लक्षुरपत्यं विश्वरूपमहनम्
निपातितवान्, अरमुखान् यतीन् रुच्छब्दः वेदाध्ययनं
तेन उपनिषदर्थविचारो ब्रह्ममोमांसापरपर्यायो लक्ष्यते, त-
द्येषां मुखे नास्ति ते अरमुखाः तान् यतीन् प्रयत्नवतस्तु-
र्थाग्रमिणः सालावृकेभ्यः सालावृकाणां अपत्यानि साला-

* म इति । इति टी०. F. G. † हीन्द्रः स हेन्द्र इति टी०. F. G.

त्वाद्गमहनमरुखान् यतीन् *सालाद्वकेभ्यः प्रायच्छं
बङ्गीः सन्धा अतिक्रम्य दिवि †प्रङ्गादीयानदण्मह-
मन्तरिक्षे पौखोमान् पृथिव्यां ‡कालकाञ्जांस्तस्य मे

द्वकेयाः सालाद्वका इति यावत् तेभ्योऽरण्यश्वभ्य इत्यर्थः,
प्रायच्छं प्रकर्षेण वज्रेण शतधा विभज्य दक्षवानद्यापि च
तेषां मस्तकविषयाकाः करीरा दृश्यन्ते । बङ्गीर्भूयस्तोः स्वरू-
पतः सञ्ज्ञातस्य सन्धाः सन्धीनित्यर्थः, अतिक्रम्य स्यष्टं, दिवि
स्वर्गे प्रङ्गादीन् प्रङ्गादिनः प्रङ्गादेन नित्यसम्बन्धिनः अनेक-
कोटिसञ्ज्ञाकान्महामायाननेकच्छ्रद्धघातिनोऽसुरान् प्रङ्गाद-
परिचारकानित्यर्थः, अहणं हिंसितवान् अहमात्मज्ञानी-
क्ष्रसुभ्यं वरस्य दाता अन्तरिक्षे भुवर्लोके पौखोमान् पुलोम-
सम्बन्धिनोऽसुरविशेषान् बङ्गीः सन्धा अतिक्रम्य अहणमि-
त्यनुवर्त्ततेऽत्र वक्ष्यमाणे च । पृथिव्यां भूर्लोके §कालका-
ञ्जान् कालकञ्जसम्बन्धिनोऽसुरान् भूयसां परस्यरसम्बन्ध-
स्यावश्यंभाविलात् कालकञ्जा एव कालकञ्ज्याः तान् । ननु
किं प्रकृते तावतेत्यत आह । तस्य गुरुब्राह्मणवधस्य कर्तुः सन्धा-
सिनाच्च श्वभ्यो दातुर्लोकचयेऽपि यज्ञादिसम्बन्धमहामाया-
सुरसङ्ख्योपसंहर्तुरात्मज्ञानिनोऽन्येन मनसापि कर्तुमशक्यं कर्म

* इति A. इति D. टोकायाच्च कुचित् ।

† प्रङ्गादीनिति F. C. प्रङ्गादीनिति B. E.

‡ कालकञ्ज्यानिति B. C. कालखञ्जानिति D. कालकञ्ज्यानिति F.

§ कालखञ्जान् कालखञ्जसम्बन्धिन इति D.

तत्र *न लोम चनामीयत स यो मां वेद न हृवै तस्य
केन चन कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भूणह-

कुर्वते मे मम इन्द्रस्य तवोपदेशकस्य तत्र तस्मिन्नतिक्रूरे
कर्मणि क्रियमाणे ब्रह्मबधादिलक्षणे न लोम च मा मीयते
न लोमापि अत्यल्पोऽपि केश इत्यर्थः, मा मीयते न मीयते
न हिंस्ते उक्तेन केनचित्कर्मणा । ननु एतत् भवत एव न
लभदादेरित्यत आह, स मदन्यो मज्जानी प्रसिद्धः यः यः
कश्चिद्देवो मनुष्यो वा मां वेद आनन्दात्मानमिन्द्रं विजानीयात्
अहमानन्दात्मास्मीति साक्षात् कुर्यात् नास्य केन च कर्मणा
लोको मीयते अस्य मामानन्दात्मानं साक्षात् कुर्वतः, केन च
वच्यमाणेन भूणहत्यादिना कर्मणा पातकेन शास्त्रनिषिद्धेन
व्यापारेण लोकः कृतस्य करिष्यमाणस्य च सुकृतस्य फलं मुक्त्य-
दर्कं न मीयते न हिंस्ते । हिंसकानि कर्माणेकदेशेन दर्शय-
न्वाह, न मात्रबधेन न पितृबधेन न स्तेयेन न भूणहत्याया, माता-
पितृरौ प्रसिद्धौ तथोर्बधो प्राणत्यागानुकूलव्यापारो लोक-
दृश्यभंश्चेतुः प्रत्येकं प्रसिद्धः, स्तेयं सुवर्णपरिमितसुवर्णस्य
ततोऽप्यधिकस्य वा स्त्रामिनः परोचमादानं तेन, भूणो वेदस्य
वेदयोर्वेदानां वाधिगतार्थेन अध्ययनेन सह वर्तमाणो द्विजो-
न्तम इत्यर्थः, तस्य मनसा वाचा कर्मणा वापराधभून्यस्य
खहस्तादिना बधो भूणहत्या तया । कर्मसामान्यस्य विशेषे

* न लोम च मा मीयते स यो मां विजानीयान्नास्य इति टी०. F. G.
(मामीयेति B.)

त्यया न मातृबधेन न पितृबधेन नास्य पापं चक्रूषो
मुखान्नीलं वेतीति ॥ १ ॥

स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मानं मामायुरमृतमि-
त्युपाख्यायुः *प्राणः प्राणो वा आयुर्यावद्यस्मिंच्छरीरे

इयमिति दर्शयितुं पर्याच्चतुष्टयेऽपि नकारचतुष्टयं । नास्य
पापं चक्रूषो मुखान्नीलं वेतीति किं बङ्गनाऽस्य मदात्मज्ञा-
निनः पापं चन चक्रूषः पापमपि कर्तुमिच्छोः मुखात् वदनात्
नीलं मुखकान्तिस्तरूपं नीलं नीलिमाश्रयस्तरूपं वा मुखाल्क-
ण्डजिङ्कादिवदनात् न वेति न वेति नापगच्छति, इतिशब्दः
प्रकृतब्रह्मज्ञानस्तुतिपरिसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥

एवं ब्रह्मज्ञानं सुला आत्मनो ब्रह्मणः स्तरूपं विवक्षुः
स इन्द्र ह किल उवाच उक्तवान्, प्राणः प्राणशब्दाभिधेयः
प्राणोपाधिको वाऽस्मि भवामि प्रज्ञात्मा बुद्धिवृत्तिप्रतिफलित-
प्रज्ञानैकस्त्रभावः तं प्राणं प्रज्ञात्मस्तरूपं मामानन्दात्मान-
मिन्द्रं आयुः सर्वप्राणिनां जीवनकारणं प्राणापानव्यतिरिक्तं
प्राणापानयोराश्रयभूतं अस्तुतं मरणशून्यं षड्गावविकारशू-
न्यमित्यर्थः । इति प्राणः प्रज्ञात्मेत्कः आयुरमृतमस्मीत्यनेन
रूपेण उपाख्य यावदात्मसाक्षात्कारं विजातीयप्रत्यय-
शून्यं सजातीयप्रत्ययप्रवाहं कुरु । नन्देकस्त्रैव भवत इन्द्रस्य
प्राणः प्रज्ञात्माऽयुरमृतमिति गुणाः किमित्याशङ्केतेत्याह,

* स प्राणः प्राणो वा आयुः प्राण उ वा अस्तुतं यावद्यस्मिन्नाति
टी०. F. G.

प्राणो वसति तावदायुः प्राणेन * ह्येवास्मिंस्तोकेऽमृत-
त्वमाप्नोति प्रज्ञया सत्यं सङ्कल्पं स यो † मामायुरमृ-
तमित्युपास्ते सर्वमायुरस्मिंस्तोक ख्याप्नोत्यमृतत्वम-

आयुरुक्तं यत् स प्राण उक्तः । ननु आयुषः प्राणलेऽपि न
प्राणस्यायुष्टं यथा साक्षात्या गोत्वेऽपि न गोः साक्षात्मित्यत
आह, प्राणो वा आयुः प्राण एवायुः न त्वंश्चाङ्गिण्णुणगुण्णा-
दिभेदः । न त्वेतदायुष एव किन्त्वमृतत्वस्यापीत्याह प्राण
उ वा अमृतं अमृतमपि प्राण एव । प्राणस्यायुष्टममृतत्व-
स्यापादयति, यावत् यावनं कालं हि यस्मात् अस्मिन्
प्रत्यक्षे श्रीरीरेणावयवे कलेवरे प्राणो वसति तावदायुः
तावनं कालं स्थृतमन्यत् । इदानीममृतत्वमुपपादयति, प्रा-
णेन ह्येव यस्मात्प्राणेनैव न तु श्रीरीरेणापि अमुच्चिन् परोक्षे
स्तोके खर्गादौ अमृतलं सुखं प्राप्नोति स्थृतं । ननु प्राणस्य
क्रियाशक्तेर्भवतः किं प्रज्ञयेत्यत आह, प्रज्ञया ज्ञानशक्तिरूपेण
सत्यं सत्यवचनं निध्यपञ्चं ब्रह्म वा सङ्कल्पमिदं मे स्यादित्येवं रूपं
मनसः प्रचारमधिगच्छतीति शेषः । एवं प्रज्ञादीनामुपयोग-
मुक्तायुद्धामृतत्वोपासनयोः फलमाह, स प्रसिद्ध उपासको यः
यः कश्चिच्चे मम इन्द्रस्य प्राणात्मनोऽप्यथगमृतमायुरमृतमिति
व्याख्यातं उपास्ते स्थृतं, य उपास्ते स दत्यन्वयः, सर्वमायुरस्मिन्
स्तोक एति निखिलं शतसंवत्सरमायुराप्नोति । आयुरुपासनस्य

* ह्येवामुक्तिनिति टो०. F. G. † म आयुरिति टो०. F.

श्वितिं स्वर्गे लोके तद्वैक आहुरेकभूयं वै प्राणा गच्छ-
न्नीति न हि कश्चन शक्तुयात् सष्टुदाचा नाम प्रज्ञा-
पयितुं चक्षुषा रूपं श्रोचेण शब्दं मनसा *ध्यानमेक-
भूयं वै प्राणा †भूत्वैकमेतानि सर्वाणि प्रज्ञापयन्तीति

फलमुक्तामृतलोपासनस्य फलमाह, आप्नोत्यमृतलमच्चितिं
खर्गे लोकेऽच्युतमृतलं स्पृष्टमन्यत् । प्रतर्देनः प्राणशब्दं श्रुता
प्राणानामिन्द्रियाणामेकलं च्युतमवगतं प्रसङ्गात् पृच्छति, तत्
तच प्राणानामनेकले सति ह किञ्च एके केचिद्दिदांस आङ्गः
कथयन्ति, एकभूयं वै एकभावमेव प्राणा इन्द्रियाणि गच्छ-
न्ति स्पृष्टं, इत्यनेन प्रकारेणाङ्गरित्यन्वयः । प्राणानामेकभावे
उपपत्तिं यां कथयन्ति तामाह, न हि कथन शक्तुयात्
हि यस्मात् कोऽपि न शक्तुयात् सष्टुदेकवारं युगपदित्यर्थः,
वाचा नाम प्रज्ञापयितुं चक्षुषा रूपं श्रोचेण शब्दं, वागिन्द्रि-
येण नाम वक्तुमिति शेषः, प्रज्ञापयितुं अवगमयितुमवगन्तु-
मिति यावत्, एतच्चुःश्रोचाभ्यां सम्बन्धते स्पृष्टमन्यत्, मनसा
आतुं मनसा धानं कर्तुमित्यनेन प्रकारेण एककाले व्यापा-
राभावेन एकभूयं वै प्राणः व्याख्यातं, पुनरभिधानं निगम-
नार्थं । उक्तं हेतुं विद्वणेति, एकैकं रूपरसादिकं सर्वाणेव
निखिलानि, एकैकमेवेत्यनेन सम्बन्धते, स्पृष्टमन्यत्, एतानि
प्रज्ञपयन्ति प्रकर्षेण निष्पादयन्ति गमयन्ति च । एकैकमेव

* धातुमिति टी०, F. G.

† एकैकं सर्वाणेतानि प्रज्ञपयन्ति । इति टी०, G.

वाचं वदन्तीं सर्वे प्राणा अनुवदन्ति चक्षुः पश्यत् सर्वे
प्राणा अनुपश्यन्ति श्रोचं शृणुत् सर्वे प्राणा अनु-
शृणुन्ति मनो ध्यायत् सर्वे प्राणा अनुध्यायन्ति प्राणं

प्रज्ञापयन्तीत्युक्तं इतङ्ग्याहिकयाह, वाचं वदन्तीं वागिन्द्रियं
ख्यापारं कुर्वत् सर्वे प्राणा निखिलानीन्द्रियाणि राजान-
मिव वदन्तं सर्वे समागता अनुवदन्ति पश्चाद्ददनोपस्थितिं
ख्यापारं कुर्वन्ति अनुमोदन्ते वा न लेकहेत्या व्यापारं
कुर्वन्तीत्यर्थः। यथा वाचो व्यापारे इतरेषां ख्यापारादुपर-
मस्त्या चक्षुःश्रोचमनःप्राणानां ख्यापारेऽपीत्येतदाह पर्या-
यच्छतुष्टयेन, चक्षुः पश्यत् सर्वे प्राणा अनुपश्यन्ति श्रोचं इत्येत्
सर्वे प्राणा अनुइत्येत्यन्ति मनो ध्यायत् सर्वे प्राणा अनुध्या-
यन्ति प्राणं प्राणन्तं सर्वे प्राणा अनुप्राणन्ति खण्ठं, अनेनाने-
कावधानान्येकस्मिन् काले सूक्ष्मसूच्येण अतपत्तसहस्रपत्रवेध-
नवदस्यष्टिभित्रकालानि व्याख्येयानि । इति प्रतर्दनप्रश्नपरि-
समाप्त्यर्थः। प्रतर्दनप्रश्नस्येन्द्रोऽङ्गीकारेणैव उत्तरमुक्तवानित्याह,
एवमु इत्यभेदैकहेत्या न सर्वे प्राणाः स्वख्यापारवन्तः, ह
प्रसिद्धं सर्वजनोनानुभवेन, एतदेकहेत्या सर्वेन्द्रियाणां स्व-
ख्यापाराकरणं, इति ह एवं किल इन्द्र उवाच खण्ठं । ननु
सर्वेषां तवोपाधित्वे समाने कः पञ्चपातस्त्रव प्राणेऽस्मीत्यभि-
मान इत्यत आह, अस्ति लेव, तुशब्दः शङ्खानिराकरणार्थः,
प्राणो हि मम निःश्रेयसात्मन उपाधिर्निःश्रेयसरूपः, प्रसिद्धं हि

प्राणनं सर्वे प्राणा अनुप्राणन्ति एवमु हैतदिति हेन्द्र
उबाचास्ति त्वेव प्राणानां निःश्रेयसमिति ॥ २ ॥

जीवति वागपेतो मूकान् हि पश्यामो जीवति
चक्षुरपेतोऽन्यान् हि पश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो
बधिरान् हि पश्यामो *जीवति मनोऽपेतो बाखान्
हि पश्यामो †जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्यूरुच्छिन्न इत्येकं
तस्य निःश्रेयसलं प्राणसंवादादौ, न च तदासोऽविष्टिवा किनु
अस्त्वेव वर्तत एव न तु कदाचिन्व वर्तते प्राणानां प्राणस्य पञ्च-
वृत्तीनां निःश्रेयसं शरीरधारणोत्थापनादिकं तदाप्यस्त्र खर्ग-
मोक्षादिकं । इति निःश्रेयसवर्तमानलप्रतिज्ञापरिस्माप्त्यर्थः ॥ १ ॥

न चैतत् निःश्रेयसं वाक् चक्षुःश्रोत्राणामपि भवतीत्याह
पर्यायचयेण सहेतुकं, जीवति वागपेतो मूकान् हि पश्यामो
जीवति चक्षुरपेतोऽन्यान् हि पश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो बधि-
रान् हि पश्यामः स्यष्टं, वाक् चक्षुःश्रोत्रपेतो रहितो जीवतीति
प्रतिज्ञा, अत्र हेतुः मूकान्वयधिराणां दर्शनं । अयमर्थः ।
इद्विद्याणां कार्येकगम्यलात् कार्यभावे तदभाव इति । जीवति
बाहुच्छिन्नो जीवत्यूरुच्छिन्नः स्यष्टं, पर्वायदयेन हस्तपादरहितस्य
जीवनमुच्यते, इति प्रकृतपर्यायपरिस्माप्त्यर्थः । एकहेतुयोभयत्र
हेतुमाह, एवं हि पश्यामः हि यस्मादेवं छिन्नहस्तपादानां
जीवनं पश्यामोऽवलोकयामः न च दृष्टेऽनुपपत्तं नामेत्यर्थः,

* जीवति मन इत्यादि F. G. टीकायाच्च नास्ति ।

† अथ खलु जीवतीति F. G.

हि पश्याम इत्यथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्यापयति तस्मादेतदेवोक्त्यमुपासीतेति *सैषा प्राणे सवोनिर्यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा सं

इत्यनेन प्रकारेणाङ्गीकृत्य इति हेन्द्र उवाचेत्यन्वयः । अथवाद्य इतिशब्दोऽङ्गीकारार्थः अन्यस्तु प्रकारार्थ इति । न चैतन्निःश्रेयसमस्तेवेत्यस्मिन्नर्थे उपपत्तिर्षट्येत्याह, अथ यस्मात् खलु निश्चितं सर्वप्रत्यचमिति यावत्, प्राण एव प्रज्ञात्मा क्रियाशक्त्युपाधिक एव ज्ञानशक्त्युपाधिको न त्वयः, इदं प्रत्यक्षं शरीरं देहं परिगृह्य अहं ममेति वा खोकृत्य उत्थापयति शयनासनादिभ्य ऊर्ज्जं नयति । इदानीं प्रसङ्गादुपासनान्तरं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं प्राणे स्मारयति, तस्मात् यत इदं शरीरमुत्थापयति प्राणस्त एतदेव उत्थापनहेतुभूतमेव न त्वयत्, उक्तं उक्त्यशब्दाभिधेयमुपासीत व्याख्यातं । ननु यदि प्राण उक्त्यलेनोपास्यस्तर्हि पञ्चशृत्तिमाचं विविचितं न परमात्मेत्यत आह, यो वै प्राणो य एवाच प्राणशब्दाभिधेयः सा प्रसिद्धा प्रज्ञा सर्वबोधसाच्छिणी संवित् या वा यैव प्रज्ञा उक्ता स प्रसिद्धा प्राणः प्राणोपाधिकः परमात्मा । ननु कस्मादेतदेकमेव तवोपाधिभूतमित्यत आह, सह मिलिला हि यस्मात् एतौ प्रज्ञाप्राणौ अस्मिन् शरीरे स्थिते, वसतो निवासं कुरुतो जीवने, सह मिलिला उक्तामतः अस्माच्छरीरादुक्तमणं कुरुते

* यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह त्वेतावस्मिन्द्वयोरेव वसतः सहोत्कामतस्यैवैव दृष्टिरिति ट्री० F. G.

प्राणस्तस्यैषैव हृष्टिरेतदिज्ञानं यच्चैतत्पुरुषः सुप्तः स्वप्नं
न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदेन
वाक् सर्वैर्नामभिः सहायेति चक्षुः सर्वैः रूपैः सहा-

मरणे । पाठान्तरं यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण
इति । तस्य प्राणोपाधिकस्य एषैव इथमेव वक्त्यमाणा दृष्टिः
दर्शनापरपर्याया अवगतिः, अस्यामवस्थायां प्राणशब्दाभिधे-
योऽवगत्य इत्यर्थः । एषैव दृष्टिरिति व्याकरोति एतदि-
ज्ञानं यदेतत् सुषुप्तं तदेवात्मनः प्राणलविज्ञप्तिकारणं । एत-
शब्दार्थमाह, यच्च यस्यामवस्थायामेतस्वर्वविशेषबोधपूर्वन्यं यथा
तथा पुरुषो वस्तुतः परिष्ठैर्णोऽपि पुरिश्यः सुप्तः शयनमधिगतः
स्वप्नं जाग्रद्वासनारूपं पदार्थजातं न कञ्चन पश्यति कमपि नाव-
स्तोकयति अथ तदा स्वप्नानवस्तोकनकालेऽस्मिन्मुखनामिकास-
च्चारिणि तिरस्ततज्ञानशक्तौ प्राण एव कियाशक्तावेव न त्वन्यच
एकधा भवति एकत्रं गच्छति स्यष्टि, प्राणोपाधिकः प्राणशब्दार्थः
पुरुषो भवतोत्यर्थः । ननु तदा वागादीनि करणानि क
आक्षीयत आह, तत् तदास्मिन् प्राण एकधाभवनकाले एनं
प्राणोपाधिकमात्मानं वाकचक्षुः श्रोत्रमनांसि सविषयाणि स्थयं
गच्छक्तीति पर्यायचतुष्टयेनाह, वाक् सर्वैर्नामभिः सहायेति
चक्षुः सर्वैः रूपैः सहायेति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहायेति मनः
सर्वैर्धानैः सहायेति स्यष्टि । *ननु प्राणे स्तीनानां तेषां समुद्रे इव
सरितां कुतः पुनरत्यन्तिरित्यत आह, म प्राणोपाधिकः पुरुषो

* ननु प्राणेष्वपातेषु कुतः पुण्य उत्पात्तिरिति B.

येति श्रोत्वं सर्वैः शब्दैः सहाय्येति मनः सर्वैर्थानैः
सहाय्येति स यदा प्रतिबुध्यते । यथाग्नेर्जस्तः * सर्वा
दिशो विष्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः
प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो
स्तोकाः † स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृ-
ह्योत्यापयति तस्मादेतदेवोक्त्यमुपासीतेति सैषा प्राणे

यदा यस्मिन् काले प्रतिबुध्यते जागरणं गच्छति जागरणावस्थरे
एतस्मादुत्पत्तौ दृष्टान्तमाह, यथा दृष्टान्ते अग्नेर्जातवेदसो
जाज्वल्यमानात् विस्फुलिङ्गाः चुद्रा अग्निकणा विप्रतिष्ठेरन् वि-
विधासु दित्तु निर्गच्छन्ति एवमेव अनेनैव प्रकारेण न तत्त्वया
एतस्मात्प्राणोपाधिकादात्मन आनन्दात्मनः प्राणा वागादयो
यथायतनं यादृशं स्थानं जिङ्गादि तदुद्दिश्य विप्रतिष्ठन्ते वि-
विधं निर्गच्छन्ति, प्राणेभ्यो वागादिभ्यो देवा अग्न्यादयः, विप्र-
तिष्ठन्त इत्यनुवर्तते अत्र वक्ष्यमाणे च, देवेभ्योऽग्न्यादिभ्यो स्तोका
नामादयो विषयाः । जीवतः प्राणोपाधिकलमुक्ता मरणेऽपि प्रा-
णोपाधिकलमाह, तस्य प्राणोपाधिकस्य एषैव मरणावस्थारूपैव
न तत्त्वा चिद्धिः प्रचिद्धिः । प्राणते एषैव चिद्धिरिति व्याकरोति,
एतम्भारणं सर्वप्रत्यक्षं विज्ञानं विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं प्रमाण-
मिति यावत् । एतच्छब्दोक्तं मरणमाह, यत्र यस्यामवस्थायां यदा
वा एतत्पुरुषः अयं पुमान् प्रत्यक्षो मनुष्यताद्यभिमानी आर्ती

* सर्वा दिशो F. G. टो० नाल्सि ।

† स एष इत्यादि स प्राण इत्यन्तं F. G. टो० नाल्सि ।

सर्वास्तिर्यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणस्त-
स्यैषैव सिद्धिरेतद्विज्ञानं यचैतत्पुरुष आर्तो मरिष्यन्ना-
बाल्यमेत्य सम्मोहमेति* तमाहुरुदक्रमीच्चित्तं न शृणो-
ति न पश्यति न वाचा वदति न ध्यायति अथास्मिन्
प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहा-
येति चक्षुः सर्वैः रूपैः सहायेति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः
सहायेति मनः सर्वैः ध्यानैः सहायेति†‡ स यदा-
जराव्याधादिना पञ्चलदुःखं प्राप्नो मरिष्यन्नरणं करिष्यन्
आसन्नमरण इत्यर्थः, आबल्यमबलस्य दुर्बलस्य भाव आबल्यं
हस्तपादाद्यवश्वलमित्यर्थः, न्येत्य नितरामागत्य मोहं बन्धाद्य-
परिज्ञानलक्षणं न्येति नितरामागच्छति, तत् तदाङ्गः समीप-
स्थाः कथयन्ति । समीपस्थोक्तिमाह, उदकमीत् उक्तमण्मकरो-
च्चित्तं मनः । चिन्तोक्तमणे लिङ्गान्याङ्गः न शृणोति न पश्यति
न वाचा वदति न ध्यायति स्थृष्टं, इत्यनेन प्रकारेणाङ्गरित्यन्वयः
अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वैः नामभिः
सहायेति चक्षुः सर्वैः रूपैः सहायेति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहायेति
मनः सर्वैर्धानैः सहायेति स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्रेज्जलतः
सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन् एवमेवैतसादात्मनः

* आबल्यं न्येत्य सम्मोहं न्येति तदाङ्गरिति टी०. F. G.

† स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्रेविष्कुलङ्गा इत्यादि देवेभ्यो लोका
इत्यन्तं पूर्वपठितं टी०. F. G. पुस्तकेषु वर्तते, तदन्ते च ३ चिङ्गं ।

‡ स यदास्त्राङ्गरीरादुत्क्रामति वागस्त्रात् सर्वाणि नामान्यभिवि-
द्यजत इति टी०. F. G.

साच्छरीरादुत्कामति सहैवैतैः सर्वैरुत्कामति ॥ ३ ॥

वागेवास्मिन् सर्वाणि नामान्यभिविसृज्यन्ते वाचा
सर्वाणि नामान्याप्नोति प्राण* एवास्मिन् सर्वे गन्धा
श्रभिविसृज्यन्ते प्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति चक्षु-
प्राण अथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो खोकाः ।
अथवा तदा तस्मिन् मरणकाले, प्रतिबुध्यते उत्पद्यते शरीरा-
न्तरयहं करोति, तस्मिन्नपि शरीरे मोहादिमुक्तो न भव-
तीयर्थः । वाख्यातमन्यत् ॥ ३ ॥

एवं मरणकाले मूर्च्छायामिन्द्रियाणां स्थामभिधाय शरी-
रादुत्कमणे तस्मिन्नेव स्थाये विशेषमाह, स मुमूर्षुर्यदा यस्मिन्
काले अस्मात्प्रत्यक्षात् शरीरात् शीर्णावयवात् देहादुत्कामति
जड्बैं गच्छति तदा सहैवैतैः सर्वैरुत्कामति । वाक् वागिन्द्रियं,
अस्मात् स्थामिनः, सर्वाणि निखिलाणि नामानि स्थविषय-
भूतानि श्रभिविसृजते सर्वतः परित्यजति, विषयव्यापारात् सर्व-
थोपरमं प्राण्यं प्रभोर्भागं न प्रयच्छतीत्यर्थः । ननु यदि वा-
ज्ञामान्यभिविसृजते अस्मात्तर्ज्ञन्येन तत्राप्निरस्तु इत्यत आह,
वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति स्थृतं । अथवा नामां परित्या-
गच्छेदाक करोति तथा च स्थृतं प्राणे विलीना स्थविषयर-
हिता स्थादित्यत आह, वाचेत्यादि । अयमर्थः, न वाज्ञाचं
प्रखोयते प्राणे किन्तु प्राणे वाचा सह सर्वाणि नामान्याप्नोति,
वाङ्मुखविषयहरिता प्राणे प्रखोयत इति । यथा वाक् तथा

* प्राणोऽस्मात् सर्वान् गन्धान् श्रभिविसृजत इति (प्राण इति टी०)

रेवास्मिन् सर्वाणि रूपाण्यभिविस्तज्यन्ते चक्षुषा
सर्वाणि रूपाण्याप्नोति श्रोत्रमेवास्मिन् सर्वे शब्दा
अभिविस्तज्यन्ते श्रोत्रेण सर्वांच्छब्दानाप्नोति मन
एवास्मिन् सर्वाणि ध्यानान्यभिविस्तज्यन्ते मनसा स-
र्वाणि ध्यानान्याप्नोति *सह ह्येतावास्मिंच्छरीरे वसतः

घ्राणचक्षुःश्रोत्रमनांसोति पर्यायचतुष्टयेनाह, घ्राणेऽस्मात्
सर्वान् गन्धानभिविस्तजते, घ्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति । चक्षु-
रस्मात्सर्वाणि रूपाण्यभिविस्तजते, चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नो-
ति । श्रोत्रमस्मात्सर्वान् शब्दानभिविस्तजते, श्रोत्रेण सर्वांच्छब्दा-
नाप्नोति । मनोऽस्मात्सर्वाणि ध्यानान्यभिविस्तजते, मनसा सर्वाणि
ध्यानान्याप्नोति । वाक्पर्यायवत् घ्राणचक्षुःश्रोत्रमनःपर्यायाः
सविषयाः व्याख्येयाः । सा प्रसिद्धा एषा स अदेत्यादिनोक्ता,
प्राणे प्राणेषापाधिके परमात्मनि सर्वाङ्गिः विषयेन्द्रियादिलक्षणस्य
सर्वस्य प्राप्तिः । न चायं प्राणः पञ्चवृत्तिमात्रं किञ्चु क्रिया-
ज्ञानशक्तुपाधिक आत्मेतेतदुक्तमर्थं स्मारयति, यो वै प्राणः सा
प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः
सहोक्तामतः व्याख्यातं । ननु प्राणे सर्वेषां भूतानामेकीभाव
उक्तो न तु प्रज्ञायां, तत्कथं प्राणप्रज्ञयोः सर्वात्मनैकमित्या-
शक्त्य प्रज्ञाया अपि प्राणवत्सार्वात्मयं वक्तुमाह, अथ प्राणस्य सार्वा-

* सैषा प्राणे सर्वास्त्रियो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः
सह ह्येतावस्मिंच्छरीरे वसतः सहोक्तामतोऽथ खलु यथा प्रज्ञायां
सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति तद्याख्यात्यामः । ४ । इति ठी०. F. G.

सहोत्रामतोऽथ यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं
भवन्ति तद्वास्यास्यामः ॥ ४ ॥

वागेवास्या एकमङ्गमुदूल्हं* तस्यै नाम परस्तात्प्र-
तिविहिता भूतमाचा प्राण एवास्या एकमङ्गमुदूल्हं
तस्य गन्धः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमाचा चक्षुरेवा-
स्या एकमङ्गमुदूल्हं तस्य रूपं परस्तात्प्रतिविहिता

त्वयकथनानन्तरं, खलु निश्चितं यथा एवमनेन प्रकारेण
प्रज्ञायां ज्ञानशक्तौ चैतन्ये साच्चिदि सर्वाणि भूतानि निखि-
खानि वागादोनि सविषयाणि स्त्रिरजङ्गमशब्दाभिधेयानि
एकं भवन्ति प्राणवदेकधा भवन्ति, तत् तथा व्यास्यास्यामः
विलक्षणामन्तात् कथयिष्यामः ॥ ५ ॥

एकं भावं प्रतिज्ञाय प्रथमतः प्रज्ञाया विभागमाह, तं वक्तुं
वागेव वागिन्द्रियमेव प्रसिद्धुं न लब्यत्, अस्याः प्रज्ञायाः
एकमङ्गं एकं भागं गोरिवैकं स्तु अदूढं अदूदुहत् खाधीनं
कृतवतीत्यर्थः । तस्यै तस्याः दुग्धैकभागप्रज्ञायाः वाचः नाम
वक्तव्यं शब्दगतं परस्तात् विषयलेन परस्तिन् बहिर्देशे प्रति-
विहिता निर्मिता भूतमाचा भूतभागः, मीयत इति माचा,
तस्याः विषयलेन प्रतिविहिता भूतमाचा नामेत्यन्वयः । यथा
वाक् प्रज्ञायाः एकमङ्गमदूदुहत्, यथा च तस्याः परस्तात्प्र-

* उद्गृहमिति प्रायशः, उद्गृहमिति च क्वचित् A. उद्गृहमिति
उद्गृहमिति च D. उद्गृहमिति F. टी०.

भूतमाचा श्रोचमेवास्या एकमङ्गमुदूल्हं तस्य शब्दः
परस्तात्प्रतिविहिता भूतमाचा जिह्वैवास्या एकमङ्ग-
मुदूल्हं तस्या अन्नरसः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमाचा
इस्तावेवास्या एकमङ्गमुदूल्हं तयोः कर्म परस्तात्प्रति-
विहिता भूतमाचा शरीरमेवास्या एकमङ्गमुदूल्हं तस्य
सुखदुःखे परस्तात्प्रतिविहिता भूतमाचोपस्थ एवास्या
एकमङ्गमुदूल्हं तस्यानन्दे रतिः प्रजातिः परस्ता-

तिविहिता भूतमाचा नाम एवं प्राणचक्षुःश्रोचरसनहस्त-
शरीरोपस्थपादबुद्धिसंविद एकैकमङ्गमदूदुहन्, आसां यथा-
क्रमं परस्तात्प्रतिविहिताः भूतमाचाः गन्धरूपशब्दान्नरस-
कर्मसुखदुःखानन्दरतिप्रजातीत्याविज्ञातव्यकामा इति पर्या-
यनवकेनाह, प्राण एवास्था एकमङ्गमदूढं तस्य गन्धः पर-
स्तात्प्रतिविहिता भूतमाचा, चक्षुरेवास्था एकमङ्गमदूढं तस्य
रूपं परस्तात्प्रतिविहिता भूतमाचा, श्रोचमेवास्था एकमङ्ग-
मदूढं तस्य शब्दः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमाचा, जिह्वैवास्था
एकमङ्गमदूढं तस्या अन्नरसः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमाचा,
इस्तावेवास्था एकमङ्गमदूढं तयोः कर्म परस्तात्प्रतिविहिता
भूतमाचा, शरीरमेवास्था एकमङ्गमदूढं तस्य सुखदुःखे पर-
स्तात्प्रतिविहिता भूतमाचा, उपस्थ एवास्था एकमङ्गमदूढं
तस्यानन्दे रतिः प्रजातिः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमाचा, पा-
दावेवास्था एकमङ्गमदूढं तयोरित्याः परस्तात्प्रतिविहिता

त्रितिविहिता भूतमाचा पादावेवास्या एकमङ्गमदूल्हं
तयोरित्याः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमाचा *मन एवा-
स्या एकमङ्गमदूल्हं तस्य धीः कामाः परस्तात्प्रतिवि-
हिता भूतमाचा ॥ ५ ॥

प्रज्ञया वाचं समारुद्ध्य वाचा सर्वाणि नामान्या-
प्नोति प्रज्ञया प्राणं समारुद्ध्य प्राणेन सर्वान् गन्धा-
नाप्नोति प्रज्ञया चक्षुः समारुद्ध्य चक्षुषा सर्वाणि

भूतमाचा, प्रज्ञैवास्या एकमङ्गमदूढं तस्यै धियो विज्ञातव्यं
कामाः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमाचा । वाक्पर्यायवच्छुरा-
दिपर्यायाः नवापि वास्येयाः ॥ ५ ॥

एवं प्रज्ञाया विभागमुक्तेऽहानीमविभागमाह, प्रज्ञया वाग्-
दुग्धयोक्तया संविदा वाचं वागिन्द्रियं समारुद्ध्य सम्बक् ता-
दात्पत्तचणेन समन्वेनारोहणं कृता, अहं वागस्तीत्यभिमानं
प्राप्येत्यर्थः, वाचा उक्तप्रज्ञाभिन्नेनोक्तेनेन्द्रियेण सर्वाणि नि-
खिलानि नामानि वक्तव्यानि आप्नोति वाचाधिरूढा प्रज्ञा
प्राप्नोति । अथमर्थः, न प्रज्ञमन्तरेणोक्तमिन्द्रियं नोक्तमिन्द्रि-
यमन्तरेणोक्तविषयप्राप्तिः, ततो यद्यदिना न भवति नोपत्तभवते
वा तत्तदात्मकं, यथा तन्मूलं विनाउनुपत्तभवमानः पटस्तन्वा-
त्मकः, यथा शुक्रिकामन्तरेण चानुपत्तभवमानं रजतं शुक्र्या-

* प्रज्ञैवास्या एकमङ्गमदूढं तस्यै धियो विज्ञातव्यं कामाः परस्ता-
त्प्रतिविहिता भूतमाचेति F. G. टी०.

रूपाख्याप्नोति प्रज्ञया श्रोत्रं समारुद्ध्य श्रोत्रेण सर्वां-
च्छब्दानाप्नोति प्रज्ञया जिङ्गां समारुद्ध्य जिङ्गया स-
र्वानन्वरसानाप्नोति प्रज्ञया हस्तौ समारुद्ध्य हस्ताभ्यां
सर्वाणि कर्माख्याप्नोति प्रज्ञया शरीरं समारुद्ध्य
शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति प्रज्ञयोपस्थं समारुद्ध्यो-
पस्थेनानन्दं रतिं प्रजातिमाप्नोति प्रज्ञया पादौ समा-
रुद्ध्य पादाभ्यां सर्वा इत्या आप्नोति *प्रज्ञया मनः

त्वकं, तथा चोक्तमिद्धियमन्तरेणाविद्यमानोऽनुपस्थमानो वि-
षय उक्तेन्द्रियात्मकः, उक्तं चेन्द्रियं प्रज्ञामन्तरेणानुपस्थमानं
प्रज्ञात्मकमिति । यथा वाङ्गामनी प्रज्ञया भेदरहिते एवं
ग्राषणमन्त्रै चक्रूरुपे जिङ्गाक्षरसौ हस्तकर्माणि शरीरसुखदुः-
खानि उपस्थानन्दरतिप्रजातयः पादगतयः प्रज्ञाधीविज्ञा-
तव्यकामास्त्रेत्याह, प्रज्ञया ग्राणं समारुद्ध्य ग्राणेन सर्वान्
गन्धानाप्नोति, प्रज्ञया चक्रः समारुद्ध्य चक्रपा सर्वाणि रूपा-
ख्याप्नोति, प्रज्ञया श्रोत्रं समारुद्ध्य श्रोत्रेण सर्वान् शब्दानाप्नोति,
प्रज्ञया जिङ्गां समारुद्ध्य जिङ्गया सर्वानन्वरसानाप्नोति, प्रज्ञया
हस्तौ समारुद्ध्य हस्ताभ्यां सर्वाणि कर्माख्याप्नोति, प्रज्ञया शरीरं
समारुद्ध्य शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति, प्रज्ञयोपस्थं समारु-
द्ध्योपस्थेनानन्दं रतिं प्रजातिमाप्नोति, प्रज्ञया पादौ समारुद्ध्य

* प्रज्ञयैव धियं समारुद्ध्य प्रज्ञयैव धियो विज्ञातव्यं कामाना-
प्नोति ॥ ६ ॥ इति F. G. टो०.

समारूप्त मनसा सर्वाणि ध्यानान्याप्नोति ॥ ६ ॥

न हि प्रज्ञापेता वाङ्गाम किञ्चन प्रज्ञापयेदन्यच
मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतन्नाम प्राज्ञासिषमिति न
हि प्रज्ञापेतः प्राणो गन्धं किञ्चन प्रज्ञापयेदन्यच मे
मनोऽभूदित्याह नाहमेतं गन्धं प्राज्ञासिषमिति न

पादाभ्यां सर्वा इत्या आप्नोति, प्रज्ञयैव धियं समारूप्त
प्रज्ञयैव धियो विज्ञातव्यं कामानाप्नोति । वाक्-पर्याथवत्प-
र्यायनवकमपि व्याख्येयं ॥ ६ ॥

ननु किं प्रज्ञया यावता, वागादिभिरेव स्वः स्वोऽर्थोऽवगम्यते
इत्याशङ्क्य वागादीनां प्रज्ञारहितानां सत्यपि स्वार्थसम्बन्धे त-
दवगमहेतुलं नेति सर्वजनीनानुभवेनाह । न हि प्रज्ञापेता
वाङ्गाम किञ्चन प्रज्ञपयेत् । हि यस्मात् प्रज्ञारहितं वागि-
द्धियं किमपि वक्तव्यं स्वं परं वा नावगमयेत् प्रज्ञारहिता वाक्
ख्यापारं न कुरुते, कुर्वत्यथविवक्तिर्थमसमद्धार्थं वा कु-
र्यादित्यर्थः । ननु प्रज्ञारहिता न प्रज्ञपयेदित्यस्मिन्नर्थे किं
प्रमाणमित्याशङ्क्य सर्वजनीनमनुभवमभिनयेन प्रमाणयति,
अन्यच विषयान्तरे मे ममेन्द्रियस्वामिनः मनः अनःकरणं
धीष्टत्तिजनकं प्रज्ञासाच्च अभृत् अभवत् इत्याह एवं ब्रूते ।
मनसोऽन्यत्रावस्थाने किं स्वादित्यत आह, नाहमेतन्नाम
प्राज्ञासिषमिति । अहमिन्द्रियस्वामी एतत् लया कथमानं

हि प्रज्ञापेतं चक्षुरूपं किञ्चन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतद्रूपं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेतं श्रोत्रं शब्दं किञ्चन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतं शब्दं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेता जिह्वान्वरसं किञ्चन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतमन्वरसं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेतौ हस्तौ कर्म किञ्चन प्रज्ञापयेयातामन्यत्र नौ* मनोऽभूदित्याहतुर्नावामेतत्कर्म प्राज्ञासिष्ठ इति न हि प्र-

नाम वक्तव्यं वागिन्द्रियस्य विषयमित्यर्थः, न प्राज्ञासिषं न प्रकारेण ज्ञातवानहं, उक्तमनुक्तं वा, उक्तमपि विशदवर्णविवच्छितार्थं तद्विपरीतं वेति, इति अनेन प्रकारेण आहेत्यनुषङ्गः । अथमर्थः, परज्ञानाज्ञानयोरप्रत्यच्चलेऽपि परस्य तदच्चनलिङ्गेनानुमातुं शक्यते । तथा च प्रज्ञारहितमुक्तमिन्द्रियं न स्वव्यापारच्चमिति । यथा वाक् तथा प्राणचक्षुःश्रोत्रं-जिङ्गाहस्तशरीरोपस्थपादप्रज्ञा इति पर्यायनवकेनाह, न हि प्रज्ञापेतः प्राणे गन्धं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतं गन्धं प्राज्ञासिषमिति । न हि प्रज्ञापेतं चक्षुरूपं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतद्रूपं प्राज्ञासिषमिति । न हि प्रज्ञापेतं श्रोत्रं शब्दं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र

* अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतत्कर्म प्राज्ञासिषमिति F. G. टो०.

श्रापेतं शरीरं *सुखं न दुःखं किञ्चन प्रज्ञापयेदन्यच
मे मनोऽभूदित्याह †नाहमेतत्मुखं न दुःखं प्राज्ञासि-
षमिति न हि प्रज्ञापेत उपस्थ आनन्दं न रतिं न
प्रजातिं काञ्चन प्रज्ञापयेदन्यच मे मनोऽभूदित्याह
नाहमेतमानन्दं न रतिं न प्रजातिं प्राज्ञासिषमिति न
हि प्रज्ञापेतौ पादावित्यां काञ्चन प्रज्ञापयेयातामन्यच
‡नौ मनोऽभूदित्याहतुर्नावामेतामित्यां प्राज्ञासिष्म

मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतं शब्दं प्राज्ञासिषमिति। न हि
प्रज्ञापेता जिङ्गाम्बरसं कञ्चन प्रज्ञापयेदन्यच मे मनोऽभूदित्याह,
नाहमेतमन्बरसं प्राज्ञासिषमिति। न हि प्रज्ञापेतौ हस्तौ कर्म
किञ्चन प्रज्ञापयेयातामन्यच मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतल्कर्म
प्राज्ञासिषमिति। न हि प्रज्ञापेतं शरीरं सुखं न दुःखं
किञ्चन प्रज्ञापयेदन्यच मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेत् सुखं न
दुःखं प्राज्ञासिषमिति। न हि प्रज्ञापेत उपस्थ आनन्दं न रतिं
न प्रजातिं काञ्चन प्रज्ञापयेदन्यच मे मनोऽभूदित्याह, नाहमे-
तमानन्दं न रतिं न प्रजातिं प्राज्ञासिषमिति। न हि प्रज्ञापेतौ
पादावित्यां काञ्चन प्रज्ञापयेयातामन्यच मे मनोऽभूदित्याह,
नाहमेतामित्यां प्राज्ञासिषमिति। वाक्पर्याचवत्पर्याचाष्टकं
बाख्येयं। विज्ञातव्यकामयोर्बुद्धिमन्तरेणानुपलभ्य सर्वज-

* न सुखमिति D. † नाहमेतत्त्र सुखमिति D.

‡ अन्यच मे मनोऽभूदित्यादि पूर्ववत् F. G. टी०.

इति न हि प्रज्ञापेता धीः काचन सिद्धेन्न प्रज्ञातव्यं
प्रज्ञायेत ॥ ७ ॥

न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् न गन्धं वि-
जिज्ञासीत ग्रातारं विद्यान् रूपं विजिज्ञासीत द्रष्टारं*

नीनलाद्विद्यमेवोररोक्त्याह, न हि प्रज्ञापेता धीः काचन
सिद्धेत् कापि विज्ञातव्यकामादिभेदभिन्नाकारान्तःकरण्ड-
न्तिः, प्रज्ञापेताऽसाच्चिका न सिद्धेत्, न प्रज्ञायते नावगम्यते
इत्यर्थः । ननु मिथोऽपेक्षावतामिन्द्रियतदिष्यप्राणप्रज्ञानां तु-
ख्यत्वात्कर्त्त्वं प्राणोपाधिका प्रज्ञैवोपाखेति नियम इत्याशङ्क्य
प्रज्ञात्वामेवान्येषां कल्पितत्वमाह, न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञायेत प्रज्ञा-
तव्यं धियो विषयस्त्रूपं न प्रज्ञायेत नावगम्यते योग्यानुप-
स्थित्या बुद्धेरभाव इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इन्द्रियैः सह प्रज्ञाया अभेदस्तेत् तर्हि लं मामायुर-
मृतमित्युपाखेत्यत्र वाचनिकथा रीत्या वागेवोपाखा स्थादि-
त्यत आह, न वाचं विजिज्ञासीत वाचं वागिन्द्रियं उपा-
खेत्येवं न विजिज्ञासीत न विचारयेन्नावगच्छेदित्यर्थः । तर्हि
किमवगम्यमित्यत आह, वक्तारं वागिन्द्रियप्रेरकमानन्दात्मानं
सर्वकरण्डन्तिसाच्चिणमित्यर्थः, विद्यात् प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्वा
वक्तायुरमृतमित्यवगच्छेत् । अथवा प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्वा
वक्तोत्येवावगच्छेत्, अत्रैवायुरमृतयोरन्तर्भावात् । अतएव प्राण-

* रूपविद्यनिति F. G. टो०.

विद्यान् शब्दं विजिज्ञासीत श्रोतारं विद्यान्मान्वरसं
विजिज्ञासीतान्वरसस्य विद्यातारं विद्यान् कर्म विजि-
ज्ञासीत कर्तारं विद्यान् सुखदुःखे विजिज्ञासीत सुख-

प्रग्ने सर्वव्यापिन्यावद्वीकृत्य एह इतेवित्याद्युक्तं, *पूर्वं न वाचं
विजिज्ञासीतेति करणनिषेधः लतः, अन्ते च न मनो विजि-
ज्ञासीतेति तस्यैव निषेधं करिष्यति, तेनाद्यन्ताभामिन्द्रि-
यनिषेधः सर्वेन्द्रियोपलच्छणार्थं, मध्ये पर्यायाष्टकेन विषयं निषेध-
मिति पूर्वोच्चरयोरपि विषयनिषेधोपलच्छणार्थं । न चाचानेकश्च
दृष्टिच्छ्राये शरीरस्य पाठाच्छ्रोरमणीन्द्रियमिति मन्त्रयं,
करणत्वस्य विषयोपलच्छ्रो विवचितलात् तस्य च भोगायतवेऽपि
श्वरीरे शथाकथस्त्रिहितपि सम्यादयितुं सुशक्तलात् । अशैवमवि
प्रायपाठस्याग्रहः । तर्हि शरीरशब्देन लगिन्द्रियमस्तु । न चैव
सुखदुःखयोर्विषयत्वं विस्थिते, ताभ्यामुखलच्छितस्य तज्जनकस्य
स्वर्णस्यैव कल्पयितुं शक्तलात्, एवच्च कल्पनागौरवेऽपि प्राय-
पाठो न वाधितो भवति । पर्यायाष्टकविषयं निषिधं तत्त-
दिष्पयिण एवावगम्यत्वमाह, न गन्धं विजिज्ञासीत द्वातारं वि-
द्यात्, न रूपं विजिज्ञासीत रूपविद्यं विद्यात्, न शब्दं विजि-
ज्ञासीत श्रोतारं विद्यात्, नान्वरसं विजिज्ञासीतान्वरसस्य वि-
द्यातारं विद्यात्, न कर्म विजिज्ञासीत कर्त्तारं विद्यात्, न

* अथ वागादिभ्यः प्राणो मुख्यः इति प्राणे ब्रह्मामृतत्वोपासनं सम-
र्पितं, अधुना वक्तव्यात्मनि प्राणस्यापि प्राणे ब्रह्मामृतत्वबुद्धिरूपदिक्षते
इति रहस्यमिति अधिकः पाठः D.

दुःखयोर्विज्ञातारं विद्यान्नानन्दं न रतिं न प्रजातिं*
विजिज्ञासीतानन्दस्य रतेः प्रजातेर्विज्ञातारं विद्या-
न्नेत्यां विजिज्ञासीतैतारं विद्यान्न मनो विजिज्ञासीत
मन्नारं विद्यात्ता वा एता दशैव भूतमाचा अधिप्रश्नं
इश प्रश्नामाचा अधिभूतं यद्दि भूतमाचा न स्वर्ण

सुखदुःखे विजिज्ञासीत सुखदुःखयोर्विज्ञातारं विद्यात्, नानन्दं
न रतिं न प्रजातिं विजिज्ञासीतानन्दस्य रतेः प्रजातेर्विज्ञातारं
विद्यात्, नेत्यां विजिज्ञासीतैतारं विद्यात् । रूपविद्यं रूपविदं,
एतारं गन्नारं । स्थृमन्यत् । आदाविद्विद्यं निषिद्धेद्विद्य-
स्खामिनो यथा ज्ञातव्यत्वमुक्तं तथान्तेऽप्याह, न मनो विजि-
ज्ञासीत मन्नारं विद्यात् । वाक्यर्थायवद्वाख्येयं । एवं सर्वे-
द्विद्यविषयसाच्छिणो ज्ञानमभिधाय प्रसङ्गात्मवानर्थमूलं संशार-
चक्रमिद्विद्यविषयाभ्यामितरेतरसापेक्षाभ्यां प्रवर्तते, अन्यत-
राभावे च न प्रवर्तते इत्यभिप्रायवानाह । ताः प्रह्लादाः
संशारचक्रस्य मूलभूताः, वै प्रशिद्धाः एताः प्रथमा अनुमे-
याच्च, दशैव दशसङ्घाका एव न लघिकाः, शरीरे तच्चः सुख-
दुःखयोः स्थृमन्यत्वान्भावेन मनस्य सर्वेद्विद्येषु मनव्युक्त-
च सर्वेषु विषयेषु, भूतमाचाः वक्तव्याद्या विषयाः, अधि-
प्रश्नं प्रश्नाभिन्नानीद्विद्यात्मधिकात्य वर्तन्ते इति अधिप्रश्नः ।

* प्रजापतिमिति छवित् पञ्चते ।

प्रज्ञामाचाः स्युर्यदा प्रज्ञामाचा न स्युर्न भूतमाचाः स्युर्न
ज्ञान्वतरतो रूपं किञ्चन सिद्धेच्चो एतच्चाना त-
द्यथा रथस्यारेषु नेमिरपितो नाभावरा अर्पिता

द इ दग्धसङ्खाकाः प्रज्ञामाचाः वागादीनोक्तिश्चियाणि अधिभूतं
भूतमाचा वक्तव्याद्यानि भूतानि तानि विषयत्वेनाधिकाल्य
वर्तन्त इत्यधिभूतं । यत् यदि, हि प्रसिद्धाः, भूतमाचाः
नामादिरूपाः, स्युः नेति वहिरेवादगत्यां*, न भवेयुः न
प्रज्ञामाचाः स्युः, उक्तानीक्तिश्चियाणि न भवेयुः, न हि निर्वि-
षयमिक्तियं भवति, यत् यदि वा पञ्चान्तरे प्रज्ञामाचाः
उक्तानीक्तिश्चियाणि न स्युः न भवेयुः न भूतमाचाः स्युः उक्ता
भूतमाचा न भवेयुः । तत्र हेतुमाह, न ज्ञान्वतरतो रूपं
किञ्चन सिद्धेत् । अन्वतरतः एकस्मात् प्रज्ञामाचाभूतमाचयो-
र्मध्ये हि यस्मात् किमपि विषय इन्द्रियं वा न सिद्धेत् । अब-
र्थः । न हि विषयो विषयेणेन्द्रियं वेन्द्रियेणावगम्यते, कि-
न्तर्विं इन्द्रियेण विषयो विषयेणेन्द्रियमिति । ननु यदि विष-
येन्द्रियमितरेतरसापेच तर्षस्य परस्यां विभिन्नतात् प्रज्ञायां
अथेतत्त्वमित्तो विभेदः स्वात्, तथा च यथा प्रज्ञायां
सर्वाणि भूतान्वेकं भवन्तीति प्रतिज्ञा व्याहता स्वादित्यत
आह, नो एतच्चाना एतत् प्रज्ञामाचाभूतमाचारूपं नो नाना
न भेदवत् । नानालाभावं प्रतिज्ञाय तदुपपादयितुं दृष्टा-

* एतावता नेति मूले नासोदिति प्रतीयते ।

एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽपिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतो न साधुना कर्मणा भूयान् †भवति नो एवा-

न्तमाह, तत् तत्र यथा दृष्टान्ते रथस्य रथचक्रस्य अरेषु नाभिप्रतिष्ठितेषु तीक्ष्णायेषु काष्ठेषु नेमिः अरेभ्यो बहिर्दैश्वर्ति वर्तुलं काष्ठं आर्पितः, अर्पिता अराधारा वर्तन्त इत्यर्थः । नाभौ अन्तःकाष्ठे अक्षाधारच्छिद्रवति वर्तुले, अराः दीर्घाणि तीक्ष्णानि काष्ठानि, आर्पिताः प्रतिष्ठिताः, एवमेव तद्देव न लग्नथा, एताः उपलभ्यमानाः भूतमात्राः विषयाः नेमिस्थानीयाः प्रज्ञामात्रासु दृश्येषु अरस्थानीयेषु अर्पिताः प्रतिष्ठिताः, प्रज्ञामात्राः दृश्याण्णरभूतानि प्राणे मुखनाभिकासञ्चारिणि नाभिस्थानीये अर्पिताः प्रतिष्ठिताः । स प्राणोपाधिकः, एषः प्रज्ञात्मकधीरुच्चौ प्रतिफलितः, प्राज्ञः प्रज्ञया नित्यया खयंप्रकाशया युक्तः, आत्मा अस्त्वत्ययवहारयोग्यः, आनन्दः सुखैकस्थभावः, अजरः जरारहितः, अमृतः मरणरहितः खयंप्रकाशविज्ञानानन्दात्मस्तृपः सर्वविक्रियाशून्य इत्यर्थः । नन्वेवंस्तृपस्यापि साध्वसाधुकर्मभ्यामधिकन्यूनत्वे स्यातां ममुद्रस्येवेन्द्रूदयास्तमयाभ्यामित्यत आह, न साधुना कर्मणा भूयान् साधुना भा-

* प्रज्ञात्मान्त इति D. † भवतीति F. G. ट्रो॰ नास्ति ।

साधुना कनोयानेष* ह्येव साधु कर्म कारयति तं य-
मेभ्यो लोकेभ्य उन्निषेत एष उ एवासाधु कर्म का-

ख्विहितेन कर्मणा पुण्यरूपेण न भृयान् नाधिको भवतीति
शेषः । नो एव नैव असाधुना शास्त्रप्रतिषिद्धेन कर्मणा कनो-
यान् कनिष्ठो न्यून दत्यर्थः, भवतीति शेषः । अयमर्थः । विक्रि-
यावतो स्मृतिश्चयो दृष्टः समुद्रादेः, न तु विपरीतस्य गगने
तददर्शजादिति । साध्वसाधुकर्मणो एनं न स्यृश्च दत्यस्मिन्नर्थे
हेतुमाह, एष ह्येव हि यस्तादेष एव प्राण प्रज्ञोपाधिकः एव
नत्वन्यः, एनं शरीराद्यात्मलाभिमानिन् साधु कर्म शास्त्रविहितं
कर्म धर्मरूपं कारयति अनिष्टक्लभमपि अनुष्ठापयति, भूतमिव
कस्यचिच्छरीर आविष्टं खयं निर्धापारं सत् शरीराभिमानिन्
विविधान् आपारान् कारयति, तं एनं प्रकृतं वक्ष्यमाणं यं
प्रसिद्धं खर्गार्थिनं अस्वानुबेषति आत्मानमनु पञ्चादासम-
न्नात् नुजेषति निनीषते ऊर्ज्ज्व नेतुमिष्टतोत्यर्थः । एष उ एव
अर्पि उक्त एव नत्वन्यः, एनं शरीराद्यभिमानिन् असाधु कर्म
शास्त्रिष्टद्वं कर्म पातकरूपं कारयति अनिष्टक्लभणु-
ष्ठापयति तं प्रियसुखमनर्थार्थिनं यं प्रसिद्धं पातकिनं एभ्यः
प्रत्यच्चेभ्यः लोकेभ्यः मनुव्यादिनिवासेभ्यः नुनुत्सते निनीषते

* एष ह्येवैनं साधु कर्म कारयति तं यमन्वानुनेषत्येष उ एवैनम-
साधु कर्म काः यति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो नुनुत्सत एष लोकपाल एष
लोकाधिपतिरेष सर्वेषाः स म आत्मेति विद्यादिति F. G. टाँ० ।

रथति तं यमधो निनीषत एष लोकपाल एष लो-
काधिपतिरेष लोकेशः स म आत्मेति विद्यात् स म
आत्मेति विद्यात् ॥ ८ ॥

इत्यारण्यके कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदि दृतीयो
अध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

अधो नेतुमिच्छतीत्यर्थः । शाध्वसाधुकर्मकारचिह्नत्वं स्वर्गनरक-
नयनार्थमित्युक्तं तदथस्य प्रभुत्वादुपपत्तिमित्याह, एषः स्वर्ग-
नरकयोर्नेता लोकपालः लोकानां साधूनां सुखेनासाधूनां
दुःखेन च पालको रक्षको लोकपालः । तथा च लोकपा-
लत्वं मन्त्रादिवस्यादित्यत आह, एषः उक्तः लोकाधिपतिः
लोकानां साधूनामसाधूनां चाधिष्ठाय पालयिता महारा-
जवलोकाधिपतिः । तथापि महाराजवत् कांश्चिदेव लोकान्
प्रत्यधिपतित्वं खादित्यत आह, एष उक्तः सर्वेशः सर्वस्य
गिखिलस्य भूतभौतिकस्येशो नियन्ता सर्वेशः । स उक्तः
सर्वेशलादिगुणः से ममेश्वर वकुः आत्मा अस्तप्रत्ययव्यव-
हारयोग्यो मामेव विजानोहीति मयोक्तः इति विद्यात् एवं
जानोयात् स म आत्मेति विद्यात् व्याख्यातं । वाक्याभ्यासोऽध्या-
यपरिसमाप्तर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीशङ्करानन्दभगवतः दृतौ कौषीतकिब्राह्मणोप-
निषद्वीपिकायां दृतीयोऽध्यायः ॥ * ॥

*अथ ह वै गार्यो बालाकिरनूचानः संस्पष्ट[†] आस
सोऽवसदुश्चीनरेषु सवसमत्येषु कुरुपञ्चाशेषु काशि-

पूर्वाभाये प्राणेषाधिक आत्मोक्तसत्र च भवति कस्त्वचि-
दुद्धिभ्रमः प्राण एव चेतन्यविभिष्ठ आगन्दादिगुणकः आत्मेति,
तद्वभिवारणार्थं प्राणात् सुषुप्तावस्थादपगतचेतन्यात्परं चेत-
नमानन्दात्मानं विवचुः पूर्वोक्तरपञ्चाभावं ब्रह्मविद्याया अ-
मानिलादिगुणममरेषानर्हतेति दुर्लभत्वं दर्शयितुमात्मा-
यिकामाइ, गार्यः गर्गेजीयः एतमामा वा ह किञ्च वै
प्रसिद्धो घट्टलेन श्रुत्यन्तरे बालाकिः वस्त्राकसापत्वं अनू-
चानः अनु आचार्यं वदन्तमनु स्थयमयुचारथतीत्यनूचानः
अधीतवेद इत्यर्थः । संस्पष्टः सम्बक्ष्यष्टः सर्वत्र प्रथितकीर्ति-
रित्यर्थः, आस बभूव । एः प्रकृतो गार्यः अवस्त् निवा-
समकरोत्, उज्जीनरेषु उज्जीनरसञ्ज्ञकेषु देशेषु सवसन् सम्भ-
रन् स्थकीर्तिकामः सर्वत्र पर्यटन्नित्यर्थः । मत्सेषु सत्यसञ्ज्ञ-
केषु देशेषु, अवसदिति अत्र वक्ष्यमाणयुग्मदये चानुवर्तते,
कुरुपञ्चाशेषु कुरुपञ्चकेषु पञ्चाशसञ्ज्ञकेषु च कुरुपञ्चाशेषु,
काशीविदेषेषु काशुपञ्चक्षितेषु विदेहसञ्ज्ञकेषु च काशीविदे-
षेषु, इति एवं प्रकारेष्वन्येष्वपि चैवर्णिकनिवासदेशेष्ववसदित्य-
र्थः । स नामादेशवासो प्रथितकीर्तिर्गर्वाद्यो गार्यः ह किञ्च

* गार्यो ह वै बालाकिरिति F. G. ट्रो० । † संस्पृष्ट इति A.

विदेहेषिति स हाजातश्चुं *काश्यमाब्रज्योवाच ब्रह्म
ते ब्रवाणीति तं हेवाचाजातश्चुः सहस्रं †दद्म

अजातश्चुं न विद्यते जात उत्यन्नो यदपेक्षया श्चुः स्माऽयं
सार्थनामधारी सर्वत्र समबुद्धिः अजातश्चुः, तं काश्यं काशीदे-
शाधिणिं एत्य कदाचित् सभीयं प्राप्य उवाच उक्तवान् ।
गार्ग्येत्किमाह, ब्रह्म अनुपचरितब्रह्मशब्दाभिधेयं ते तुभ्य-
मजातश्चवे ब्रवाणि, यदि भवतोऽनुज्ञा तदा वदानि, इति
अनेन प्रकारेण उवाचेत्यन्वयः । तं एवं वदन्तं गार्ग्यं ह किल
उवाच उक्तवान् अजातश्चुः अजातश्चुनामा राजा । अजा-
तश्चूक्तिमाह, सहस्रं गवां सहस्रं दद्मः वयं राजानोऽत्येऽपि
कार्यं प्रभूतं प्रथच्छामः किमुतास्मिन्नर्थे लाङ्गूलानामित्यर्थः, ते
तुभ्यं ब्राह्मणाय ब्रह्मविदे दानपात्राय । नेयं ब्रह्मविद्यायाः
दक्षिणा किन्तु एतसां ददानीमुकायां वाचि ब्रह्म ते ब्रवा-
णीत्येवंरूपवाच्चाचनिमित्तं । जनकः जनकनामा मिथिलेश्व-
रोऽत्र ब्रह्मविद्यायाः सधवाया दाता जनकः स एव
ब्रह्मविद्यायाः प्रतियहीता, इत्यनेन प्रकारेण मामज्ञाता,
वै प्रसिद्धाः च अपि जनाः चैवर्णिकाः वर्यं धावन्ति गच्छ-
न्ति । अयमर्थः । ब्रह्मविद्यायाः सोपायायाः दाता वक्ता ॥
पितेत्येवं वदन्तो जना मिथिलेश्वरमेव गच्छन्ति, अपि मां

* काश्यमेत्योवाचेति F. G. टी० ।

† दद्मि त इवीति D. दद्मः इति टी०) त एतस्यामिति F. G. टी० ।

इत्येतस्यां वाचि जनको जनक इति वा उ जना धा-
वलीति ॥ १ ॥

*आदित्ये वृहस्पतिमस्यन्नं विद्युति सत्यं स्तनयित्रौ
शब्दो वायाविन्द्रो वैकुण्ठं आकाशे पूर्णमग्नौ विषा-

तादृशं ततोऽप्यभ्यधिकं वा न जानन्ति, इत्यनेत्र प्रकारेणो-
वाचेत्यन्वयः ॥ १ ॥

सः उक्तः ह किल उवाच उक्तवान् वाचाकिः वस्त्राक-
सापत्यं, अ एव प्रसिद्धु एव न त्वन्नः, एषः मादृशस्य प्रत्यक्षः,
आदित्ये आदित्यमण्डसे पुरुषः पुरुषाकारस्येतनः तमेव उक्त-
सापत्यमेव न त्वन्यं, अहं गर्गेयो ब्रह्मवित् उपासे विजातीय-
प्रत्ययशृङ्खन्वेन च जातीयप्रत्ययप्रवाहेण ब्रह्मेति वाचात्कुर्वे,
इति अनेन प्रकारेणोवाचेत्यन्वयः । तं एवं ब्रूवाणं गार्ग्यं,
ह किल, उवाच उक्तवान् अजातशत्रुः इतनामा, इस्तसञ्जाया
निवारयन्, मा मा आवाधयां दिवचनं मशः, एतस्मिन्
उक्तपुरुषे उक्तपुरुषोपदेशनिमित्तमित्यर्थः, आवयोर्ज्ञाने स-
माने सति समवादयिष्ठाः त्वं गुरुरहं शिष्य इति गुरुशिष्यो-
क्षिरूपं संवादं मा कारय, एतस्मिन् कार्यमाणे वयं वाधिताः
स्याम । ननु यथापि त्वं जावोषे एतं पुरुषं तथापि तद्वा-
सानुपासनाफलम्भ न जानीष इत्यत आह । वृहन् अभ्य-
धिकः पाण्डरवासाः शुक्रगुणोदकवस्त्रः, चक्रमसः सूर्यसु-

* आदित्य इत्यादि सत्यस्येतत्तं F. G. ट्री० नाम्नि ।

**सहिरित्यसु तेज इत्यधिदैवतमथाथात्ममादर्शे प्रति-
रूपम्भायायां द्वितीयः प्रतिश्रुत्वायामसुरिति शब्दे**

पुच्छानाडोरुपलादेतौ आखान्तरे सोमगुणौ सूर्येऽप्यविरुद्धौ,
*अतिष्ठाः सर्वाणि भूतान्यतीत्य तिष्ठतीत्यतिष्ठाः, सर्वेषां
भूतानां निखिलानां स्त्रिरजङ्गमानां मूर्ढा मस्तकं, इति
अनेन प्रकारेण, वै प्रसिद्धः सर्वेषां ब्रह्मविदां निरभिमा-
निगां अहं अजातश्चत्रुः एतं लघोकं पुरुषं उपास्ते उपासनया
वाचात्कुर्वे, इति उक्तपुरुषगुणसमाप्त्यर्थः । सः प्रकृतः यः प्र-
सिद्धः उपासकः, ह किल, एतं उक्तगुणकं पुरुषं एवमुपास्ते
उक्तगुणोपासनया साचात्कुरुते, सः अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां
मूर्ढा व्याख्यातं भवति स्यष्टं, यहुणं ब्रह्मोपास्ते स्वयमपि त-
हुणो भवति ॥२॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष चक्रमसि पुरुषस्त्रमेवाह-
मुपास इति । तं होवाचाजातश्चर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः
सोमो राजास्त्रात्मेति वा अहमेतमुपास इति स चो हैत-
मेवमुपास्तेऽन्त्यात्मा भवति ॥३॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष
विद्युति पुरुषस्त्रमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातश्चर्मा
मैतस्मिन् समवादयिष्ठास्तेऽन्त्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति
स चो हैतमेवमुपास्ते तेजस्त्रात्मा भवति ॥४॥ स होवाच
बालाकिर्य एवैष स्त्रयिन्नौ पुरुषस्त्रमेवाहमुपास इति । तं

* तिष्ठाः अतिष्ठा इति B. C. E.

मृत्युः स्वप्ने यमः शरीरे प्रजापतिर्दक्षिणेऽक्षिणि वाचः
सव्येऽक्षिणि सत्यस्य ॥ २ ॥

होवाचाजातश्चनुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः शब्दस्थात्मेति
वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते शब्दस्थात्मा
भवति ॥ ५ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष आकाशे पुरुष-
स्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातश्चनुर्मा मैतस्मिन्
समवादयिष्ठाः पूर्णमप्रवर्ति ब्रह्मेति वा अहमेतमुपास इति
स यो हैतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्ना एव स्वर्यं
नास्य प्रजा पुराकालात्प्रवर्तते ॥ ६ ॥ स होवाच बालाकिर्य
एवैष वायौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजात-
श्चनुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा इद्धे वैकुण्ठोऽपराजिता
स्तेनेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हि
*वाऽपराजिष्णुरन्यतस्यजायो भवति ॥ ७ ॥ स होवाच बा-
लाकिर्य एवैषोऽग्नौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवा-
चाजातश्चनुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा विषासहिरिति वा
अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते विषासहिर्हैवान्वेष
भवति ॥ ८ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैषोऽसु पुरुषस्तमेवाह-
मुपास इति । तं होवाचाजातश्चनुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा
नास्तस्थात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते
नास्तस्थात्मा भवतीत्यधिदैवतमथाथात्मं ॥ ९ ॥ स होवाच

* वाऽपराजिष्णुरिति F. G.

स होवाच *बालाकिर्य एवैष आदित्ये पुरुषस्तमे-
बाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुमा †मैतस्मिन्

बालाकिर्य एवैष आदर्शे पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं हो-
वाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः प्रतिरूप इति
वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपासे प्रतिरूपो है-
वास्य प्रजायां पुच्च आजायते नाप्रतिरूपः ॥ १० ॥ स होवाच
बालाकिर्य एवैष प्रतिशुल्कायां पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं
होवाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा द्वितीयोऽनपग
इति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपासे विन्दते
द्वितीयान् †द्वितीयवान् भवति ॥ ११ ॥ स होवाच बालाकि-
र्य एवैष शब्दः पुरुषस्तमेति तमेवाहमुपास इति । तं होवा-
चाजातशत्रुमा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा अस्तुरिति वा अहमेत-
मुपास इति स यो हैतमेवमुपासे नो एव खयं नास्य प्रजा
पुरा कालात् सम्योहमेति ॥ १२ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष
क्षायापुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुमा मै-
तस्मिन् समवादयिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति
स यो हैतमेवमुपासे नो एव खयं नास्य प्रजा पुरा कालाम-
मीयते ॥ १३ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष शारीरः पुरुष-
स्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन्

* बालाकिरित्यनेकाच पाठान्तरं । † मैतस्मिन् समवादयिष्ठा
द्वहन् पाञ्चरवासा अतिष्ठा इति F. G. टी० (वासातिष्ठा इति F.) ।
‡ द्वितीयादिति टी० ।

समवादयिष्ठा हृष्ट्याखुरवासा अतिष्ठाः सर्वेषां भू-
तानां मूर्ढेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेव-
मुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्ढा भवति ॥ ३ ॥

समवादयिष्ठाः प्रजापतिरिति वा अहमेतमुपास इति स यो
हैतमेवमुपास्ते प्रजायते प्रजया पश्युभिः ॥ १४ ॥ स हेवाच
बालाकिर्य एवैष प्राञ्छ आत्मा चेनैतत्सुप्तः* खप्त्या चरति
तमेवाहमुपास इति । तं हेवाचाजातश्चुर्मा मैतस्मिन्
समवादयिष्ठाः यमो राजेति वा अहमेतमुपास इति स यो
हैतमेवमुपास्ते सर्वे हैवास्ता इदं श्रेष्ठाय यन्यते ॥ १५ ॥ स
हेवाच बालाकीर्य एवैष इच्छेऽचन् पुरुषस्तमेवाहमुपास
इति । तं हेवाचाजातश्चुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः
नाथ आत्मा अग्रेरात्मा ज्योतिष आत्मेति वा अहमेतमुपास
इति स यो हैतमेवमुपास्ते एतेषां सर्वेषामात्मा भवति ॥ १६ ॥
स हेवाच बालाकिर्य एवैष सब्देऽचन् पुरुषस्तमेवाहमुपास
इति । तं हेवाचाजातश्चुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः
सत्यस्यात्मा विद्युत आत्मा तेजस आत्मेति वा अहमेतमुपास
इति स यो हैतमेवमुपास्ते एतेषामात्मा भवतीति ॥ १७ ॥

चक्रमसि चक्रमण्डले, सोमो राजा प्रियदर्शनो दीपि-
मान् । अन्नस्यात्मा चतुर्विंधस्यादनीयस्यात्मा कारणं खरूपं
वा फलहेतुः तत्खरूपसदान् भवतीति वा व्याख्येयं ॥ ४ ॥

* सुतस्मिति F.

स होवाच बालाकिर्य एवैष चन्द्रमसि पुरुषस्तमे-
वा हमुपास इति तं होवाचाजातशचुर्मा मैतस्मिन्
संवादयिष्ठा अन्नस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति
स यो हैतमेवमुपास्तेऽन्नस्यात्मा भवति ॥ ४ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष विद्युति पुरुषस्तमेवा ह-
मुपास इति तं होवाचाजातशचुर्मा मैतस्मिन् संवा-
दयिष्ठाः सत्यस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो
हैतमेवमुपास्ते सत्यस्यात्मा भवति ॥ ५ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष स्तनयित्रौ पुरुषस्त-
मेवा हमुपास इति तं होवाचाजातशचुर्मा मैतस्मिन्
संवादयिष्ठाः शब्दस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति
स यो हैतमेवमुपास्ते शब्दस्यात्मा भवति ॥ ६ ॥

विद्युति सौदामिनीमण्डसे, तेजस्यात्मा तेजसः कारणं खरूपं
वा ॥ ४ ॥ खनयित्रौ मेघमण्डसे, शब्दस्यात्मा धनिवर्णादि-
भेदभिन्नस्य शब्दस्य कारणं खरूपं वा ॥ ५ ॥ आकाशे गगने
ज्यात्ते वा, पूर्णं परिपूर्णं, अप्रवर्ति क्रियाशून्यं, ब्रह्मा हृहत्
सर्वस्मादभ्यधिकं, पूर्यते प्रजया पशुभिः, पूर्णगुणोपासनफलं
पुच्छवादिपरिपूर्तिः। अप्रवर्तिंगुणोपासनफलमाह, नो एव खरूपं
नास्य प्रजा पुरा कालात् प्रवर्तते, शतसंवत्सरात्कालात्पूर्वं

स होवाच बालाकिर्य एवैष वायौ पुरुषस्तमेवाह-
मुपास इति तं होवाचाजातशचुर्मा मैतस्मिन् संवाद-
यिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेत-
मुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते जिषुर्हि वा अप-
राजयिष्णुरन्यतस्यजायी भवति ॥ ७ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष आकाशे पुरुषस्तमे-
वाहमुपास इति तं होवाचाजातशचुर्मा मैतस्मिन्
संवादयिष्ठाः पूर्णमप्रवृत्ति ब्रह्मेति वा अहमेतमुपास
इति स यो हैतमेवमुपास्ते पूर्यते ग्रजया पशुभिर्यश-
सा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ ८ ॥

स्वयमुपासकः नो एव नैव प्रवर्तते ग्रसीयते, अस्योपासकस्य
प्रजा पुचादिका पुरा कालात्प्रवर्तत इत्यनुवर्तते ॥ ६ ॥
वायौ पवने, इन्द्रः परमैश्वर्यसम्पन्नः, वैकुण्ठः विगता कुण्डा
परेण निवारणा यस्मात्प विकुण्ठः, विकुण्ठ एव वैकुण्ठः,
अपराजिता सेवा न परैः पराजिता सेवा अपराजिता सेवा ।
इन्द्रगुणफलमाह, जिषुर्हि वा जयमशीलः हि प्रसिद्धौ वा-
श्वः एवकारार्थः । वैकुण्ठगुणफलमाह, अपराजयिष्णुः
अपराजिष्णुः परैर्जेतुमशक्यशीलः । अपराजितसेवागुणफल-
माह, अन्यतस्यजायी अन्यते भवेऽन्यतस्यो वैरी तत्त्वयस्त्वणं

स होवाच बालाकिर्यं एवैषोऽग्नौ पुरुषस्तमेवाह-
मुपास इति तं होवाचाजातशचुर्मा मैतस्मिन् संवा-
दयिष्ठा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति स यो
हैतमेवमुपास्ते विषासहिर्व वा अन्येषु भवति ॥ ९ ॥

स होवाच बालाकिर्यं एवैषोऽसु पुरुषस्तमेवाह-
मुपास इति तं होवाचाजातशचुर्मा मैतस्मिन् संवा-
दयिष्ठास्तेजस आत्मेति वा अहमेतमुपास इति स
यो हैतमेवमुपास्ते तेजस आत्मा भवतीत्यधिदैवत-
मधाध्यात्मं ॥ १० ॥

शीलमस्येतन्यतस्यजायी ॥ ७ ॥ अग्नौ जातवेदसि, विषासहिः
विविधसहनश्चो दुःसहो वाच्यैः, हैवान्वेष भवति, प्रसिद्धु
एव न लन्वः, उपासनमनु एष उपासको भवति ॥ ८ ॥ असु
जलेषु, नाशसात्मा नाशस्य नाश आत्मा कारणं स्वरूपं वा
भवति । न च शाखान्तरप्रतिरूपगुणेन विरोधः, अस्ति हि सा-
दृशं नाशो वस्तुना, तथा हि घट इति वस्तु घट इति नामेति
वात्यन्तसादृशस्योपस्थात् । इत्यधिदैवतं, अनेन प्रकारेण दैवत-
मधिकात्योक्तमधिदैवतं । अथ अधिदैवतोपासनकथनानन्तरं अ-
ध्यात्मं आत्मानं शरीरमधिकात्योच्यमानमुपासनमध्यात्मं ॥ ९ ॥
आदर्शे दर्पणे भास्त्ररद्वये इत्यर्थः । प्रतिरूपः सहजो रोचि-

स होवाच बालाकिर्यं एवैषं आदर्शं पुरुषस्तमेवा-
इमुपास इति तं होवाचाजातशचुर्मा मैतस्मिन् संवा-
दयिष्ठाः प्रतिरूपं इति वा अहमेतमुपास इति स यो
हैतमेवमुपास्ते प्रतिरूपो हैवास्य प्रजायामाजायते
नाप्रतिरूपः ॥ ११ ॥

स होवाच बालाकिर्यं एवैषं छायाचां पुरुषस्तमे-
वाइमुपास इति तं होवाचाजातशचुर्मा मैतस्मिन्
संवादयिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास्त
इति स यो हैतमेवमुपास्ते विन्दते द्वितीयात् द्वितीय-
वान् हि भवति ॥ १२ ॥

च्छुरित्यर्थः । प्रतिरूपो हैवास्तोपासकस्य बदूशः प्रशिद्धं एव,
प्रजाचां प्रजासन्ताननिमित्तं, पुच्चः स्तृष्टः, आजायते उत्पद्यते,
नाप्रतिरूपः न विस्त्रिणः ॥ १० ॥ प्रतिशुल्काचां श्रुतं श्रवणं,
श्रवणं प्रत्यधितिष्ठति प्रतिशुल्का दिक्, तस्यां द्वितीयः द्वि-
सङ्ख्यापूरणः अनपगोऽपगमनशून्यः । द्वितीयगुणस्य फलमाह,
विन्दते सभते द्वितीयात् भार्याश्वरोरात् द्वितीयमिति श्रेष्ठः ।
अनपगगुणस्य फलमाह, द्वितीयवान् भवति अनपगपुच्च-
चौत्रादिर्भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ शब्दः पुरुषमन्वेति गच्छन्तं पुरुषं
योऽयं ध्वन्यात्मकः शब्दः पञ्चाङ्गस्त्रिति । असुः जीवनहेतुः,
सम्बोहं मरणं, एति गच्छति । नो एवेत्यादिकमाकाशपर्याये

स होवाच बालाकिर्यं एवैषं प्रतिश्रुत्कायां पुरुष-
स्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशचुर्मा मैत-
स्मिन् संवादयिष्ठा असुरिति वा अहमेतमुपास इति
स यो हैतमेवमुपास्ते न पुरा कालात् सम्मोहमेति ॥
॥ १३ ॥

स होवाच बालाकिर्यं एवैषं शब्दे पुरुषस्तमेवाह-
मुपास इति तं होवाचाजातशचुर्मा मैतस्मिन् संवा-
दयिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स यो
हैतमेवमुपास्ते न पुरा कालात्मैतीति ॥ १४ ॥

स होवाच बालाकिर्यं एवैतत्पुरुषः सुप्तः स्वप्नया*
चरति तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशचुर्मा

व्याख्यातं ॥ १५ ॥ क्वायापुरुषः क्वायारूपः पुरुषः, मृत्युर्म-
रणहेतुः । नो एवेत्यादिकमाकाशपर्याये व्याख्यातं, प्रभोयते
निधनं गच्छति ॥ १६ ॥ शारीरः शरीरे भवः, प्रजापतिः
प्रजायाः पात्तकः, प्रजायते प्रजया पशुभिः प्रजापशुद्धिद्वि-
र्भवति ॥ १७ ॥ प्राज्ञः नित्यया प्रज्ञया युक्तः प्राणेपाधिकः,
आत्मा आत्मशब्दप्रत्ययालम्बनी, येन प्राज्ञेनात्मना एतत्पुत्रः
एतत्ख्यप्रदर्शनरूपं शयनं प्राप्तः स्वप्नया चरति स्वप्नेन ग-

* स्वप्नयेति A.

मैतस्मिन् संवादयिष्ठा यमो राजेति वा अहमेतमुपास
इति स यो हैतमेवमुपास्ते सर्वं हास्मा इदं श्रैष्याय
यम्यते ॥ १५ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष शरीरे पुरुषस्तमेवा-
हमुपास इति तं होवाचाजातशचुर्मा मैतस्मिन् सं-
वादयिष्ठाः प्रजापतिरिति वा अहमेतमुपास इति स
यो हैतमेवमुपास्ते प्रजायते प्रजया पशुभिर्यशसा
ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण स्वोकेन सर्वमायुरेति ॥ १६ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष दक्षिणेऽदक्षिणि पुरुष-
स्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशचुर्मा मैत-
स्मिन् संवादयिष्ठा वाच आत्माग्रेरात्मा ज्योतिष

च्छति खप्नान् पश्यतोत्थर्थः । यमो राजा नियमनहेतुर्दीप्ति-
मान् । सर्वं निखिलं, ह प्रसिद्धं, असौ अखोपासकस्य इदं प्रत्य-
षादिप्रमाणैरवगम्यमानं, श्रैष्याय अधिकलाय यम्यते ॥ १५ ॥
दक्षिणेऽचन् दक्षिणेऽदक्षिणि दक्षिणे चक्षुषि, नान्न आत्मा वर्णा-
त्मकस्य कारणं खरूपं वा, अग्रेरात्मा कशानोः खरूपं, ज्योतिष
आत्मा प्रकाशमात्रस्य खरूपं, एतेषां पूर्वोक्ताबां नामग्निज्यो-
तिषां सर्वेषां निखिलानामात्मा खरूपं भवति ॥ १६ ॥ श्वेऽचन्
वामे चक्षुषि सत्यस्यात्मा विद्युत आत्मा तेजस आत्मा सत्यस्य वि-
द्युतो ज्योतिर्मात्रस्य खरूपं, एतेषां सत्यविद्युत्तेजेषां सर्वेषामात्मा

आत्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्त एतेषां सर्वेषामात्मा भवति ॥ १७ ॥

स होवाच बालाकिर्य श्वैष सव्येऽक्षिणि पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातश्चुर्मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः सत्यस्यात्मा विद्युत आत्मा तेजस आत्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्त एतेषां सर्वेषामात्मा भवति ॥ १८ ॥

भवति सर्वेषां खरूपं भवति । शेषपर्यायपञ्चदशकेऽपि प्रथम-पर्यायवद्वाख्येयं । इति पुरुषोपदेशपरिसमाप्त्यर्थः ॥ १९ ॥

*ततः सव्ये चक्षुषि पुरुषस्य निराकरणानन्तरं, उ एव तदनन्तरमेव ह किञ्च बालाकिः बलाकस्यापत्यं द्रुष्टीमात्र मौनो बभूव, तं तूष्णीभूतं बालाकिं होवाचाजातश्चुः व्याख्यातं । राजोक्तिमाह, एतावत् दृश्यत्वरिमाणं नु वितर्के, उतान्वदपीत्यर्थः । बालाकाऽ हे बालाके मुतिर्भर्त्सनार्था यद्यप्ययोग्यं ब्राह्मणस्य भर्त्सनं तथापि गर्वपरिहारार्थं क्रियमाणं न विरह्व, गर्वो द्व्यस्य महान्तं पुरुषार्थं नाशयन् परमकर्षकः कण्ठकोद्धुरणस्त्र राजा करणीयमिति न्याया-

* आदित्ये दृहन् पाण्डवासद्भूमर्त्स सोमो राजा विद्युति तेजसो लग्नयित्वा शब्दस्याकाशे पूर्णं वायाविन्द्रेऽपौ विषासहिरस्य नामस्यादर्शं प्रतिरूपः प्रतिशुल्काय । द्वितीयः शब्देऽसुश्रायायां मृत्युः शारीरः प्रजापर्तः प्राणो यमो राजा दक्षिणेऽप्यासः सव्येऽक्षम् सत्त्वस्य । इति F. G. किन्तु ठाकायां नास्ति ।

तत उ ह बालाकिस्तूष्णीमास तं होवाचाजातशचु-
रेतावन्नु बालाकाइ इत्येतावदिति होवाच बालाकि-
स्तं होवाचाजातशचुमृष्टया वै खलु मा संवादयिष्टा^{*}
ब्रह्मा ते ब्रवाखीति यो[†] वै बालाक एतेषां पुरुषाणां

दविरह्मं, इति अनेन प्रकारेण राजोवाचेन्वयः । एवं
राजोक्तोऽपगतगर्वः, एतावद्धि यदेवोक्तं नातोऽधिकमहं
किञ्चन ब्रह्म वेदोति शेषः । इति होवाच बालाकिः एवं
किञ्चोक्तवान् बालाकस्थापत्यं । तं अपगतगर्वं बालाकिं,
होवाचाजातश्चुः व्याख्यातं । मा मामजातश्चुं मृष्टा वै
वितथमेव, किल निश्चितं समवादयिष्टा ब्रह्मा ते ब्रवा-
खीति व्याख्यातं । एवमुक्ता पुनर्बालाकेरधोवदमस्य लक्ष्मा-
जडस्थायगतगर्वस्यानुयहार्थं, सोऽजातश्चुः ह किल उवाच
उक्तवान् बालाकिं प्रति । राजोक्तिमाह, यः लया प्रस्ता-
वितो ब्रह्मत्वेन वै प्रसिद्धः सत्यज्ञानादिस्त्रिचणः, बालाके
हे बालाके एतेषां आदित्यादिख्यानां पुरुषाणां लयोक्तानां
पुरुषाणां कर्ता उत्पादकः, अस्य वा अस्य प्रसिद्धस्य वेदान्तेषु
वाग्बद्धः पूर्वोक्तव्युदासार्थः किमत्याभिधानेनेत्यर्थः, एतत्
भूतभौतिकरूपं विश्वं कर्म क्रियत इति येनोत्पाद्यत इत्यर्थः,
सः लदुक्तपुरुषैः सह विश्वस्य कर्ता वै प्रसिद्धः सत्यज्ञानादि-
स्त्रिचणः वेदितव्यः साज्ञात्करणीयः अवणाद्युपायैः, इति अनेन

* समवादयिष्टा इति F. G. टो० । † स होवाच य इति F.G. टो० ।

कर्ता यस्य वै तत्कर्म स वै वेदितव्य इति तत उ ह
बालाकिः समित्याणिः प्रतिचक्रम उपायानीति तं हो-
वाचाजातश्चुः प्रतिस्तोमरूपमेव *तन्मन्ये यत् क्षचि-
यो ब्राह्मणमुपनयेतैहि† व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं ह

प्रकारेणोवाचेत्यन्वयः । तत उ तत एव राजोक्तेरनन्तरं ह
किल बालाकिः बलाकस्यापत्यं ब्रह्म जिज्ञासुः समित्याणिः
समित्करः प्रतिचक्रमे प्रतिचक्राम राजानं प्रति ब्रह्मोपदे-
शार्थं गृहीतोपायन आजगामेत्यर्थः । वाचा चैवं व्याहरत्
उपायानि चदि भवतोऽनुज्ञा तदा भवन्तं गुह्येन समीपे
आगच्छानि, इति अनेन प्रकारेण, प्रतिचक्रामेत्यन्वयः । तं
अपगतगर्वं ब्राह्मणं दीनतमामवस्थां प्राप्तं ह किल उवाचा-
जातश्चुः उक्तवान् राजा, प्रतिस्तोमरूपमेव विपरीतरूपमेव
न लनुरूपं स्यात् भवेत् यत् यस्मात् च्चियः न्यूनवर्णः चत-
चाणकारी ब्राह्मणं उत्तमवर्णं द्विजोन्तमं उपनयेत् ब्रह्म-
विद्याये दोचयेत् । मा च ते भयं यदसौ राजा न वक्ष्यती-
त्येवमाह, एहि अस्माक्षनसमक्षादेकान्तमागच्छ, येव त्वा
ज्ञपयिष्यामि ला लां गुरुं विज्ञपयिष्याम्येव, यज्ञानामि तनु-
भ्यं वदन्न वस्त्रयिष्यामीत्यर्थः । इति अनेन प्रकारेणोक्तानन्तरं
तं बालाकिं ब्रह्मविद्यार्थिनं ह किल पाणावभिपद्य करे ष-
स्वेहं गृहीत्वा प्रवद्राज सभादेशाद्वेशान्तरं जगाम राजा । तौ

* स्थादिति F. G. टो० । † उपनयेदेहीति F. G. टो० ।

पाणावभिपद्य प्रवत्राज तौ ह सुप्तं *पुरुषमाजग्मतु-
स्तं हाजातशचुरामन्त्रयाच्चक्रे † हृहत्याएङ्गरवासः सोम
राजन्निति स उ ह शिश्य एव‡ तत उ हैनं यज्ञा-
विचिक्षेप से तत एव समुत्तस्यौ तं होवाचाजातशचुः
कैष एतद्वालाके पुरुषोऽशयिष्ट कैतदभूत्कुत एतदा-

राजवालाको ह किल सुप्तं पुरुषं अनेककर्मश्रमाकुलं श्यानं
राजपुरुषं कञ्चिदीयतुः प्राप्तवन्तौ । तं सुप्तं पुरुषं ह किल
अजातशचुः एतनामा राजा आमन्त्रयाच्चक्रे, वच्यमाणीना-
मभिः समोधयामास । समोधननामान्याह, हृहन् हे सर्व-
स्मादभ्यधिक प्राण, पाण्डरवासः पाण्डराः आपो वाससी यस्य
प्राणस्य तत्समोधनं हे पाण्डरवासः, सोम सोमात्मक प्राण
राजन् हे दीपिमन् प्राण, इति समोधनपरिषमाप्यर्थः । सः
हृहन्नित्यादिना समोधितः प्राणः, उ ह अपि प्रसिद्धोऽवस्था-
न्नर आत्मत्वेन दृष्टीमेव मौनेनैव शिष्मेऽश्यनं चक्रे । तत उ
तदनन्तरमेव ह किल एनं श्यानं पुरुषं यज्ञा वेषादितह-
काष्ठेन आविच्चिक्षेप आसमन्तात् ताडितवान् । सः श्यानः
पुरुषः प्राणाद्वितिरिक्तो यष्टिघातसञ्चातवेदनः, तत एव त-
दानोमेव न तु कालान्तरे समुत्तस्यौ सम्यगुत्यानं क्षतवान् ।

* पुरुषं कञ्चिदीयतुरिति F. G. टी० । † हृहन् इति F. G. टी० ।

‡ स उ ह तृष्णीमेव शिष्ये (शिष्य इति B. D.) इति F. G.
टी० । § शिष्य इति B. D. (शिष्य इति च अ० १५ । पञ्चाते ।)

गादिति तत उ ह वालाकिर्न विजज्ञे* तं होवाचा-
आतशचुर्यचैष एतदालाके पुरुषोऽशयिष्ट यचेतदभूत
एतदागादिति †हिता नाम पुरुषस्य नाष्टो हृदयात्यु-
रीततमभिप्रतम्बन्ति तद्यथा सहस्रधा केशो ‡विपा-
टितस्तावदरव्यः पिङ्गलस्याणिमाः४ तिष्ठन्ति शुक्लस्य हृ-
णस्य पीतस्य लोहितस्य च तासु तदा भवति यदा
सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति ॥ १६ ॥

तं होवाचाजातश्चुः, तं प्राणात्मवादिनं वालाकिं, वा-
ख्यातमन्यत् । राजोक्तिमाह, क कुच एषः प्राणाद्वितिरिक्तः
श्चयानः, एतत् सर्वचेतन्यशून्यं यथा तथा, वालाके हे वालाके
पुरुषः चेतनः प्राणादीनां खामी अशयिष्ट शयनमकुरुत,
क कस्मिन् प्रदेशे एतत् उक्तं शयनं अभूत् जातं । एकः प्रन्नः
पुरुषविषये, अपरोऽवस्थाविषये । पुरुषशयनयोर्देशं पृष्ठा पुरुष-
स्थागमनदेशं पृच्छति, कुतः कस्मादेशात् एतत् आगरणं
प्रति एतदागमनं वा, आगात् आगतवान्, सुतिर्विचारणार्था
विचार्य कथयेत्यर्थः । इति अनेन प्रकारेण प्रश्नमकरोदिति
शेषः । तत उ अपि तद्राज्ञा पृष्ठं, ह किञ्च वालाकिः वालाक-
स्थापत्यं न विजज्ञे न विज्ञातवान् ॥ १८ ॥

* तदु ह वालाकिर्न विजज्ञे ॥ १८ ॥ इति F. G. ।

† हिता नाम हृदयस्य नाष्टो हृदयादिति F. G. टी० ।

‡ विपतित इति F. G. टी० । § अयिष्यालिङ्गनीवि A.

**अथास्मिन्प्राणं एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वैर्ना-
मभिः सहाय्येति चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाय्येति श्रोचं सर्वैः
शब्दैः सहाय्येति मनः सर्वैर्धीर्णैः सहाय्येति स यदा**

तं अज्ञातस्तप्रश्नं बालाकिं होवाचाजातश्चनुः यच्चैष एतद्वा-
खाके पुरुषोऽशयिष्ट यच्चैतदभूद्यत एतदागत् व्याख्यातं ।
किमः स्थले यदोऽवस्थानं विशेषः । स्थयं तं देशमाह राजा,
हिता नाम प्राणिनां हितकरणाद्विता इत्यभिधानाः, इद-
थस्य इदयपुण्डरीकसम्बन्धिन्यो इदयपुण्डरीकान्निर्गता इत्य-
र्थः, नाद्याः शिराः इदयात् इदयपुण्डरीकान्निर्गत्य पुरीततं
आन्वं इदयवेष्टनं अभिप्रतन्वन्ति सर्वतः प्रकर्षेण विस्ता-
रयन्ति वेष्टयन्तीत्यर्थः । तद्यथा चावत्परिमाणमित्यर्थः,
सहस्रधा केशो विपतिः* बालः सहस्रप्रकारेण विविधं †पति-
तः, केशस्य सहस्रांश्च इत्यर्थः । तावत् तत्परिमाणाः अणवः
सूक्ष्माः, पिङ्गलस्य चित्रवर्णस्य अणिद्वा अणुतमेन रसेनाति-
सूक्ष्मेणत्यर्थः, तिष्ठन्ति पूर्णा वर्तन्ते । सामान्यतो वर्णमुक्ता
विशेषतो वर्णानाह, शुक्लस्य श्वेतस्य, अणिन्ते सर्वेषु वर्णम्ब-
गुवर्तने, छाणस्य कालस्य पोतस्य सुवर्णवर्णस्य लोहितस्य
रक्तस्येत्येवंप्रकारस्य वर्णान्तरस्यायणिद्वा रसेन पूर्णास्तिष्ठ-
न्ति । तासु इदयवेष्टनपुरीतप्रतिष्ठितासु इदयगमनमार्ग-
भूतासु सामीयेन तदा भवति तस्मिन् ब्रह्मनकाले वर्त-
ते । स्त्रेषो नाडीषु वर्तमानस्य भवतीत्यर्थः । स्त्रेष्वस्थान-

* विपाटित्र इति D.

† पाटिव इति D.

प्रतिबुध्यते *यथाग्रेच्चर्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा वि-
प्रतिष्ठेरन्वेवमेवैतसादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्र-
भिधाय सुषुप्तस्यानं सजागरणमाह, यदा यस्मिन् काले
सप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति,
तदेनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहायेति, चक्षुः सर्वैः रूपैः सहायेति,
ओचं सर्वैः इब्दैः सहायेति, मनः सर्वर्धानैः सहायेति, स
यदा प्रतिबुध्यते यथाग्रेविस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्वेवमेवैतसादा-
त्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवाः देवेभ्यो
स्त्रीकाः व्याख्यातं । अथमर्थः । नाडीद्वारा पुरीतदेष्टनेऽनेक-
नाडीकारणे हृदयपुण्डरीके स्थिताकाशान्तर्वर्तिक्रियाशक्त्युपा-
धावानन्दात्मनि सुषुप्तिं प्राप्य तत एव जागरणमागच्छति
यः सोऽपगताधाराधेयभेदो ब्रह्मशब्दाभिधेयः न तु भव-
दभिमतः प्राणादिरधिदैवतमध्यात्मं चेति । कथमसौ ब्रह्म-
शब्दाभिधेय उपस्थुतुं शक्यते इति बाल्काके हृदयगतामा-
ब्रह्मामपाकरिष्यन् दृष्टान्तपुरःसरमाह, तत् तत्र उपस्थुत्वा
दृष्टान्तः यथा दृष्टान्ते चुरः तीक्ष्णायः प्रसिद्धः चौरकर्मणि
चुरधाने चुरो धोयते यस्मिन् पात्रे तत् चुरधानं तस्मिन्
अवहितः प्रचिप्तः स्थात् भवेत् । अयं हृदयपुण्डरीके शरी-
रैकदेशे तदुपस्थूत्रो दृष्टान्तः । इदानीं सर्वशरीरे उपलब्ध्यर्थ-
दृष्टान्तमाह, विश्वभरो वा विश्वभरोऽग्निः वाश्वदो दृष्टा-
क्तान्तरे, विश्वभरकुखाये अग्निनोडे अरण्यादौ, एवमेव अन-

* यथाग्रेविस्फुलिङ्गा इति F. G. ट्रै० ।

तिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो सोकाः *स एष प्राण एव
प्रज्ञात्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आन-
सेभ्यस्तद्यथा क्षुरः क्षुरधाने ऽवोपहितो† विश्वमरो वा

नैव प्रकारेण एषः ब्रह्म ते ब्रहणीति यो भवता प्रकृतः
प्राज्ञः नित्यः स्वयंप्रकाशः प्रज्ञायुक्तः आत्मा अस्मात्प्रत्ययव्य-
वहारयोग्यः, इदं †शरीरं इमं शरीरे भवं, एतच्चरीरं
सेन्द्रियमित्यर्थः, आत्मानं आत्मशब्दप्रत्ययालम्बनं अनुप्रविष्टः
स्थितिमनु प्रवेशनं कृतवान् । प्रवेशावधिमाह, आलोमभ्य आ-
नसेभ्यः सोमनखपर्यन्तं, नखायशरोरबहिर्गतकेशानुक्ता समये
शरीर इत्यर्थः । सप्तसुषुप्तिजागरणेषु प्राणाङ्गतिरिक्तमात्मा-
नमभिधाय तस्म च सर्वस्थित शरीरे इदये च सामान्य-
विशेषाभ्यां आत्मिं, इदानीं तस्यैव शरीरं विवक्षुदृष्टान्त-
पुरःसरमाह, तं आलोमभ्यः शरीरे सामान्य-
विशेषाभ्यां प्रविष्टं एतं बुद्धिसाच्चिणं आत्मानं अस्मात्प्रत्ययव्यव-
हारयोग्यमानन्दात्मानं एते अपगतार्थिदैवभेदा अथात्म-
प्रत्यज्ञा इव आत्मानः वागाद्याः अन्यवस्थन्ति आत्मनो
निश्चयमनु पश्चाच्चिन्तिन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह, यथा दृष्टान्ते
अेष्ठिनं श्रेष्ठः श्रेष्ठलं प्रधानलं सः गुणे यस्यास्ति सः
अेष्ठो, तं प्राधान्यवन्तं कुटुम्बिनमित्यर्थः, स्ताः स्वसमन्वितो
ज्ञात्युपलक्षिता उपजीवकाः अन्यवस्थानीत्यनुवर्तते । निश्चये

* स एष इत्यादि आनसेभ्य इत्यन्तं F. G. टी० नाल्ति ।

† अवहितः स्यादिति F. G. † शारांरभिति B. C.

विश्वमरकुलाय एवमेवैष *प्रश्नात्मेदं शरीरमात्मान-
मनुप्रविष्ट आखोमभ्य आनखेभ्यस्तमेतमात्मानमेत
आत्मानोऽन्ववस्थन्ते यथा श्रेष्ठिन् स्वास्तद्यथा श्रेष्ठो

प्राधान्यमुक्ता भोगेऽपि प्राधान्यं वक्तुं दृष्टान्तमाह, तत्
तत्र भोगप्राधान्ये दृष्टान्तः, यथा दृष्टान्ते श्रेष्ठो कुटुम्बो
खैः ज्ञात्यादिभिः सह भुज्ञे अन्वमत्ति, यथा वा यद्दत्, वाशव्दः
प्रकारान्तरेण दृष्टान्तार्थः, श्रेष्ठिनं प्रधानकुटुम्बिनं द्रव्यदारा
अन्वमिव खाः ज्ञात्याद्याः भुज्ञते अदन्ति, एवमेव अनेनैव
प्रकारेण न लब्धेन, एषः प्राज्ञ आत्मा व्याख्यातं, ज्ञान-
क्रियाश्तुपाधिरित्यर्थः, एतैः प्रतिप्राणिव्यवस्थितैः आत्म-
भिः अस्त्रच्छब्दप्रत्ययालम्बनैः वागादिभिः सह भुज्ञे अत्ति ।
अथवा दृष्टान्तदार्ढान्तिकयोर्खूतोया करणार्था । न हि नि-
र्मनुव्यस्य कुटुम्बिनो द्रव्यवतोऽपि भोगः सम्भवति परैर्द्र्द-
व्यापहारादेः सम्भवात् । एवमसङ्गोदासीमस्य चितिस्थभाव-
स्यात्मनोऽपि विजा करणादिकं न भोगः, यथा श्रेष्ठी खैः व्या-
ख्यातं, उत्पन्ने कार्ये प्रधानकुटुम्बी येन प्रकारेण खैर्ज्ञाति-
प्रस्तुतिभिः सह पर्याखोचान्ववस्थति, एवमेतैरात्मभिरय-
मात्मेति बहिरेवावगन्तव्यं । तमेतमात्मानमित्यस्य प्रपञ्चार्थ-
माह, एवं वै अनेनैव यथा श्रेष्ठिनं खा इति वक्ष्यमाणेनैव
प्रकारेण तं इन्द्रियाणामधिष्ठातारं आत्मानमेत आत्मानो-

* प्राज्ञ आत्मेति F. G. टी० ।

स्वैर्भुज्ञे यथा वा *स्वाः श्रेष्ठिनं भुज्जन्त्येवमेवैष †प्रज्ञा-
त्मैतरात्मभिर्भुज्ञे ‡एवमेवैत आत्मान एतमात्मानं
भुज्जन्ति स यावद्द्व वा इन्द्र एतमात्मानं न विज्ञे ता-

इन्द्रवस्थन्ति यथा श्रेष्ठिनं स्वाः, व्याख्यातं । अचाच्छन्तपर्याययोः
सामान्यविज्ञेषाभ्यां पुनरक्षिपरिहारः । अथवा यथा वा श्रेष्ठिनं
स्वा इत्यस्य दार्ढान्तिक एवं वा इत्यादि, न ज्ञात्मनो निश्च-
यमन्तरेणान्यो भोगः कर्तुं शक्यः, अस्मिन् पञ्चे यथा श्रेष्ठो स्वैः
यथा श्रेष्ठिनं स्वा इति वचनदद्यं निगमनार्थत्वेन व्याख्येयं ।
अथवा निश्चयोऽध्यात्मको भवति, आपत्कालीनोऽनापत्कालो-
नश्च । तचापत्कालीनः प्रधानबुद्ध्यनुसारी यथा राजबुद्ध्यनुसारी
निश्चयो मृगयायां मन्त्रिणां, तादृशं इदि निधाय तमेतमा-
त्मानमिति प्रथममुक्तं । § अनापत्कालीनस्तु बन्धुभिः सह कुटु-
म्बिनः कुटुम्बिना सह बन्धूनाम् विचार्य भवति, तादृशमङ्गो-
क्षत्योक्तं यथा श्रेष्ठो स्वैरेवं वा इत्यादि, अस्मिन् पञ्चे यथा वा
श्रेष्ठिनं स्वा भुज्जत इत्यस्य एवमात्मानं प्राणा भुज्जत इतीदं
बहिरेवावगत्यं । अस्यात्मनो ज्ञाने कस्य किं फलं जात-
मिति बालाकिशङ्कां व्यावर्तयितुमजातशत्रुराह, सः प्रसिद्धः
प्रतर्दनस्य गुरुः यावत् यावन्तं कालं ह किल अतमस्माभिः

* श्रेष्ठनं स्वा भुज्जते इति F. G. टी० । † प्राज्ञ आत्मेति F. G. टी० ।

‡ यथा श्रेष्ठो स्वैरेवं वै तमात्मानमेत आत्मानोऽन्द्रवस्थन्ति यथा
श्रेष्ठिनं स्वाः स यावदिति F. G. टी० ।

§ अचापि आपत्कालीन इति सर्वप्रस्तकेषु वर्तते ।

वदेनमसुरा अभिभूवः स यदा विजज्ञेऽथ इत्वासु-
रान्विजित्य *सर्वेषाच्च देवानां सर्वेषाच्च भूतानां श्रैश्चं
स्वाराज्यमाधिपत्यं †पर्यन्तयो एवैवं विद्वान् सर्वान्

पूर्वेभ्य इत्यर्थः, वै प्रसिद्धः प्रजापतिश्चित्तः एकाधिकश्चत्वर्ष-
ब्रह्मचारी ब्रह्मविद्यार्थी, इत्यः परमैश्वर्यसम्पन्नस्त्रिलोकोपति:,
एतं मर्योक्तं सर्वेन्द्रियोपजोवं आत्मानं आनन्दात्मानं
न विजज्ञे विशेषेणायमसाविति न ज्ञातवान् । तावत् ता-
बन्तं कालं एतं आत्मज्ञानशून्यमित्रं असुराः शास्त्रनिषि-
द्धार्थप्रवृत्ता वागादयो विरोचनादयो वा अभिभूवः अ-
भिभवं पराभवं चक्षुः । शोऽसुरैरभिभृतः यदा यस्मिन्
काले, य आत्मापहतपाप्ना विजरो विमृत्युर्विशेषोको विजिघसो-
उपिषासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः शोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासि-
तव्यः स सर्वांश्च सोकानाम्नोति सर्वांश्च कामान् यस्मात्मा-
नमन्वित्य विजानातीति प्रजापतिवाकं सभावां केनापि प्रकारेष
श्रुत्वानन्तरं विजज्ञौ, य एषोऽच्चिणि पुरुषो दृश्यत इत्या-
देः प्रजापतेरुपदेशादिशेषेणायमसाविति ज्ञातवान् साचात्मा-
तवान् इत्यर्थः । अथ तदा इत्वा निपात्य असुरान् शास्त्र-
निषिद्धप्रवृत्तान् वागादीन् विरोचनादीन् वा विजित्य
विजयं प्राप्य त्रिलोकों स्वाधीनां विधायेत्यर्थः । सर्वेषां निषि-

* सर्वेषां देवानां श्रैश्चमिति F. G. ट्री० ।

† परीयायेति F. G. ट्री० ।

पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषाच्च भूतानां श्रैष्यं स्वाराज्यमा-
धिपत्यं पर्येति य एवं वेद य एवं वेद ॥ २० ॥

सानां देवानां अग्न्यादीनां श्रैष्यं श्रेष्ठत्वं प्राधान्यं, स्वाराज्यं
स्वराज्यस्य भावोऽप्रतिहतत्वं स्वाराज्यं, आधिपत्यं गर्भदा-
सानिव सर्वानधिष्ठाय पालयित्वमाधिपत्यं परीक्षाय सर्वतो
गतवान् । तथो एवापि तद्देव न लक्ष्यथा, एवं विद्वान्
अवस्थाच्चयातीतः प्राणादिभिराश्रयणीयोऽसङ्गोदासीनस्वभावः
आकाशवत्सर्वगतोऽपि शरीरे च हृदये च सामान्यविशेषाभ्या-
मुपलभ्यमानचैतन्योऽपगतसर्वधर्म आनन्दात्माहमस्तीत्येवं ज्ञा-
तवान्, सर्वेषां भूतानां श्रैष्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं भूतानां
स्थिरजड्मानां, व्याख्यातमन्यत्, पर्येति प्राप्नोति । यः
शमादिसाधनचतुष्टयसम्पन्नः, एवं वेद इच्छवदुक्तमात्मानं
जानीते एवं वेद व्याखातं । वाक्याभ्यास उपनिषत्यरिषमा-
स्थर्थः ॥ १९ ॥

कौषीतकिब्राह्मणमात्मविद्या
गूढापि सम्यक् प्रकटीकृतेयं ।
परोपकाराय मथा श्रुतीनां
पदावलोकैकपरेण नित्यं ॥
तथा अथर्वाङ्गिरसश्च तद-
स्ये वा प्रसिद्धा दृह खोकमध्ये ।

इत्यारण्यके कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदि चतुर्थो
अध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

ऋतो मथाकारि पदावलोक-
स्तेषां छतोऽस्मिन् शिव एतु तुष्टिं ॥
गङ्गादयः शीतलनीरपूरा
नैवाश्रिताश्वेतस्त्रिताऽत्यभाग्नैः ।
न्यूनत्वमासां किमिवाच भूयात्
ममापि तद्वत्कृतयः प्रवृत्ताः ॥
आत्मावबोधाय मदुक्तिवारां
प्रवृत्तिरेषोपनिषत्समूहे ।
विबुध्य सन्तः सततं खचित्तं
प्रचालयन्त्वत्र विमुक्तिकामाः ॥
सर्वे न सर्वस्य हितं प्रियं वा
अवस्थितं येन सभामहेऽदः ।
प्रिया हितास्तेन विमुक्तिभाजां
पदावलोका विहितास्तोऽमी ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यानन्दात्मपूज्यपादशि-
श्व श्रीशङ्करानन्दभगवतः छतो कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद्दो-
पिकारां चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ० ॥

अस्या उपनिषदः पाठप्रशासीइयं वर्तते । तयोरेकामवलम्बैतम्भूकं
मुद्रितं हितीयामवलम्बैव टीका मुद्रिता । आद्याध्यायहयस्य प्रशासी-
वैपरीत्यं केवलं टीकायां इच्छयं, उत्तराध्यायहयस्य तु विपरीतपाठ-
सूत्रको मूलखण्डः कार्यारम्भात्परं मम हस्ते समायातः । अतः स एव
विद्यत्समाजावलोकनाय पृथक् प्रकाश्यते । F. G. चिङ्गोपजच्छिनं
पुस्तकहयं काशीतः समायातं तदेवैतस्यादर्शखण्डं जातं ।

प्रतर्दनो है वै हैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन
स यौरुषेण च तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दन वरं ते ददानीति स
होवाच प्रतर्दनख्लमेव मे दृणीष्व यं लं मनुष्याय हिततमं
मन्यस इति तं हेन्द्र उवाच न* वै वरः परस्मै दृष्टिते लमेव
दृष्टीष्वेत्यवरो वै तर्हि किञ्च म इति होवाच प्रतर्दनोऽयो
ख्लिन्दः सत्यादेव नेयाय सत्यं हीन्द्रः स हेन्द्र उवाच मामेव
विजानीहेतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये यत्पां विजानीयात्
चिद्दीर्षाणं लाङ्गमहनमरुमुखान्† यतोन् साजावकेभ्यः प्राय-
क्कं बङ्गीः सन्धा अतिक्रम्य दिवि प्रङ्गादीनवणमहमन्तरिक्षे
पैरालोमान् पृथिव्यां ‡कालकञ्च्यान् तस्य मे तत्र च सोम च
सा मीयते स यो मां विजानीयान्वास्य केन च न कर्मणा

* न मे वरं परस्मै दृष्टीत इति G.

† अहनं लरुमुखानिति F. मन्त्रमुखानिति G.

‡ कालकास्यानिति G.

लोको मीयते न मात्रबधेन न पितृबधेन न स्तेयेन न भूण-
हत्यया नास्य *पापं चक्रवो मुखाद्वीलं वेतीति ॥ १ ॥

स होवाच प्राणेऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपा-
खायुः स प्राणः प्राणो वा आयुः प्राण उ वा अमृतं यावद्भा-
स्मिंच्छरीरे प्राणो वसति तावदायुः प्राणेन ह्येवामुभिंस्तोके-
मृतलमाप्नोति प्रज्ञया सत्यं सङ्कल्पं † स यो मामायुरमृत-
मित्युपास्ते सर्वमायुरस्मिंस्तोक एत्याप्नोत्यमृतलमच्चितिं सर्वे
लोके तद्वैक आङ्गरेकभूयं वै प्राणा गच्छन्तीति न हि कश्चन
शक्नुयात् सकृदाच्चा नाम ‡ प्रज्ञपथितुं चक्षुषा रूपं श्रोत्रेण शब्दं
मनसा § ध्यातुमित्येकभूयं वै प्राणा भूत्वैकं सर्वाण्येवैतानि
प्रज्ञपथन्ति वाचं वदनीं सर्वे प्राणा अनुवदन्ति चक्षुः पश्यत्
सर्वे प्राणा अनुपश्यन्ति श्रोत्रं इट्टेत् सर्वे प्राणा अनुइट्टेत्यन्ति
मनो ध्यायत् सर्वे प्राणा अनुध्यायन्ति प्राणं प्राणन्तं सर्वे
प्राणा अनुप्राणन्ति एवमु हैतदिति हेत्र उवाचास्ति त्वेव
प्राणानां निःश्रेयसमिति ॥ २ ॥

जीवति वागपेतो मूकान् हि पश्यामो जीवति चक्षुर-
पेतोऽन्धान् हि पश्यामो जीवति श्रोत्रपेतो बधिरान् हि
पश्यामो अथ खलु जीवति बाङ्गशिक्षो जीवत्यूरुशिक्ष इत्येवं
हि पश्याम हूति प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्यापयति

* पापं चनेति G.

† स यो म आयुरिति F.

‡ प्रज्ञापथितुमिति G.

§ ध्यानमित्येकभूयं वै प्राणा एकैकं सर्वाण्येतानि प्रज्ञपथन्तीति G.

तस्मादेतदेवोक्तमुपासीतेति यो वा प्राणः सा प्रज्ञा या
वा प्रज्ञा स प्राणः सह ज्ञेतावस्थित्तरीरे वस्तः सहे-
त्क्रमतस्यैषैव दृष्टिरेतदिज्ञानं यच्चैतत्पुरुषः सुप्तः स्वप्नं न
कञ्चन पश्यत्यथास्थिन् प्राण एवैकधा भवति तदेन वाक् सर्वे-
र्नामभिः सहायेति चक्षुः सर्वैः रूपैः सहायेति श्रोत्रं सर्वैः
शब्दैः सहायेति मनः सर्वर्धानैः सहायेति स यदा प्रति-
बुध्यते यथाग्नेऽर्जुलतः विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादा-
त्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो
खोकाः तस्यैषैव चिद्विरेतदिज्ञानं यच्चैतत्पुरुष आर्तो मरि-
श्वनाबल्यं न्येत्य सम्भाहं न्येति तदाङ्गरुदक्रमोच्चित्तं न शृणोति
न पश्यति न वाचा चदतीति । अथास्थिन् प्राण एवैकधा भवति
तदेन वाक् सर्वर्नामभिः सहायेति चक्षुः सर्वैः रूपैः सहायेति
श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहायेति मनः सर्वैः धानैः सहायेति
स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेऽर्जुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मा-
दात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो
खोकाः ॥ ३ ॥

स यदास्माच्छरीरादुल्कामति वागस्मात् सर्वाणि नामान्य-
भिविस्तुजते वाचा सर्वाणि नामान्यान्नोति प्राणोऽस्मात् सर्वान्
गन्धानभिविस्तुजते प्राणेन सर्वान् गन्धानान्नोति चक्षुरस्मात्
सर्वाणि रूपाण्णभिविस्तुजते चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्णान्नोति
श्रोत्रमस्मात् सर्वान् शब्दान् अभिविस्तुजते श्रोत्रेण सर्वां-
शब्दानान्नोति मनोऽस्मात् सर्वाणि धानान्यभिविस्तुजते

मनसा सर्वाणि धानान्वाप्नोति सैषां प्राणे सर्वाप्निर्यां वै प्राणः
सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह हेतावस्थिंच्छरीरे वस्ते:
सहोक्तामतोऽथ खलु यथा प्रज्ञायां सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति
तद्वाख्यास्यामः ॥ ४ ॥

वागेवास्त्वा एकमङ्गमदूढं तस्यै नाम परस्तात्प्रतिविहिता
भूतमात्रा प्राणे एवास्त्वा एकमङ्गमदूढं तस्य गन्धः परस्तात्प्र-
तिविहिता भूतमात्रा चचुरेवास्त्वा एकमङ्गमदूढं तस्य रूपं
परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा श्रोत्रमेवास्त्वा एकमङ्गमदूढं
तस्य शब्दः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा जिह्वेवास्त्वा एकम-
ङ्गमदूढं तस्या अन्वरसः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा हस्ता-
धेवास्त्वा एकमङ्गमदूढं तयोः कर्म परस्तात्प्रतिविहिता भूत-
मात्रा शरीरमेवास्त्वा एकमङ्गमदूढं तस्य सुखदुःखे परस्ता-
त्प्रतिविहितां भूतमात्रोपस्थ एवास्त्वा एकमङ्गमदूढं तस्यानन्दो
रतिः प्रजातिः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा पादावेवास्त्वा
एकमङ्गमदूढं तयोरित्वाः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञ-
वास्त्वा एकमङ्गमदूढं तस्यै धियो विज्ञातव्यं कामाः परस्ता-
त्प्रतिविहिता भूतमात्रा ॥ ५ ॥

प्रज्ञया वाचं समारूप्य वाचा सर्वाणि नामान्वाप्नोति प्रज्ञया
प्राणं समारूप्य प्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति प्रज्ञया चक्षुः समा-
रूप्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति प्रज्ञया श्रोत्रं समारूप्य श्रो-
तेण सर्वांच्छब्दानाप्नोति प्रज्ञया जिङ्गां समारूप्य जिङ्गया सर्वा-
नन्दरसानाप्नोति प्रज्ञया हस्तौ समारूप्य इस्ताभ्यां सर्वाणि कर्मा-

आप्नोति प्रज्ञया अरीरं समाहृद्य अरीरेण सुखदःखे आप्नोति
प्रज्ञयोपस्त्रं समारुद्धोपस्थेनानन्दं रतिं प्रज्ञातिमाप्नोति प्रज्ञया
पादौ समारुद्धा पादाभ्यां स वा इत्या आप्नोति प्रज्ञयैव धियः
समाहृद्य प्रज्ञयैव धियो विज्ञातव्यं कामानाप्नोति ॥ ६ ॥

न हि प्रज्ञापेता वाङ्गाम किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनो-
अभृदित्याह नाहमेतन्नाम प्राज्ञासिष्मिति न हि प्रज्ञापेतः
प्राणो गन्धं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोअभृदित्याह नाह-
मेतं गन्धं प्राज्ञासिष्मिति न हि प्रज्ञापेतं चक्षुरूपं किञ्चन
प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोअभृदित्याह नाहमेतद्युपं प्राज्ञासिष-
मिति न हि प्रज्ञापेतं श्रोतं शब्दं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनो-
अभृदित्याह नाहमेतं शब्दं प्राज्ञासिष्मिति न हि प्रज्ञापेता
चिक्कान्नरसं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोअभृदित्याह नाह-
मेतमन्नरसं प्राज्ञासिष्मिति न हि प्रज्ञापेतौ इस्तौ कर्म
किञ्चन प्रज्ञपयेयातामन्यत्र मे मनोअभृदित्याह नाहमेत-
त्कर्म प्राज्ञासिष्मिति न हि प्रज्ञापेतं अरीरं सुखं न
दुःखं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोअभृदित्याह नाहमेतत्
सुखं न दुःखं प्राज्ञासिष्मिति न हि प्रज्ञापेत उपस्थ आन-
न्दं न रतिं न प्रजातिं काञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोअभृदि-
त्याह नाहमेतमनन्दं न रतिं न प्रजातिं प्राज्ञासिष्मिति न
हि प्रज्ञापेतौ पादावित्यां काञ्चन प्रज्ञपयेयातामन्यत्र मे
मनोअभृदित्याह नाहमेतामित्यां प्राज्ञासिष्मिति न हि
प्रज्ञापेतर धीः काञ्चन सिञ्चेन्न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञायेत ॥ ७ ॥

न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् न गन्धं विजिज्ञा-
सीत भ्रातारं विद्याक्ष रूपं विजिज्ञासीत रूपविद्यं विद्याक्ष
शब्दं विजिज्ञासीत श्रोतारं विद्याक्षान्नरसं विजिज्ञासीतान्नर-
सस्य विज्ञातारं विद्याक्ष कर्म विजिज्ञासीत कर्तारं विद्याक्ष
सुखदुःखे विजिज्ञासीत सुखदुःखयोर्विज्ञातारं विद्याक्षानन्दं
न रतिं न प्रजातिं विजिज्ञासीतानन्दस्य रतेः प्रजातेर्विज्ञा-
तारं विद्याक्षेत्यां विजिज्ञासीतैतारं विद्याक्ष मनो विजिज्ञा-
सीत मन्त्रारं विद्याक्षा वा एता दग्धैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं
दग्ध प्रज्ञामात्रा अधिभूतं यद्द्वि भूतमात्रा न स्फुर्न प्रज्ञामा-
त्राः स्फुर्यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्फुर्न भूतमात्राः स्फुर्न द्व्यन्यतर-
तो रूपं किञ्चन सिद्धेन्नो एतन्नाना तद्यथा रथस्थारेषु नेमि-
रपितो नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामा-
त्राखर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञा-
त्मानन्दोऽज्जरोऽस्तुतो न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवा-
साधुना कनोयानेष द्व्यैवैनं साधु कर्म कारयति तं यमन्वा-
नुनेष्येष उ एवैनमसाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो खोकेभ्ये
नुनुत्सत *एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष सर्वेशः स म
आत्मेति विद्यात् ॥ ८ ॥

[†] इत्यारण्के पञ्चमोऽध्यायः ॥ * ॥

* एष लोकेशो लोकपालो लोकाधिपतिरेष सर्वेश इति F.

+ इति कौशीतकीब्राह्मणोपनिषदि द्वतीयोऽध्याय इति G.

गार्ये ह वै बालाकिरनूचानः मंस्यष्ट आस शोऽवसदुश्ची-
नरेषु सवसम्भव्येषु कुरुपञ्चालेषु काश्चिविदेहेविति स हाजा-
तश्चनुं काश्चमेत्यावाच अह्न ते अवाणीति तं होवाचाजाजात-
श्चनुः सहस्रं दद्यत एतस्यां वाचि जनको जनक इति वा उ-
जना धावन्तीति ॥ १ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष आदित्ये पुरुषस्तमेवाहमु-
पास इति तं होवाचाजाजातश्चनुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा
हृष्ण पाण्डरवासा अतिष्ठाः* सर्वेषां भूतानां मूर्द्धति वा अह-
मेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां
मूर्द्धा भवति ॥ २ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष चन्द्रमसि पुरुषस्तमेवाह-
मुपास इति । तं होवाचाजाजातश्चनुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः
गोमो राजान्नस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैत-
मेवमुपास्तेऽन्नस्यात्मा भवति ॥ ३ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष विद्युति पुरुषस्तमेवाहमुपास
इति । तं होवाचाजाजातश्चनुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठास्ते-
जस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते
तेजस्यात्मा भवति ॥ ४ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष स्तनयित्वा पुरुषस्तमेवाह-
मुपास इति । तं होवाचाजाजातश्चनुर्मा मैतस्मिन् समवादयि-

* पाण्डरवासातिष्ठा इति F.

ष्ठाः शब्दस्थास्तेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमु-
पासे शब्दस्थात्मा भवति ॥ ५ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष आकाशे पुरुषस्तमेवाहमुपास
इति । तं होवाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः पूर्ण-
मप्रवर्ति ब्रह्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपासे
पूर्णते प्रजया पश्चुभिर्नो एव स्थयं नास्त्रा प्रजा पुरा कालात्म-
वर्तते ॥ ६ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष वायौ पुरुषस्तमेवाहमुपास
इति । तं होवाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा इद्दो
वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैत-
मेवमुपासे जिषुर्हिं वाऽपराजिष्णुरन्यतस्यजायी भवति ॥ ७ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैषोऽग्नौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति ।
तं होवाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा विषाशहिरिति
वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपासे विषाशहिर्हेवा-
च्येष भवति ॥ ८ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैषोऽसु पुरुषस्तमेवाहमुपास इति ।
तं होवाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा नास्त्रस्थात्मेति
वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपासे नास्त्रस्थात्मा भव-
तीत्यधिदैवतस्थाध्यात्मं ॥ ९ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष आदर्शे पुरुषस्तमेवाहमुपास
इति । तं होवाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः प्रति-
रूप इति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपासे प्रति-

हुपो हैवास्य प्रजायां पुच आजायते नाप्रतिरूपः ॥ १० ॥

स हैवाच बालाकिर्य एवैष प्रतिश्रुत्कायां पुरुषस्तमेवा-
हमुपास इति । तं हैवाचाजातशत्रुमां मैतस्मिन् समवा-
दयिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स यो
हैतमेवमुपासे विन्दते द्वितीयवान् द्वितीयवान् भवति ॥ ११ ॥

स हैवाच बालाकिर्य एवैष शब्दः पुरुषमन्वेति तमे-
वा हमुपास इति । तं हैवाचाजातशत्रुमां मैतस्मिन् समवाद-
यिष्ठा असुरिति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपासे
नो एव खयं नास्य प्रजा पुरा कालात् समोहमेति ॥ १२ ॥

स हैवाच बालाकिर्य एवैष क्वाचापुरुषस्तमेवा हमुपास
इति । तं हैवाचाजातशत्रुमां मैतस्मिन् समवादयिष्ठा मृत्यु-
रिति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपासे नो एव
खयं नास्य प्रजा पुरा कालात्मीयते ॥ १३ ॥

स हैवाच बालाकिर्य एवैष शारीरः पुरुषस्तमेवा हमुपास
इति । तं हैवाचाजातशत्रुमां मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः प्रजा-
पतिरिति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपासे
प्रजायते प्रजया पशुभिः ॥ १४ ॥

स हैवाच बालाकिर्य एवैष प्राञ्छ आत्मा येनैतत्सुन्तः*
खप्रया चरति तमेवा हमुपास इति । तं हैवाचाजातशत्रुमां
मैतस्मिन् समवादयिष्ठा यमो राजेति वा अहमेतमुपास

* सुसमिति G. पुस्तके पतितं । एतत्सुन्त इति टी० ।

इति स यो हैतमेवमुपास्ते शर्वं हैवाच्चा इह ऐष्टोप
यत्यते ॥ १५ ॥

स हैवाच बालाकिर्यं एवैष दक्षिण्यज्ञन् पुरुषसमेवाहमु-
पास इति । तं हैवाचाजातश्चतुर्मां मैतस्मिन् समवादयिष्ठा
आत्मा आत्मा अप्निरात्मा ज्योतिष आत्मीति वा अहमेतमु-
पास इति स यो हैतमेवमुपास्ते एतेषां शर्वेषामात्मा भवति ॥
॥ १६ ॥

स हैवाच बालाकिर्यं एवैष स्वेऽल्लन् पुरुषसमेवाह-
मुपास इति । तं हैवाचाजातश्चतुर्मां मैतस्मिन् समवाद-
यिष्ठाः सत्यस्यात्मा विश्वत आत्मा तेजस आत्मीति वा अह-
मेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते एतेषामात्मा भवति
॥ १७ ॥

आदित्ये छृङ्गे *पाण्डरवासाच्चश्चभूति शोभो राजा वि-
श्वुति तेजसो स्तनयिन्नो शब्दस्याकाशे पूर्णे वायाविन्द्रोऽग्ने
विषासहिरंसु नामस्यादर्थं प्रतिरूपः प्रतिश्रुत्काथां द्वितीयः
शब्दोऽसुस्त्वायाथां मृत्युः शारीरः प्रणापतिः प्राणो अभो
राजा दक्षिण्यज्ञन्नाच्चः स्वेऽल्लन् सत्यस्य । तत उ ह बा-
लाकिस्त्रणीमास नं हैवाचाजातश्चतुरेतावत्पु बालाकाः
इत्येतावद्गूति हैवाच बालाकिलं हैवाचाजातश्चतुर्वृष्ट्या तै
किल भा समवादयिष्ठा ब्रह्म ते ब्रवाणीति स हैवाच
यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत्कर्म

* पाण्डरवास इति F.

स वै बेदितं इति मत च ह बालाकिः समित्याणिः प्रतिच-
क्षम उपाचारीति तं होवाचाजातश्चुः प्रतिलोभमूरुपमेव स्वात्-
यत् च्छचिशेष ग्राहणमुपनयेदेहि वेव ता अपयिव्यासीति तं
ह पाण्डावभिषद्य ग्रमज्ञात तौ ह सुप्तं पुरुषं कश्चिद्दीयतु स्म
होजातश्चुरामन्त्रयास्तके दृह्न् पाण्डरवासः सोम राजन्त्रि-
ति स ख ह तुष्णीमेव शिश्ये तत च हैमं यथा विचिश्येप स तत
एव समुक्तस्त्रै तं होवाचाजातश्चुः कैव एतद्वासाके पुरुषो-
ऽश्चिष्ट कैतदभूतुत एतदागादिति तदु ह बालाकिर्त्ति वि-
ज्ञाना ॥ १८ ॥

तं होवाचाजातश्चुर्यचैष एतद्वासाके पुरुषोऽश्चिष्ट चैव-
तदभूद्यत एतदागाद्विता नाम दृदयस्य नाड्यो इदयात्पु-
रीततमभिप्रतच्छन्ति यथा सहस्रधा केशो विपतितसावदख्यः
पिङ्गलस्थाणिष्ठा तिष्ठन्ति इुक्तस्य कृष्णस्य पीतस्य खोहित-
स्येति तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कस्यन पश्यति ।
अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदेवं वाक् सर्वैर्नामभिः सहा-
येति चक्षुः सर्वैः रूपैः सहायेति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहा-
येति मनः सर्वैर्धानैः सहायेति स यदा प्रतिबुधते यथाग्रे-
र्विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरक्षेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं
विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो चोकास्तद्यथा चुरः चुर-
धानेऽवहितः स्वादिश्वमरो वा विश्वमरकुलाय एवमेवैष प्राण
आत्मेदं शरीरमात्मानमनुग्रविष्ट आलोमभ्य आनखेभ्यस्तमे-
तमात्मानमेत आत्मानोऽन्ववस्थन्ति यथा श्रेष्ठिनं स्वास्तद्यथा

अेर्षी खैरुङ्के यथा वा अेर्हिनं खा भुञ्जत एवमेवैष प्राञ्च
आत्मैतैरात्मभुञ्के यथा अेर्षी खैरेवं वै तमात्मानमेत आ-
त्मानोऽन्वयस्यन्ति यथा अेर्हिनं खाः स यावद्द्व वा इच्छ एत-
मात्मानं न *विजज्ञा तावदेनमसुरा अभिबभूवः स यदा विज-
ज्ञावथ इत्वासुराञ्चिजित्य सर्वेषां देवानां श्रेष्ठं खाराञ्चमा-
धिपत्यं परीथाय तथो एवैवं †विद्वान्त्सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठं
खाराञ्चमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥

[‡]इति कौशीतक्यारण्के षष्ठोऽन्धायः ॥ * ॥

* विजिज्ञाविति तु पुराकथोः पाठः ।

† विद्वान् सर्वान् पाप्नोऽपहत्व सर्वेषां भूतानामिति G.

‡ इति कौशिकी (कौशीतकी ?) ब्राञ्चगोपनिषत् समाप्ता । इति G.

TRANSLATION.

THE
KAUSHITAKI-BRAHMANA-UPANISHAD.

S'ANKARĀNANDA'S INTRODUCTION.

It is well known that such actions as rubbing, &c., produce purity in substances like mirrors, &c., capable of reflecting light; and similarly the round of actions, commencing with the Agnihotra and ending with the As'wamedha, produces purity in the understanding, capable as it is of reflecting the divine light;* it is also understood from a passage of the S'ruti that sacrifice, charity and penance are the means of the desire to know. And again, since heaven, &c., which are the fruits of actions, are a kind of happiness, and this is a synonym for the serenity of the understanding, therefore even those persons who are devoted to ceremonial actions, allow that actions do produce purity in the understanding. Hence the S'ruti, having declared the system of works at great length, now takes the occasion to declare the knowledge of Brahma. Here follows the Kaushitaki Bráhmaṇa Upanishad in four chapters, commencing with the words "Once on a time Chitra, the son of Gángya," and ending with "who knoweth thus." In the first chapter, it declares the knowledge of Brahmá's couch, with the northern and southern paths; in the second the knowledge of práṇa, and certain external and internal actions of him who knows

* Taijasa, the "brilliant" or "reflecting," is the Vedánta term for the understanding (*antahkarana*), as it is said to reflect the soul or chaitanya, as the image of the Supreme. Thus S'ankara Achárya says—"मुखाभासको दर्पणे हस्तमानो मुखलाल्युद्धकेन नैवाक्षि वसु । चिदाभासको वीषु ज्ञौरोपि तद्रत् स नित्योपलभिसरूपोऽहमात्मा ।"

it for the attainment of various blessings; and in the third and fourth the knowledge of soul. Although this latter portion, commencing "Pratardana verily," ought properly to be read first, yet even the purified understanding, not knowing the true nature of Brahma, would feel fear before the unconditioned Brahma even though it really causes no fear, just as even a virtuous lad, whose father had left his home on a distant journey while he was yet unborn, might well be afraid at the first sight of him. Hence to remove his fear and to lead him to the northern path, the S'ruti first describes the conditioned Brahma sitting in the world of Brahma like a king in this world. In the first chapter, therefore, by the passage, "he comes to the couch of unmeasured splendour; this is Prána," it is declared that Prána is the couch of Brahmá. At the mention thereof there arises in the hearers a desire to know,—is this Prápa only breath, or is it endowed with various supernatural powers? To satisfy this desire, the worship of prána is commenced in the second chapter; and afterwards, having thus made a good opportunity, the S'ruti proceeds to declare the knowledge of Brahma. And since here, too, even the conditioned knowledge of Brahma was only attained from the mouth of the teacher by such great saints, endued with humility, as Gautama, S'wetaketu and others, hence the conditioned or the unconditioned knowledge of Brahma can be alone attained by modern students who are likewise endued with humility. With this object in view, the following narrative opens the Upanishad.

THE
KAUSHITAKI-BRAHMANA-UPANISHAD.

FIRST CHAPTER.

Once on a time Chitra, the son of Gángya, being about to offer a sacrifice, chose Aruni* as his priest. He sent his son Śvetaketu instead, "Go thou and offer the sacrifice." When he came, Chitra asked him, "Thou art the son of Gautama,—is there any secret place in the world where thou canst set me, or is there one of two roads,† which leads to a world where thou canst set me?" He answered, "I know it not; well, let me ask my father." He went to his father and asked him, "thus and thus did he ask me,—how should I make reply?" He answered, "I also know it not. We will go to his house and read the Veda there and gain this knowledge from him; since others give to us (he too will not deny us). Come, we will both set out." So he went, as a pupil, with fuel in his hand, to Chitra the son of Gángya, saying, "Let me come into thy presence." He answered, 'Oh Gautama, thou art worthy to receive divine wisdom, in that thou hast not been too proud,—come, I will make thee to know all.' (1.)

He said‡ "All who depart from this world, go to the moon.

* Scil. Uddálaka, the son of Aruṇa, Cf. Brīhad Aranyaka, VI. 2.

† For the two paths of fire and smoke which respectively lead by the day, the bright fortnight, &c., or the night, the dark fortnight, &c., to the world of Brahmá or that of the forefathers, see Brīhad Arany. VI. 2. The other recension has "Oh son of Gautama, is there any secret place in the world, where thou canst set me unconnected, having fixed me there (as wood united by glue); or is there some other place where thou canst set me?"

‡ The S'ruti first describes the unconcealed (*agupta*) home of those who know not Brahma. S'.

In the bright fortnight the moon is gladdened by their spirits ; but in the dark fortnight it sends them forth into new births.* Verily the moon is the door of Swarga. Him who rejects it, it sends on beyond ;† but whoso rejects it not, him it rains down upon this world ; and here is he born either as a worm or a grasshopper or a fish or a bird or a lion or a boar or a serpent or a tiger or a man or some other creature, according to his deeds and his knowledge. Him, when he comes, the Guru asks, “Who art thou?” Let him thus make answer ; “Seed was collected from the wise season-ordinating moon,‡ the ruler of the bright and dark fortnights, the home of the ancestors, itself produced from the daily oblations,§—that seed, even me, the deities placed in a man, by that man they placed it in a woman,—from her I was born, in mortal birth, of twelve months, of thirteen months, identical with the year,||—I was united to a father of twelve and thirteen months, to know the knowledge that is truth and to know the knowledge that is against the truth ; uphold, then, O gods, the due times of my life that I may win immortality. By my words of truth, by my toils and sufferings, I am time, I am dependent on time.” “Who art thou?” “I am thyself.” Then he lets him proceed beyond.¶ (2.)

He* having reached the divine road, goes to the world of Agni, thence to the world of Váyu, thence to the world of Varuṇa, thence to the world of Indra, thence to the world of Prajápati,† thence to the world of Brahmá.‡ Verily in that

* The other recension has “it gladdens them not.”

† This is the secret (*Samvrita*) place, concerning which Chitra had asked S'we-taketu.

‡ The Brihad Árany. VI. 2 is a complete commentary on S'ankara's explanation of this passage.

§ Cf. Brihad Árany. VI. 2, 9 and S'ankaráchárya's commentary.

|| By the year is here understood “life.”

¶ The guru sees that he is equally afraid of swarga and of hell, each involving only a new succession of births ; and so causes him by his knowledge of Brahma to obtain final liberation.

* When the student dies, who knows the conditioned Brahmá, his soul goes forth through the door of the coronal artery, by the light of the entrance of the heart. Cf. Brihad Ar. IV. 4, 2. † Virat. ‡ Hiranyagarbha.

world of Brahmá are the Lake of enemies,* the sacrifice-destroying moments ;† the Age-less river ; the Ilya tree ;‡ the Sálajya city ;§ the impregnable Palace ;|| Indra and Prajápati¶ the door keepers ; Brahmá's hall Vibhu ;* his throne Vichak-shaná ;† his couch of unmeasured splendour ; and his wife (nature), the cause of the mind, and her reflection, the cause of the eye, who weave the worlds like flowers ; and the Apsarasas, the mothers of all,‡ the undecaying ;§ and the streams that roll on to the knowledge of Brahmá.|| Onward the knower advances ; Brahmá cries to his attendants, " Run and meet him with the glory due to me ; he has gained the age-less river, he shall never grow old." (3.)

Five hundred Apsarasas go to meet him, one hundred with fruits in their hands,¶ one hundred with perfumes in their hands, one hundred with garlands in their hands, one hundred with garments in their hands, one hundred with pounded aromatics in their hands ; they adorn him with the adornment of Brahmá.* He, adorned with the adornment of

* The lake that stops the entrance into the world of Brahmá, its depth equal to an hundred oceans, and its dark waters ever flowing,—named Ara, as composed of the enemies (*ari*) desire, wrath, &c. S'.

† The moments, as producing desire, wrath, &c., destroy the sacrifice or proper adoration for the attainment of Brahmá. Dr. Weber proposes to explain *yeshṭi* as an irregular form for *yashṭi*, instead of adopting S'ankara's forced derivation *yá + ishṭi*.

‡ In the Chándoga Up. p. 559 we have similarly the *ara* and *nya* seas, the *Airamadiya* lake, and the nectar-dropping Peepul (*as'watthah somasavanah*). There is a doubt whether the word should be *ilya* or *ilpa*, but I have chosen the former as the Tailings clearly reads *y*. The Persian translation has *Y*.—Dr. Weber compares the Yggdrasil of the Edda, but in fact every mythology has its reminiscence of the "tree of life."

§ S'ankara's interpretation is simply etymological—"a city on the river, where along the bank are bowstrings, as large as a Sál tree, and a place abounding with water in various forms, rivers, lakes, wells, tanks, &c. and gardens inhabited by many heroes."

|| The Chánd. Up. has "the impregnable city" (*aparájítá púr*).

¶ Váyu and 'Akásá. S.

* Scil. egoism.—The Chánd. Up. has "a golden palace built by Brahmá," *prabhu-címita*.

† Intellect, the mahat of the Sánkhyá.

‡ Scil. the 'Srutis.

§ The knowledge of the 'Srutis.

|| Or perhaps "the maternal (creative) waters."

¶ The other recension reads *phāna* for *phala*, which the comment explains by "ornaments."

* The adornment worthy of Hiranyagarbha. S.

Brahmá, knowing Brahmá, advances toward Brahmá* everywhere. He comes to the lake of enemies, he crosses it by his mind.† When they who know only the present, come thereto, they are drowned. He comes to the sacrifice-destroying moments, they fly from him : He comes to the ageless river, he crosses it by his mind, then he shakes off his good and bad deeds [as a horse shakes his mane.‡] His dear kindred obtain his good deeds, his enemies obtain his bad deeds.§ Just as one driving swiftly in a chariot looks down on the two wheels revolving,|| so too he looks down on day and night, on good deeds and bad deeds, and on all the pairs ;¶ he, free from good deeds, free from bad deeds, knowing Brahmá, advances toward Brahmá. (4.)

He comes to the Ilya tree, the odour of Brahmá reaches him ;* he comes to the Sálajya city, the flavour of Brahmá reaches him ;† he comes to the impregnable Palace, the splendour of Brahmá reaches him ;‡ he comes to the door-keepers Indra and Prajápati ; they fly from him ; he comes to the hall Vibhu, the glory of Brahmá§ reaches him ; he comes to his throne Vichakshaná, the Sámas Brihad and Rathantara|| are its eastern feet, the Sámas S'yaita and Naudhasa¶ its western feet, the Sámas Vairúpa and Vairája its edges north and south, the Sámas S'ákwara and Raivata its edges east and west ; this

* Brahmá in the form of Hiranyagarbha. 'S.

† The Ara lake, being the different passions, desires, &c. wants no boat but the mind to cross it. 'S.

‡ This illustration (*āvaxairīkā*) is added by the comm., the *vá* of the original being expanded into *áswa iwa*. The MSS. differ much in the word. I have adopted the *dhunute* of D. which seems meant also by the *dhunvate* of B. C. E.

§ To him friends and enemies are alike, but this is said to declare the importance of kindness or hostility shewn to him who knows Brahmá. 'S.

|| He sees them rolling round, their different parts successively coming in contact with the ground,—he himself having no such contact.

¶ Light and shadow, hot and cold, &c. 'S.

* By the nose.

† By the tongue.

‡ By the eye.

§ The glory of Brahmá i. e. the feeling of pride that I am Brahmá, reaches him by the mind. 'S.

|| With this curious mystical description compare that of *Vrátya's* throne in the Atharva Veda xv. (Indische Studien, vol. i. p. 122.)

¶ These are the names of hymns in the Sáma Veda.

throne is knowledge ; by knowledge he sees it all. He comes to the couch of unmeasured splendour ; this is Práṇa.* Past and future are its two eastern feet, prosperity and earth its two western ; the Sámas Bhadra and Yajnáyajñíya are the short bars east and west, at the head and foot ; the Sámas Bríhad and Rathantara the long bars north and south at the sides ; the Riks and Sámas are the cornices east and west,† the Yajush verses the cornices south and north ; the moon-beams the cushion, the Udgítha the coverlet, prosperity the pillow.‡ Thereon sits Brahmá.§ He, knowing the truth, first mounts thereon with one foot. Brahmá|| asks him, “ Who art thou ? ” Let him then thus answer : (5.)

“ I am time, I am what is in time ; I am born from the womb of space, from the (self-manifesting) light of Brahma ; ¶ the seed of the year, the splendour of the past and the cause, the soul of all that is sensible and insensible,* and of the five elements. Thou art soul. What thou art, that am I.”† Brahmá says to him, “ Who am I ? ” Let him answer, “ Thou art the Truth.” “ What is the truth ? ” “ What is other than the gods (who preside over the senses) and the vital airs, that is *being* (*sat*) ; what is the gods and the vital airs, that is *that* (*tya*) ; all this is called by the word *sattva*, the Truth ; such is all this (universe) ; all this art thou.” Thus he speaks to him. This is also said by a verse of the Veda. (6.)

* The vital air (*prána*) with its five operations, the power of action, superior to the senses. 'S.

† *Pāṭṭiká* appears to be the Bengálí পাত্তি, the moulding round the edge of the frame.

‡ Worldly prosperity was one of the feet, transcendental or Vaidic prosperity is now the pillow. 'S.

§ The neuter Brahma, identified with Hiranyagarbha.

|| Scil. Hiranyagarbha. 'S.

¶ Brahma is here called by the Commentator *S'abala* which appears to mean *saguna* as opposed to *nirguna*. The Comm. on the Maitráyaní Upanishad similarly says of Prajápati or Hiranyagarbha, “ *Sat-s'abda-táchyád ajnána-s'abalát prathamam upannah*.” The Supreme Being is called *S'abala* when he first unites himself with ignorance to produce the creation ; Prajápati is his first manifestation after that union.

* Sc. the four classes, *jaráyuja*, *andaja*, *swedaja*, and *udbhijja*.

† In the original this is an obscure passage, and the obscurity is increased by the uncertainty of the readings of the MSS. As printed in the Sanskrit text, it

"The Yajur his belly, the Sáma his head, the Rík his form,—this is to be recognised as the indestructible Brahmá,—the great Rishi identified with Brahmá."

Brahmá says to him, "How dost thou obtain my male names?" "By the breath." "How neuter names?" "By the mind." "How female names?" "By the voice." "How smells?" "By the breath." "How forms?" "By the eye." "How sounds?" "By the ear." "How the flavours of food?" "By the tongue." "How actions?" "By the hands." "How joy and sorrow?" "By the body." "How pleasure, dalliance, offspring?" "By the organ of generation." "How journeys?" "By the feet." "How thoughts, that which is to be known, and desired?" "By intuition alone."* Then Brahmá says to him, 'The waters (and the other elements) are mine, therefore this world is thine.' Whatever victory belongs to Brahmá, whatever extended power, that victory *he* wins, that extended power *he* obtains, who knoweth thus, who knoweth thus. (7.)

would appear to mean "born from the womb of space as seed from a wife; the splendour of the year, the soul of the past and the cause; thou art the soul of the past and the cause; what thou art, that am I." The Comm. MSS. (except D.) read *etat* for *retas* and they all have *bháyai* for *bháryáyai*; in the above translation I have followed the Comm. If I understand the Comm. aright, there are two readings mentioned there; *ákás'ād yoneh sambhúto bháyai retas samvatsarasya tejo bhútasya bhútasyátmá*, and *ákás'ād yoneh sambhúto bháyá etat samvatsarasya tejobhútasya bhútasyátmá*. The *etat* read by B. C. E. in the first reading must be wrong, as otherwise the irregular form *bháyai*, which all read and explain by *bháyāh*, would have become *bháyā* by Sandhi before *etat*.

* Although properly every thing is obtained by intuition (*prajná*), still speech &c. are intermediate instruments in the obtaining of names, &c. but in the case of thoughts, &c. there is no such intervening agent. Although pleasure and pain also are properly perceived by *prajná*, still the S'ruti says 'by the body' in accordance with such impressions as 'I have a pleasure in my foot,' 'I have a pain in my head,' &c. Although also speech is the instrument in the obtaining of all names, and breath without life is no instrument, and the mind is a common instrument in all perceptions,—still as the external organs do not immediately gain the impression of what is neuter as they do of what is male or female, we may allow that mind has a peculiar influence in regard to neuter names. Although too breath without life is no instrument, yet as it helps the voice in its functions, breath and voice may be called the instruments in the obtaining of names. Prána, being masculine, obtains male names, and speech, being feminine, female names.

'S.

SECOND CHAPTER.

*' Prána is Brahma,'† thus said Kaushítaki. Of this prána identical with Brahma, the mind is the messenger, the eye the guard, the ear the doorkeeper, the speech the tirewoman. He who knows mind as the messenger of prána which is Brahma, becomes himself possessed of the messenger; he who knows the eye as the guard becomes himself possessed of the guard; he who knows the ear as the doorkeeper becomes himself possessed of the doorkeeper; he who knows the speech as the tirewoman becomes himself possessed of the tirewoman. To him, this prána, identical with Brahma, all these deities† bring offerings, though he asketh not; thus to him (the worshipper), though he asketh not, all creatures bring offerings. Whoso thus knows, his is the secret vow, 'he will never beg.' Just as when one, having begged in a village and received nothing, sits down (saying), 'I will not eat hence even if they give it,' then the others forthwith invite him who had before rejected him. This is the character of him who asketh not, but the alms-givers invite him (saying) 'Let us give to thee.' (1.)

' Prána is Brahma,' thus said Paingya. In this prána, identical with Brahma, after the speech, the eye envelopes;§ after the eye, the ear envelopes; after the ear, the mind envelopes;

* In the first chapter was described the knowledge of the Couch and by the words, "He goes to the Couch of unmeasured splendour,—this is prána,"—hereby is declared the great power of prána. The worshipper is three-fold, good, middling, and bad; he who understands it with the proof, on once hearing, is the good; he who understands it only after hearing many times and after giving himself and his guru much trouble, is the bad; he who understanding what his guru says, cannot control his mind is the middling. He, either under his guru's instruction or another's, is to be led by various means to firm conviction,—hence the S'ruti commences the second chapter, to declare the worship of prána which produces unwavering conviction in the mind, and is a tree of life with innumerable fruits, and to announce certain external and internal works with various effects for one who knows it.—S'.

† The vital air which resides in the mouth, with its five functions, is Brahma, who is true knowledge and joy, the cause of the world.—S'.

‡ Mind, speech, &c. considered as deities.—S'.

§ The singular form árundhate is not easily explained, especially in *prána árundhate*. The Comm. reads árundhe except in the last clause where it seems to alter it to *prána árudhyate*. Á'rundhate would seem to be the 3rd sing. either in a passive sense (= árudhyate,) or as meaning 'surrounds, envelopes.' Anque-

after the mind, práṇa envelopes.* To this práṇa, identical with Brahma, all these deities bring offerings, though he asketh not; thus to him (the worshipper), though he asketh not, all creatures bring offerings. Whoso thus knows, his is the secret vow ‘he will never beg.’ Just as when one, having begged in a village and received nothing, sits down, (saying) ‘I will not eat hence, even if they give it;’ then the others invite him who had before rejected him. This is the character of him who asketh not, but the alms-givers invite him (saying) ‘Let us give to thee.’ (2.)

Next follows the attainment of some special wealth.† If a man meditates on some special wealth; then, on a full moon or a new moon, or a pure fortnight, or an auspicious constellation —on one of these holy seasons, having placed the fire, swept the sacrificial floor, strewn the sacred grass, sprinkled the holy water,—kneeling on the right knee, let him offer the oblations of ghee with the sruva,‡ (saying)—‘The deity named speech is the obtainer, may it obtain this for me from that man; swáhá unto it;—the deity named práṇa§ is the obtainer, may it obtain this for me from that man; swáhá unto it;—the deity named the eye is the obtainer, may it obtain this for me from that man; swáhá unto it;—the deity named the ear is the obtainer, may it obtain this for me from that man; swáhá unto it;—the deity named mind is the obtainer, may it obtain this for me from that man; swáhá unto it;—the deity named knowledge (prajná) is the obtainer, may it obtain this for me from that

til has “*prani, qui formâ rōv Brah̄m est, cum loquela et visus ejus conformitatem facit (congruit, idem est)*,” which is, at least, as difficult as the Sanskrit.

* The sight is more internal than speech, as the sight generally informs without contradiction; similarly the hearing than the sight, as the eye may convey false impressions (as of the mother of pearl as silver), but the ear never hears a non-existing sound; similarly the ear only exercises its functions with the aid of the mind’s attention, and similarly the mind depends on práṇa or life. Práṇa is therefore Brahma, as being the innermost of all.—S'. *A'ntara* is defined in p. 41, as *Váhya-sádhana-nirapeksha*.

† The Comm. explains this as meaning either práṇa itself, or material wealth, the want of which would distract the worshipper’s concentration of thought; in this latter meaning *ekadhana* is the wealth not to be attained by another.

‡ The other Recens. reads, “with a sruva or chamasā or kansa.”

§ Práṇa here is taken as including the organ of smelling.

man ; swáhá unto it.' Then, having inhaled the smell of the smoke and having anointed his limbs with the ghee, let him go forth, restraining his speech, and declare his request to that man, or send to him a messenger. Of a truth he obtains it. (3.)

Next comes the divine desire (Daivah Smarah).* If (the worshipper) desires to be beloved by any man or woman or by any men or women, then in the name of these same deities, on a sacred day, let him offer the oblations of ghee in this (afore-mentioned) manner, (saying) 'I here offer thy speech in myself,† swáhá ; I here offer thy prána in myself, swáhá ; I here offer thy eye in myself, swáhá ; I here offer thy ear in myself, swáhá ; I here offer thy mind in myself, swáhá ; I here offer thy knowledge in myself, swáhá.' Then having inhaled the smell of the smoke, and anointed his limbs with the ghee, let him go forth (towards that person), restraining his speech ; let him seek to touch him, or else let him stand addressing him by his breath. Of a truth he becomes beloved, they remember him even in absence. (4.)

Next comes the self-subjection of Pratardana ; they call it 'the inner Agnihotra.' As long as a man speaks, so long he cannot breathe, then he offers the breath in the speech ; as long as a man breathes, so long he cannot speak, then he offers the speech in the breath. These are the two never-ending immortal oblations ; waking and sleeping, he continually offers them. All other oblations have an end and possess the nature of works. The ancients, knowing this true sacrifice, did not use to offer the Agnihotra. (5.)

'Uktha‡ is Brahma,' thus said S'ushkabhringára. Let him worship it as the Rik ; all beings adore (rich) him for his excel-

* Sc. a desire, to be accomplished by fire, &c. the presiding deities of speech, &c.—S'.

† I am the fire to burn the fuel of thy dislike or indifference.—S'.

‡ The S'ákhá of Káñwa (Scil. Brihad Árany. V. 13,) declares prána to be Uktha ; the S'ruti now carries this on and declares Uktha to be Brahma. S'. Uktha is a kind of hymn, which is recited, and not chanted ; it is also the name of a special hymn in the Mahávrata.

lence. Let him worship it as the Yajur ; all beings are joined (yuj) to him for his excellence. Let him worship it as the Sáma ; all beings bow (sannam) to him for his excellence. Let him worship it as beauty, let him worship it as glory, let him worship it as splendour. Just as this (bow) is among weapons, the most beautiful, the most glorious, the most splendid,—so he who knoweth thus is, among all beings, the most beautiful, the most glorious, the most splendid. This same práṇa,—connected with the sacrificial bricks, endued with the character of works and of a truth himself,*—does the adhwaryu purify. In it he weaves what has the character of the Yajur, in the Yajur the hotṛi weaves what has the character of the Ṛik, in the Ṛik the udgátri weaves what has the character of the Sáma. He this adhwaryu (práṇa) is the soul of the three Vedas,† he of a truth is the soul of Indra who knoweth thus. (6.)

Next‡ come the three forms of worship§ of the all-conquering Kaushitaki. The all-conquering Kaushitaki adores the rising sun, having put on the sacrificial thread, and brought water and thrice sprinkled the sacred cup (saying) “Thou art the scatterer,|| scatter away my sin.” In this way he adores the sun at high noon, ‘Thou art the utter scatterer, utterly scatter away my sin.’ In this way he adores the setting sun, ‘Thou art the complete scatterer, completely scatter away my sin.’ Whatever sin he has committed by day or by night, he complete-

* ‘This fire laid on the bricks, which is the means of sacrificial works, is also identical with práṇa, since práṇa is identical with the ṛik and this fire performs those works which are to be accomplished by ṛiks, &c.; and I by it am identical with the Ṛik;—I am the general soul práṇa, and this fire is I’—thus does the adhwaryu purify himself.—S’.

† The other recension reads *sa esha sarvasyai trayivid�yá átmá, esha u evásyátmá*. The Comm. appears to explain the latter clause as “the soul of the three narratives of Kaushitaki, Paingya and ‘Sushkatrīngára.’” ‘*Sringagrāhiká* is a phrase meaning ‘taking one by one,’ as a cowherd puts his cattle one by one in their stalls. It occurs again, in p. 81.

‡ Práṇa is external and internal. The external depends on the presiding deities, as a child ; the sun also depends on the presiding deities, and it is also identical with Agni and Soma. The S’ruti first takes the external práṇa, and, to establish certain fruits therefrom, mentions certain kinds of worship.—S’.

§ These are three kinds of knowledge of the ádhibaivika or external práṇa.

|| i. e. thou flingest away the world as stubble, through thy knowledge of the soul.—S’.

ly scatters it away. So he who knoweth thus, in this way adores the sun, and whatever sin he commits by day or by night he completely scatters away. (7.)

Next, month by month, on the day after the new moon,* let him in this same way adore the moon when seen to the west of the sun, or let him throw towards it two young blades of grass (saying,) ‘That fair-proportioned heart of mine placed on the moon in the sky,† I hold myself as the knower thereof; may I never weep for evil concerning my children.’ His children die not before him. Such is the worship for one who has children born to him. Next is the worship for him who has no children. (Let him say) ‘Increase, O Soma, may vigour come to thee;‡ ‘May the milky juices flow round thee, may the sacrificial offerings§;’ ‘That beam (named Sushumná) which the ādityas gladden.’ Having muttered these three ṛiks, let him turn his right arm round|| (saying), ‘Gladden not by our breath or children or cattle, him who hates us and whom we hate; gladden us by his breath, his children and his cattle. Thus I turn the turning of Indra, I turn the turning of the sun.’ (8.)

Next on the day of the full moon let him in this same way adore the moon when it is seen in front of him, (saying), ‘Thou art Soma, the brilliant, the wise, the five-mouthed, the lord of creatures. The Bráhman is one mouth of thine, with that mouth thou eatest kings, with that mouth make me to eat food. The king is one mouth of thine, with that mouth thou eatest common men, with that mouth make me to eat

* The other recension has only *amávásyáyám*—‘Seeing the moon on the first day to the west of the sun in the so-called Sushumná ray.’ (For this ray, see Sáyana on Taitt. Sanhitá, vol. ii. p. 338.) The Comm. notices the reading followed in the text.

† In this and many of the subsequent verses there runs a continued latent allusion to an implied comparison between the husband as the sun or fire, and the wife as the moon.

‡ Rig Veda, i. 91, 16.

§ Ibid i. 91, 18. S'ankaránanda explains *vájá* by *vajinah* = *tanayán*, “children living on food.”

|| He brings his right arm opposite to the moon and then turns round as the words are uttered.

food. The hawk is one mouth of thine, with that mouth thou eatest birds, with that mouth make me to eat food. The fire is one mouth of thine, with that mouth thou eatest this world, with that mouth make me to eat food. The fifth mouth is in thee thyself, with that mouth thou eatest all beings, with that mouth make me to eat food. Destroy not our life or children or cattle; whoso hateth us and whomso we hate, destroy his life, his children, his cattle. Thus do I turn the turning of the deities, I turn the turning of the sun.' He, thus saying, turns his right arm round. (9.)

Next wishing to lie with his wife, let him touch her heart (saying)* "As joy is placed in thy heart, the lord of progeny, O fair one, so, O mistress of immortality, mayst thou never have sorrow concerning thy children." Her children die not before her. (10.)

Next, when returning after an absence from home, let a man smell his son's head† (saying), 'Thou arisest from me, limb by limb, above all art thou born from my heart; thou art verily my soul, my son; live thou an hundred years;' he then gives his name. 'Be thou a stone, be thou an axe, be thou as widely scattered gold;‡ thou art verily called splendour, my son; live thou an hundred years;' thus (saying) he calls him by his name. Then he embraces him, (saying), 'As Prajápati embraced his creatures for their weal, so I here embrace thee.' Then he whispers in his right ear, 'O Maghavan, O on-rusher, give to this one.'§ 'O Indra, bestow the best riches,'|| thus (saying), he whispers in his left ear. 'Cut not off my line (of posterity), vex not thyself, live thou the hundred years of life; I smell thy head calling thee by thy name,' thus (saying) let him

* This 'sloka and a corresponding one in Section 8, are confused in the two recensions.

† See Wilson's Hindu Drama, vol. ii. p. 45.

‡ On the commentator's authority I take *astritam* as an irregular form of *ástritam*,—otherwise it would have been more natural to take it as 'unscattered, hoarded'; or it might mean 'unconcealed.'

§ Rig V. iii. 86, 10. The text of the R. V. has *Aeme* 'to us.'

|| Rig V. ii. 21, 6.

thrice smell his head. ‘I greet thee with the lowing sound of the cows,’ thus (saying) let him thrice make a lowing sound (*hing*) over his head. (11.)

Next prâpa is called the death of the deities, (Daivah parimarah).* This Brahma shines forth when the fire blazes, it dies when it blazes not; the splendour of the fire goes to the sun, the prâpa goes to the wind.† This Brahma shines forth when the sun is seen, it dies when it is not seen; the sun’s splendour goes to the moon, the prâpa to the wind. This Brahma shines forth when the moon is seen, it dies when it is not seen; its splendour goes to the lightning, the prâpa to the wind. This Brahma shines forth when the lightning flashes, it dies when it flashes not forth; its splendour goes to the quarters of space,‡ the prâpa to the wind. All these deities having entered into the wind only, and having died in the wind, die not, therefore they rise again. Such is the topic of the deities,—now follows that of the soul.§ (12.)

This Brahma shines forth when it speaks by the speech, it dies when it speaks not; its splendour goes to the eye, the prâpa to prâpa. This Brahma shines forth when it sees by the eye, it dies when it sees not; its splendour goes to the ear, the prâpa to prâpa. This Brahma shines forth when it hears by the ear, it dies when it hears not; its splendour goes to the mind, the prâpa to prâpa. This Brahma shines forth when it thinks by the mind, it dies when it thinks not; its splendour goes to prâpa, the prâpa to prâpa. All these deities, having thus entered into prâpa only, and having died in prâpa, die not; therefore they rise again. Therefore if both mountain ranges, the Southern|| and the Northern, should close in

* Scil. they all die round it. Cf. the last chapter of the Aitareya Br. translated by Colebrooke.

† Prâpa is here the internal cause of effort, *cheshtâ-hetu*, i. e. volition. The wind is the external prâpa, dependent on the deities, of Section 7.

‡ The other recension has “its splendour goes to the wind,” which carries out the idea much better. Otherwise the quarters of space must be taken to represent the wind.

§ The S’ruti now takes up the internal prâpa, dependent on the soul, of § 7.

|| Was the Vindhya still, in the author’s time, the unpassed boundary of ἡ οἰκουμένη to the Hindûs?

on him who knoweth thus,* threatening to destroy him, they would harm him not. Then those who hate him and those whom he himself hates, die round him on every side. (13.)

Next comes the accepting the pre-eminence (of práṇa). These deities,† contending each for his own pre-eminence, went out from this body. It lay breathing not, dry, a very log of wood. Then speech entered into it; it spoke by speech, still it lay. Then the sight entered into it; it spoke by speech, it saw by sight,—still it lay. Then the hearing entered into it; it spoke by speech, it saw by sight, it heard by hearing,—still it lay. Then the mind entered into it; it spoke by speech, it saw by sight, it heard by hearing, it thought by mind,—still it lay. Then práṇa‡ entered into it,—it rose up from its place. All these deities, having recognised the pre-eminence to be in práṇa, having honoured práṇa as alone the soul of knowledge, went out from this body with all these.§ Then they went to heaven|| lost in the wind,¶ identified with the ether.* So too he who knoweth thus, having recognised the pre-eminence to be in práṇa, having honoured práṇa as alone the soul of knowledge, goes out from this body† with all these (five vital airs). He goes to heaven, lost in the wind, identified with ether; he goes to that, wherein those deities abide. With the immortality of the deities, doth he become immortal who knoweth thus. (14.)

* Dr. Weber remarks that the *vidhwánsa* of the other recension is only an irregular form for *vidhwánsam*. The commentator, taking it as the nom. plur., has been driven to great straits to explain the grammatical construction.

† Speech and the rest.

‡ Práṇa, i. e. the five vital airs.

§ Speech, &c. no longer rested in their own individuality, but acknowledged that there was no distinction between them,—the several organs are really one as the five vital airs are one.—S'.

|| Identified with fire, &c.

¶ The external práṇa, dependent on the deities.

* The Comm. reads *váyupratishthah*, i. e. abiding, as in a refuge, in the thought of the pre-eminence of práṇa. He explains *ákás'átmánah*, “whose soul is all-pervading as the ether.”

† He abandons the self-consciousness connected with bodily existence.

Next follows the father's tradition* to the son. Thus do they in truth relate it. The father, when about to die, calls his son. Having spread the house with new grass, and duly laid the fire, and placed† a vessel of water with a pot of rice,—clothed with an unworn garment, the father lies (awaiting him). The son having come approaches him from above,‡ having touched all his organs with his own organs; or else let the father perform the tradition with his son seated in front of him. Then he delivers the organs over. "Let me place my speech in thee," saith the father; "I take thy speech in me," saith the son. "Let me place my breath in thee," saith the father; "I take thy breath§ in me," saith the son. "Let me place my sight in thee," saith the father; "I take thy sight in me," saith the son. "Let me place my hearing in thee," saith the father; "I take thy hearing in me," saith the son. "Let me place my flavours of food in thee," saith the father; "I take thy flavours of food in me," saith the son. "Let me place my actions in thee," saith the father; "I take thy actions in me," saith the son. "Let me place my pleasure and pain in thee," saith the father; "I take thy pleasure and pain in me," saith the son. "Let me place my enjoyment, dalliance and offspring in thee," saith the father; "I take thy enjoyment, dalliance and offspring in me," saith the son. "Let me place my walking in thee," saith the father; "I take thy walking in me," saith the son. "Let me place my mind|| in thee," saith the father; "I take thy mind in me," saith the son. "Let me place my knowledge in thee," saith the father; "I take thy knowledge in me," saith the son. Or if the father be unable

* Cf. *Brihad Arany.* i. 5, 17.

† The Comm. adds "to the north or east of the fire."

‡ The other recension reads, "on the son's coming the father, clothed in white, meets him from above, having touched, &c.;" the Comm. notices the reading in the text.

§ The organ of smell.

|| The other recension reads, instead of the tradition of the mind and knowledge, that of the thoughts, what is to be known and the desires, cf. i. 7.

The other recension also omits the alternative in the case of the father's being unable to speak, as the various reading, quoted in the Comm., extends from p. 70 l. 20 to p. 71, l. 11,—this passage being, as usual, omitted in the MSS. B. C. but given in D. E.

to speak much, let him say at once, “Let me place my vital airs in thee,” and let the son say, “I take thy vital airs in me.” Then the son goes out, having walked round his father, keeping his right side towards him, and the father cries after him “May glory, holiness and honour attend thee.” Then the son looks back over his left shoulder, holding his hand or the end of his garment before his face, (saying,) “Obtain thou the swarga worlds and thy desires.” Should the father afterwards recover let him dwell in the authority of his son (as a guest); or let him become a wandering ascetic. If he dies, thus let them cause the son duly to receive the tradition, as the tradition is to be given.* (15.)

THIRD CHAPTER.†

Pratardana verily, the son of Divodása, went to the loved mansion of Indra, by (the sacrifice of) battle and by manly valour;‡ Indra said to him, “Oh Pratardana, choose a boon.” Pratardana answeréd, “Choose thou for me what thou thinkest best for man.” Indra said to him, “The superior§ chooses not for the inferior; choose thou for thyself.” Pratardana said, “Let not the inferior (choose).”|| Indra swerved not from the

* Anquetil adds as a note, “hoc testamento pater ens suum totum ad filium suum transfert, in illum transfundit et sic in eo et deinceps in filii filio vivit, unde opera religionis, quæ perficere non potuit, à filio absoluta, sedes beatas patri aperient. His vinculis paternus amor et pietas in parentes quasi indissolubili modo astringuntur, et continua serie in duobus mundis, inferiori et superiori, homines ex uno orti in unum resolvendi sibi invicem connectuntur.”

† The S'ṛuti now proceeds to describe that knowledge of Brahma, for the sake of which the conditioned paryankopásaná and pránopásaná have been before described. To establish a belief in its reality, a story is related, where the pupil is Pratardana of Kásí, endowed with power, glory, &c. superior to the gods, and desiring this knowledge of Brahma, and the teacher is Indra, bound with the bond of truth, though himself desiring to conceal this knowledge from men. S'.

‡ Cf. Bhagavad Gítá, ii. 37.

§ The Comm. takes *varah* as irregularly put for the accusative, and renders it “one chooses not a boon for another.”

|| It might also mean “Let not the boon become no boon.” The Comm. takes *avarah* as meaning the previously promised boon and reads *me* for *má*.

truth, for Indra is truth ; Indra said to him, "Verily know me;* this I think the best for man, that he should know me. I slew the three-headed son of Twashṭri ;† I gave‡ to the wolves the devotees the Arunmukhas ;§ violating many a treaty I slew the hosts of Prahláda, (I slew) the sons of Puloman in the sky and the Kálakánjas on the earth, and not one hair of my head was harmed. Whoso knows me, by no deed soever is his future bliss harmed, not by theft, not by a Bráhman's murder, nor by a mother's murder, nor by a father's murder ; nor, if he wishes to commit sin, departs the bloom from his face."|| (1.)

Indra said, "I am práṇa.¶ Worship me as identical with knowledge, as life, as immortal ; life is práṇa, práṇa is life. While práṇa abides in this body, so long does life abide. By práṇa a man obtains in this world immortality ;* by knowledge he obtains true resolve. He who worships me as life and immortal, reaches

* Me who am alone worthy of the title of 'I' S'.

† Cf. Indische Studien, i. p. 410.

‡ The following passage from the Aitareya Bráhmaṇa (VII. 28) is the best commentary on these words of Indra.

'When the gods excluded Indra from the sacrifices, (saying) "he has slain Vis'warúpa the son of Twashṭri, he has slain Vṛitra, he has given the devotees (i. e. 'asuras in that disguise,' Sáyana) to the wolves, he has killed the Arurmaghás (i. e. 'asuras in the form of Bráhmans,' Sáyana) and he has contradicted the words of his guru Vṛihaspati,"—then was Indra debarred from drinking the soma juice and after him were debarred also all the Kshatriyas. At length Indra regained the right of the soma juice (by seizing) that very Twashṭri's Soma, but the Kshatriya caste remains excluded to this day.'

§ The Comm. explains the Arunmukhas as those in whose mouths the reading of the Veda is not,—they and the Arurmaghás of the Ait. Br. are equally obscure. He adds that "they were broken in pieces by Indra's thunderbolts, and their skulls were turned into the thorns of the desert (*karíráh*) which remain to this day!" Anquetil renders Arunmukhá "t: Saniasani qui domini cognitionis non fuerunt et intuitum super sensibilibus habebant." In the Mahábh. vol. i. p. 644, we have "the great city called Hiranyapura, inhabited by the Paulomas and the Dánavas the Kálakanjas."

|| Scil. the knowledge of the identity of the individual and Supreme soul obliterates every sin.

In the original *nīlam* = *mukhakánti*. May we compare Statius' "natat ignis in ore Purpureus?"—The phrase is probably taken from a passage in the Taittiríya Sañhitá, (iii. 1, 1.) *Násya nīlam na haro eyeti*. Sáyana, however, there gives a different explanation *násya kṛishnam pám bhavati, na tejo vigatam bhavati*.

¶ Práṇa = the active power, *kriyákti*; prajná = the cognitive power, *jnánas'akti*.

* The Comm. has a different reading "by práṇa he obtains immortality in the next world."

his full life* in this world, and in heaven obtains immortality and becomes indestructible." (Pratardana said) "Therefore say some, the práṇas† become one, for none at the same time can make known a name by the speech, a form by the eye, a sound by the ear, a thought by the mind; the práṇas, having become one, make known all these one by one. Thus when speech speaks, all the práṇas speak after it;‡ when the eye sees, all the práṇas see after it; when the ear hears, all the práṇas hear after it; when the mind thinks, all the práṇas think after it; when the breath breathes all the práṇas breathe after it." Indra answered, "Thus indeed it is, but the highest weal belongs only to the práṇas.§ (2.)

"One lives bereft of speech, for we see the dumb; one lives bereft of sight, for we see the blind; one lives bereft of hearing, for we see the deaf; one lives bereft of mind, for we see infants; one lives bereft of arms and bereft of legs, for we see it thus. Hence verily práṇa is identical with knowledge (prajná).|| Having assumed this body it raises it up, therefore let men worship this as Uktha;¶ this is why we find everything in práṇa. What práṇa is, that is knowledge;* what knowledge is, that is práṇa.—This is the only true vision of práṇa, this its true knowledge. When a man is so asleep that he sees no dream soever, then he becomes absorbed in this práṇa.† Then‡ the speech enters into it with all names, the eye enters into it with all forms, the hearing enters into it with all

* "A hundred years is the life of man."—S'ruti.

† Scil. the organs of sensation and action, *indriyáni*.

‡ Scil. each performs its proper function after an interval, however imperceptible; by "speaking, hearing, &c. after it" is meant that the proper function of each is subordinated to the leading one in each case.

§ This is intended to answer the objection that if each organ has its temporary superiority over the rest, why do we give such a superiority to práṇa? The práṇas here mentioned are the five functions of práṇa.

|| The so-called power of action is also the so-called power of knowledge.

¶ An etymological play on words. *Uktha* quasi *uttha*.

* Knowledge (*prajná*) here means the Supreme Soul; this and the individual práṇa (*panchavrittih pránah*) are identical.

† The power of knowledge is hidden and the man only exists in the vital air, as the power of action.

‡ The organs are absorbed with their objects in the soul.

sounds, the mind enters into it with all thoughts. When the man awakes, as from blazing fire sparks go forth in all directions, so from this soul* all the práṇas go forth to their several stations ; from the práṇas go forth the devas,† from the devas the worlds. This Práṇa is alone identical with knowledge, having assumed this body it raises it up, therefore let him worship this as the true Uktha. Thus do we find all in Práṇa. What Práṇa is, that is knowledge, (Prajná) what knowledge is, that is Práṇa. This‡ is the final proof thereof, this its true understanding. When yonder man, sick, about to die and very feeble, falls into fainting, his friends (standing around) say, ‘His mind has departed, he hears not, he sees not, he speaks not with his speech, he thinks not ;’ then he becomes absorbed in this práṇa ; then the speech enters it with all names, the eye enters it with all forms, the hearing enters it with all sounds, the mind enters it with all thoughts. When he departs from this body, he departs with all these.§ (3.)

“All names,|| which are verily speech, are left in him, by speech he obtains all names ; all odours, which are verily práṇa, are left in him, by práṇa he obtains all odours ; all forms, which are verily the eye, are left in him, by the eye he obtains all forms ; all sounds, which are verily the ear, are left in him, by the ear he obtains all sounds ; all thoughts, which are verily the mind, are left in him, by the mind he obtains all thoughts. Together they two ¶ dwell in this body, together they two

* Scil. the universal soul, which is itself joy,—concealed under the disguise of práṇa.—The práṇas are speech, &c.

† Agni, &c. presiding over speech, &c.—The worlds are here names, &c.

‡ Having shown that the living man is really práṇa, he proceeds to shew that in death too the dying man is to be called práṇa.

§ Scil. to another body.

|| The other recension reads this differently, ‘ verily speech dismisses all names from him, by speech he obtains all names ;’ and so on in the other clauses. The Comm. explains it, “ not only is speech absorbed in práṇa but práṇa with speech obtains all names—speech is not absorbed without its object.”

¶ Práṇa and prajná—the general soul as conditioned by the powers of action and knowledge.

depart from it. Now will we explain how in this same knowledge (Prajnā) all beings are also absorbed. (4.)

“Speech verily milked* one portion thereof; its object, the name, was placed outside as a rudimentary element; the vital air verily milked a portion thereof; its object, the smell, was placed outside as a rudimentary element; the eye verily milked a portion thereof; its object, the form, was placed outside as a rudimentary element; the ear verily milked a portion thereof; its object, the sound, was placed outside as a rudimentary element; the tongue verily milked a portion thereof; its object, the taste of food, was placed outside as a rudimentary element; the two hands verily milked a portion thereof; their object, action, was placed outside as a rudimentary element; the body verily milked a portion thereof; its objects, pleasure and pain, were placed outside as a rudimentary element; the organ of generation verily milked a portion thereof; its objects, enjoyment, dalliance and offspring were placed outside as a rudimentary element; the feet verily milked a portion thereof; their objects, walkings, were placed outside as a rudimentary element; the mind verily milked a portion thereof; its objects, thought and desires, were placed outside as a rudimentary element. (5.)

“Having mounted† by Prajnā on speech‡, he finds by speech all names; having mounted by Prajnā on the vital air,§ he finds by the vital air all odours; having mounted by Prajnā

* I have followed the Comm. in taking अदूङ् as = अदूदृष्टा, but I prefer the reading of the other recension अदूर्ष्वं, the past participle of वह or जह,—“speech, &c. were portions, severally lifted up from prajnā.”

† “The organ of sense cannot exist without prajnā, nor the objects of sense be obtained without the organ, therefore,—on the principle, when one thing cannot exist without another that thing is said to be identical with the other,—just as the cloth being never perceived without the threads, is identical with them, or the (false perception of) silver being never found without the mother of pearl is identical with it, so the objects of sense being never found without the organs are identical with them, and the organs being never found without prajnā are identical with prajnā.” S.

‡ The Comm. renders it here and in the other clauses “by Prajnā mounted on speech, (Prajnā) by speech finds all names.” I prefer making “the man” the subject of अप्नोति.

§ Prána is here used, as it often is elsewhere, for the organ of smell.

on the eye, he finds by the eye all forms ; having mounted by Prajná on the ear, he finds by the ear all sounds ; having mounted by Prajná on the tongue, he finds by the tongue all flavours of food ; having mounted by Prajná on the hands, he finds by the hands all actions ; having mounted by Prajná on the body, he finds by the body pleasure and pain ; having mounted by Prajná on the organ of generation, he finds by the organ of generation enjoyment, dalliance and offspring ; having mounted by Prajná on the feet, he finds by the feet all walkings ; having mounted by Prajná on the mind, he finds by the mind all thoughts. (6.)

"Verily, bereft of prajná, the speech can make known no name soever,—‘ My mind,’ it says,* ‘ was elsewhere, I perceived not that name.’ Verily, bereft of prajná, the vital air can make known no odour soever,—‘ My mind,’ it says, ‘ was elsewhere, I perceived not that odour.’ Verily, bereft of prajná, the eye can make known no form soever,—‘ My mind,’ it says, ‘ was elsewhere, I perceived not that form.’ Verily, bereft of prajná, the ear can make known no sound soever,—‘ My mind,’ it says, ‘ was elsewhere, I perceived not that sound.’ Verily, bereft of prajná, the tongue can make known no flavour of food soever,—‘ My mind,’ it says, ‘ was elsewhere, I perceived not that flavour.’ Verily, bereft of prajná, the hands can make known no action soever,—‘ Our mind,’ they say, ‘ was elsewhere, we perceived not that action.’ Verily, bereft of prajná, the body† can make known no pleasure, no pain soever,—‘ My mind,’ it says, ‘ was elsewhere, I perceived not that pleasure nor that pain.’ Verily, bereft of prajná, the organ of generation can make known no enjoyment nor dalliance nor offspring soever,—‘ My mind,’ it says, ‘ was elsewhere, I perceived not that enjoyment nor dalliance nor offspring.’” Verily, bereft of prajná, the feet can make known no walking soever,—‘ Our mind,’ they say, ‘ was elsewhere, we perceived not that walking.’ Verily, bereft of

* The other recension makes the man, not the organs, say this. Hence in the case of the hands, &c, it reads “ *My mind was elsewhere,*” &c.

† The body is here inserted among the organs, since it in a manner does receive external impressions ; or more probably it here implies the skin, the organ of touch. S.

prajnā, no thought can be completed, nor any thing known which should be known. (7.)

"Let not* a man wish to know† the speech, let him know the speaker ;‡ let not a man wish to know the smell, let him know the smeller ; let not a man wish to know the form, let him know the seer ; let not a man wish to know the sound, let him know the hearer ; let not a man wish to know the flavour of food, let him know the knower ; let not a man wish to know the action, let him know the agent ; let not a man wish to know the pleasure and pain, let him know the knower of the pleasure and pain ; let not a man wish to know enjoyment, dalliance nor offspring, let him know the knower of the enjoyment, dalliance and offspring ; let not a man wish to know the walking, let him know the walker ; let not a man wish to know the mind, let him know the thinker. Verily these§ ten rudimentary|| elements depend on prajnā ; and the ten¶ rudiments of prajnā depend on the elements. Were there no rudimentary elements, there would be no rudiments of prajnā ; were there no rudiments of prajnā, there would be no rudimentary elements ; from either alone no form would be accomplished. There is no division of this union ; just as the circumference of a wheel is placed upon the spokes and the spokes upon the nave, so the rudimentary elements are placed upon the rudiments of prajnā, and the rudiments of prajnā are placed upon

* If Prajnā and the organs are identical, then since there is a previous command 'Worship me as life, immortal, &c.' (see above Sect. 2,) does this intimate that speech only is to be worshipped and known ? This doubt is now answered: 'S.

† The *jīvásá* is the keyword of Hindu philosophy,—the wish to know in order to obtain emancipation,—knowledge in this sense being indeed 'power.'

‡ The speaker, sc. the soul, the witness of the activity of all the organs, itself identical with joy. 'S.—The Comm. adds that speech and mind here stand for all the organs ; while the eight intermediate clauses represent all the objects, including those of speech and mind.

§ The different sets in §§ 5, 6, 7 represent the ten organs (*indriyáni*) and mind, and their several objects, as the body stands for the skin, and pleasure and pain for touch ; as only ten are mentioned here, mind is now omitted, but it is understood as included in the organs, and its object may be similarly understood as included in their objects.

¶ The various objects, as the thing spoken, &c.
|| Speech, &c.

práṇa.* This Práṇa† is verily prajná, it is joy, it is eternally young, and immortal ; it is not increased by good deeds, it is not decreased by bad deeds. Verily him it causes to do good deeds,‡ whom it desires to uplift from these worlds ; while him it causes to do bad deeds whom it desires to sink down. This is the guardian of the world, this the king of the world, this the lord of the world, this is my soul. Thus let a man know, thus let a man know.” (8.)

FOURTH CHAPTER.§

Now|| Gárgya, the son of Baláka, was renowned as a reader of the Veda. He wandered about and sojourned¶ among the Usínarás, the Matsyas, the Kurus, the Panchálas, the Kás'is and the Videhas. He came to Ajátásatru, the king of the Kás'is, and said, “Let me tell thee Brahma.” Ajátas'atru said to him, “I give thee one thousand cows for these words of thine. Many are the persons who run hither (foolishly) crying,* ‘Janaka, Janaka.’” (1.)†

* The vital air, proceeding through the nose and mouth.

† The true Práṇa, which develops itself in the thought that is identical with prajná,—endowed with eternal self-manifesting prajná,—the soul, which is alone worthy of the name of “ego.” ‘S.

‡ Even if the man himself be not willing,—just as a demon, possessing a person's body, itself remaining without action makes the owner perform various actions. ‘S.

§ This chapter is also found with some variations in the second Book of the Brihad Aranyaka.

|| A doubt may arise in the hearer's mind,—“Práṇa alone is the soul distinguished by consciousness and possessing the qualities of joy, &c.” To remove this error, the Sruti proceeds to describe another conscious Being, identical with joy, beyond Práṇa, which loses its consciousness in deep sleep. At the same time a legend is told to show how hard it is for the self-conceited to attain the knowledge of Brahma. ‘S.

¶ The curious form सवसन् may be irregular for संवसन् (cf. वेति for व्येति, iii. 1) ; the construction can hardly admit of स वसन्. The MSS. of the Comm. vary very much in writing it, though the texts in both recensions agree.

* They cry, ‘Our father Janaka is a giver and speaker of the knowledge of Brahma with the means thereto,’ and they run to me, knowing not whether I am really such or no. ‘S.

† I omit the second Sect. (cf. § 18 of the other recension) as it is merely a recapitulation and only intelligible in the original.

The son of Baláka said, "I adore him who is the spirit in the sun." Ajátas'atru said, "Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the vast one, clothed in white raiment,* all-excelling, the head of all beings; whoso thus adores him, excels all and becomes the head of all beings."† (2.)

The son of Baláka said, "I adore him who is the spirit in the moon." Ajátas'atru said, "Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the soul of food; whoso thus adores him, becomes the soul of food." (3.)

The son of Baláka said, "I adore him who is the spirit in the lightning." Ajátas'atru said, "Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the soul of truth;‡ whoso thus adores him, becomes the soul of truth." (4.)

The son of Baláka said, "I adore him who is the spirit in the thundercloud." Ajátas'atru said, "Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the soul of sound; whoso thus adores him, becomes the soul of sound." (5.)

The son of Baláka said, "I adore him who is the spirit in the wind."§ Ajáta'satru said, "Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as Indra, whom none can stay, whose hosts are unconquerable; whoso thus adores him, becomes a conqueror, unconquerable by others, and himself conquering others." (6.)

The son of Baláka said, "I adore him who is the spirit in the ether." Ajátas'atru said, "Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the full and actionless Brahma; whoso thus adores him, is filled with progeny, cattle, fame, holiness, and swarga, and accomplishes his full life in this world."|| (7.)

* The Comm. refers to the Brihad A. as giving these qualities to the Purusha in the moon; as the moon is the Sushumna ray of the sun, there is no inconsistency in their being also qualities of the sun.

† Under whatever qualities he adores Brahma, he himself becomes possessed of those qualities. 'S.

‡ The other recension has "the soul of splendour."

§ The two recensions often differ in the order of the dialogue as well as in other points; thus the second recension transposes § 7 and § 6, and reads §§ 10–15 in the order 10, 12, 13, 11, 15, 14.

|| One hundred years. 'S.

The son of Baláka said, "I adore him who is the spirit in the fire." Ajátas'atrú said, "Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the irresistible; whoso thus adores him, becomes irresistible among others."* (8.)

The son of Baláka said, "I adore him who is the spirit in the waters." Ajátas'atrú said, "Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the soul of light;† whoso thus adores him, becomes the soul of light." Thus far the adoration depending on the deities,—now that which depends on the soul. (9.)

The son of Baláka said "I adore him who is the spirit in the mirror." Ajátas'atrú said, "Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the reflection; whoso thus adores him, is born truly reflected in his children, not falsely reflected." (10.)

The son of Baláka said, "I adore him who is the spirit in the shadow." Ajátas'atrú said, "Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the double and inseparable; whoso thus adores him, obtains (offspring) from the double,‡ and himself becomes doubled.§ (11.)

The son of Baláka said, "I adore him who is the spirit in the echo." Ajátas'atrú said, "Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the life; whoso thus adores him, faints not before his time." (12.)

The son of Baláka said, "I adore him who is the spirit in sound."|| Ajátas'atrú said, "Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as death; whoso thus adores him, dies not before his time." (13.)

* The other recension reads *anv-esha* for *anyeshu*, "he follows the adoration."

† The other recension has "the soul of the name." The Schol. notices the reading of another S'ákhá (i. e. Bríhad Árany.) *pratirúpa*.

‡ i. e. the wife.

§ In his children, grand-children, &c.—The other recension puts this close in § 12, and here has "I adore him as death; whoso thus adores him, his children die not before their time."

|| In the other recension, "I adore him who as sound follows the spirit. Ajátas'atrú said, Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as life; whoso thus adores him, neither himself nor his children faint before their time."

The son of Baláka said, “I adore him who as that sleeping spirit, goes forth by sleep.”* Ajátas’atru said “Speak not proudly, speak not proudly of this ; I adore him as king Yama ; whoso thus adores him, to him all this (world) is subdued for his weal.” (14.)

The son of Baláka said “I adore him who is the spirit in the body.” Ajátas’atru said, “Speak not proudly, speak not proudly of this ; I adore him as Prajápati ; whoso thus adores him, is multiplied in children, cattle, glory, holiness, heaven ; and accomplishes his full life.” (15.)

The son of Baláka said, “I adore him who is the spirit in the right eye.” Ajátas’atru said, “ Speak not proudly, speak not proudly of this ; I adore him as the soul of speech, the soul of fire, the soul of splendour ; whoso thus adores him, becomes the soul of all these.” (16.)

The son of Baláka said, “I adore him who is the spirit in the left eye.” Ajátas’atru said, “ Speak not proudly, speak not proudly of this ; I adore him as the soul of truth, the soul of the lightning, the soul of light ; whoso thus adores him, becomes the soul of all these.” (17.)

Then verily the son of Baláka became silent. Ajátas’atru said to him, “Thus far only (reaches thy knowledge,) O son of Baláka ?” “Thus far only,” he replied. Ajátas’atru said, “ Speak not proudly without cause, (saying) ‘Let me tell thee Brahma.’ O son of Baláka, He who is the maker of these spirits, whose work is all this, *He* verily is the Being to be known.” Then truly the son of Baláka came up to him with fuel in his hand, saying, “Let me attend thee (as my guru).” Ajátas’atru said to him, “This I consider contrary to nature that a Kshatriya should instruct a Bráhman.† Come, I will tell thee all I know.” Then having taken him by the

* The Comm. interprets this as *swapnayá* (*swapnena*) *charati*; otherwise it would have seemed more natural to take it as *swapnay* (*swapne*) *ácharati*. The other recension has, “I adore that wise soul, by whom this sleeping man goes forth by sleep.”

† This is contrary to the remarkable passage in the Chláñdoga Upanishad, v. 3. 7.

hand, he set forth. They came to a man* asleep. Ajátas'atrū called him, (saying) "Oh thou vast one, clothed in white raiment, king Soma."† The man still lay asleep. Then he pushed him with his staff, and he at once rose up. Ajátas'atrū said to the son of Baláka, "Where, O son of Baláka, lay this spirit asleep, where was all this done, whence came he thus back?" Then the son of Baláka knew not what to reply. Ajátas'atrū said to him, "This is where, O son of Baláka, this spirit lay asleep, where all this was done and whence he thus came back. The vessels of the heart named *Hitā*,‡ proceeding from the heart, surround the great membrane (round the heart); thin as a hair divided into a thousand parts; and filled with the minute essence of various colours, of white, of black, of yellow, and of red. When the sleeping man sees no dreams soever, he abides in these.§ (18.)

"Then is he absorbed in that Prána. Then the speech enters into it with all names, the sight enters with all forms, the hearing enters with all sounds, the mind enters with all thoughts. When he awakes, as from blazing fire sparks go forth in all directions, so from this Soul all the práṇas go forth to their several stations, from the práṇas go forth the devas, from the devas the worlds. This is the true Prána, identical with Prajná; entering this body and soul, it penetrates to the nails and hairs of the skin. Just as a razor placed in a razor case, or fire in the home of fire,|| thus this Soul,¶ itself Prajná, enters this body and soul* to the hairs and nails. The inferior souls follow this Soul as the household the householder. As the householder feeds with his household, and as the household feed on the householder, so

* Purusha has here an undermeaning as the soul or spirit as distinguished from práṇa.

† These are all epithets of Prána.

‡ *Hitā* as doing good (*hita*) to living creatures. Cf. Brihad Ar. iv. 3. 20.

§ The other recension has no division of sections here. The Comm. reads it, "Then the sleeping man abides in these vessels. But when he sees no dreams soever, then he is absorbed in that Prána."

|| i. e. As fire in a forest. Cf. Brihad Ar. i. 4.

¶ The eternal self-manifesting knowledge-endued Soul, alone worthy of the appellation of 'ego.' 'S.'

* Sc. the body and the organs. 'S.'

this Soul, itself Prajná, feeds with those souls* and thus those souls feed on this Soul. As long as Indra† knew not this Soul, so long the Asuras overcame him. When he knew it, then having conquered and slain the Asuras, he attained the pre-eminence of all gods and all beings, he attained sovereignty and empire. Thus too is it with him who hath this knowledge, having destroyed all sins,—and he attaineth the pre-eminence of all beings and sovereignty and empire, who knoweth thus, who knoweth thus.” (19.)

* The Soul, conditioned as the power of action and knowledge, enjoys together with these inferior souls (speech, &c.) which pretend to the appellation of ‘ego.’ Or it may mean, it enjoys by their means. ‘S.

† See this legend at full length in the concluding chapters of the Chhándogya Upanishad.

APPENDIX.

I have added, as an Appendix, Vidyáraṇya's Analysis of the third and fourth chapters of the Kaushitaki Bráhmaṇa Upanishad, (from the Sarvopanishadarthánubhútiprakás'a,) as it throws some light on the connection of the different parts. The text is edited from two MSS., one, A, in the Sanskrit College Library, and the other, B., in the Asiatic Society's Library (No. 716).

E. B. C.

सर्वोपनिषदर्थानुभूतिप्रकाशीयाष्टम-

नवमाध्यायौ ।

ऐतरेये तैत्तिरीये छान्दोग्येऽर्थवर्णे च यत् ।
 तत्त्वं चतुर्वेदविद्याप्रकाशे तत्समीरितं ॥ १ ॥
 अनुभूतिप्रकाशेऽथ कौषीतक्यादिनामसु ।
 चतुर्वेदगणशाखासु यत्तत्त्वं तदुदीर्यते ॥ २ ॥
 चतुर्वेदस्थितशाखा या कौषीतक्यभिधाङ्किता ।
 तस्यां प्रतर्दनायेऽः प्राहात्मानुभवं स्फुटं ॥ ३ ॥
 मनुष्येभ्यो हिततमं वर्णं वग्रे प्रतर्दनः ।
 हितं हिततरं चेन्द्रो मेने हिततमं धिया ॥ ४ ॥
 हितं सर्गसुखं मर्त्यसुखादप्यधिकतः ।
 तदैराग्यं हिततरं यागाद्यायासवर्जनात् ॥ ५ ॥
 खात्मबोधो हिततमो नित्यानन्दानुभूतितः ।
 इति मलेऽश्च आहैतं शिष्यं जानीहि मामिति ॥ ६ ॥
 सहस्राच्छोऽहमित्युक्तेर्मद्देह इति चेरणात् ।
 अस्मच्छब्दो वपुस्तस्य स्वामिनं वा ब्रवीत्यचं ॥ ७ ॥
 सहस्राच्चवपुस्तेन दृष्टं खामी तु तदृशा ।
 न द्रष्टुं अक्यते लिङ्गात् पुरैवानुमितः खलु ॥ ८ ॥
 सहस्राच्चवपुः स्वामियुक्तं स्वाङ्गवह्न्तः ।
 मच्छरोरवदित्येवं बालेनायवबुध्ने ॥ ९ ॥

अतो बुद्धिमता बोद्धुं योग्योऽसाच्छब्दज्ञितः ।
 विवक्षितः कञ्चिदर्थं इति ग्रिघ्णेण निश्चितं ॥ १० ॥
 अस्तैकिकात्मा ज्ञेयोऽस्तु तदिज्ञानेन किं फलं ।
 इति चेद्दुःखसम्बन्धराहित्यं तत्त्वधीफलं ॥ ११ ॥
 तस्माद्विततमं ज्ञानं दुःखाभावोऽत्र वर्णते ।
 सहस्राच्च खूबदेहे दुःखं रोगादिं भवेत् ॥ १२ ॥
 स्वामिन्यमिन् सूक्ष्मदेहे पुण्यपापकृतं भयं ।
 लाङ्गादीनां बधेऽप्यासीन्नयं नैव चिदात्मनः ॥ १३ ॥
 लघुः पुचो विश्वरूपं आसीद्वपुरोहितः ।
 स्वामिद्वाहं चकारास्त्रा तं लाङ्गं इतवानहं ॥ १४ ॥
 कर्तर्यभृद्धृष्ट्यां न लस्त्रे चिदात्मनि ।
 वेदान्तज्ञानहीनानां यतीनां हनने तथा ॥ १५ ॥
 खोकचये बज्जविधानसुरान् इतवानहं ।
 चिदात्मनोऽस्य मे तत्र नैव स्वामापि हिंखते ॥ १६ ॥
 माहात्म्यं मम नैतत् स्यात् किन्तु ज्ञानस्य तद्वेत् ।
 अन्योऽपि मां चिदात्मानं वेच्चि चेत् तत्फलं समेत् ॥ १७ ॥
 वाचा वा मनसा मात्रबधादीन् कुरुते यदि ।
 तथापि ज्ञानिनो मोक्षो न ज्ञेतैर्विनिवार्यते ॥ १८ ॥
 पापं कृतवतोऽप्यस्य मुखे इर्ष्वक्षयो न हि ।
 ए मुक्तिर्नश्यतीत्येवं ग्रास्तैरस्य विनिश्चयः ॥ १९ ॥
 एनु मूढस्यापि नास्ति चिन्मात्रे पापसेपनं ।
 ततः कोऽतिशयसत्त्वविदः स्वादिति चेच्छृणु ॥ २० ॥

अहस्तर्गतं पापमज्ञालाऽरोप्ते चिति ।
 तेन ज्ञानिर्मुखे भाति जन्मापि नरके भवेत् ॥ २१ ॥
 ज्ञानेन कर्मणस्तथा वीजभावे विनश्यति ।
 जन्मप्ररोहो नैवासीत्येवं निश्चित्य इष्टति ॥ २२ ॥
 दग्धवीजं यथा खोके न प्ररोहच्चमं तथा ।
 ज्ञानाग्निदग्धं यत्कर्म न तज्जन्मप्रदं भवेत् ॥ २३ ॥
 तर्हि तत्त्वविदः श्रेष्ठा मूढवन्नियमेन तत् ।
 कुतः पापं त्यजन्तीति चेद्रहस्यमिदं गृणु ॥ २४ ॥
 अद्यथामुश्चिकी हानिर्नास्तथायैहिकी तु सा ।
 महती विद्यते तेन पापं यद्ग्रेन वर्जयेत् ॥ २५ ॥
 शिष्टास्त्वजन्ति पापिष्ठं प्रत्यक्षो नरकः स हि ।
 तन्निन्दकस्तथा पापं गृहीता नरकं ब्रजेत् ॥ २६ ॥
 स्वेता कर्मी तु संसर्गात् स्वयमथाचरेत्तथा ।
 इत्यं दोषचयं दृष्टा शिष्टाः पापं त्यजन्ति हि ॥ २७ ॥
 किञ्च पुण्यरतः पूर्वं ज्ञानमाप्नोति नान्यथा ।
 पश्चात् तदासनया पुण्यमेव करोत्यसौ ॥ २८ ॥
 किं बहूत्था तत्त्वविदो न भयं पारस्पारिकां ।
 उपदेशस्त्वद्वाच्च तथाचार्यैरुदीरितं ॥ २९ ॥
 परस्पोकभयं यस्य नास्ति स्वत्युभयं तथा ।
 तस्यात्मज्ञस्य शोच्याः स्युः सब्रह्मेन्द्रा अपीश्वराः ॥ ३० ॥
 मां जानोहीत्येवमिन्द्रः स्वात्मज्ञाने प्रवर्त्य तं ।
 ग्राणोऽसीत्यादिवाक्येन तस्मै तत्त्वमवोचत ॥ ३१ ॥

प्राणप्रज्ञे क्रियाज्ञानशक्ती द्वे लिङ्गदेहंगे ।
 तदधिष्ठानरूपलाज्ञानाभ्यामात्मोपलक्षितः ॥ ३२ ॥
 प्रज्ञात्मा प्राणरूपोऽस्त्रोत्येवं तस्मादवोचत ।
 अनन्दोऽजर इत्यादिनिर्णयस्तस्य वक्ष्यते ॥ ३३ ॥
 अत्रोपायो नास्ति कश्चिदुपाधिमुपलक्षकं ।
 विनात्मवाचकः शब्दो यस्मान् कापि वीक्ष्यते ॥ ३४ ॥
 स्त्रोके गुणक्रियाज्ञातिरूढयः शब्दहेतवः ।
 नात्मन्यन्तमोऽमीषां तेनात्मा नाभिधीयते ॥ ३५ ॥
 उपाधिष्वपि सर्वेषु सामीयात्मत्यगात्मनः ।
 प्राणप्रज्ञादयं योग्यमत्यन्तं तेन सक्ष्यते ॥ ३६ ॥
 प्राणशब्दोऽभिधावत्या वायुं चेष्टकमाह हि ।
 प्रज्ञाशब्दो ज्ञानहेतुं बुद्धिं वक्ति स्वशक्तिः ॥ ३७ ॥
 तद्वाक्यधिष्ठानतया तद्वेतुलोपचारतः ।
 ताभ्यामात्मा सक्ष्यमाणे झेयः शाखायचन्द्रवत् ॥ ३८ ॥
 देहेन्द्रियादयो भावा ज्ञानादिव्याष्टितिचमाः ।
 यस्य सन्निधिमात्रेण सोऽहमित्यवधारय ॥ ३९ ॥
 अजडात्मवदाभान्ति यस्मान्निधाज्ञाडा अपि ।
 देहेन्द्रियमनःप्राणः सोऽहमित्यवधारय ॥ ४० ॥
 उपाधिस्तिं तत्रं यदि बोद्धुं न शक्याः ।
 तर्हुपाधिदयोपेतमुपास्य गुणसंयुतं ॥ ४१ ॥
 आयुद्धमस्ततलस्य गुणौ प्राणस्य सम्भौतौ ।
 इहायुः प्राणतः स्तर्गे चास्ततलमिति स्फुटं ॥ ४२ ॥

सत्यसङ्कल्पता प्रज्ञागुणो धानानुमारतः ।
 फलमाप्नोति कामो चेत्विष्कामसत्त्वमीचते ॥ ४३ ॥

उपाख्यैकाद्यमास्त्राव्य तत्त्वं वीचितुमादितः ।
 प्रज्ञाप्राणाव्याधी तौ विविच्येतां अथातध्यं ॥ ४४ ॥

ओर्चं लक्ष्यचुषी जिह्वा ज्ञाणो धीन्द्रियपञ्चकं ।
 वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मन्द्रियपञ्चकं ॥ ४५ ॥

इन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वात्मजासोचनपूर्विका ।
 प्राणवायुप्रेरिता चेत्येवं स्तोके व्यवस्थितिः ॥ ४६ ॥

तत्र मूढाः केचिदाञ्जुर्युगपञ्चचुरादयः ।
 सर्वेऽपि स्वखविषये प्रवर्तन्त इतीदृशं ॥ ४७ ॥

तदसन्निपुणेऽप्यत्र न शकः सद्व्यभीचितुं ।
 कालास्थलेन सञ्चाद्य क्रमं धूर्तो विडम्बयेत् ॥ ४८ ॥

प्रज्ञाप्राणसहायेन विना नैवेन्द्रियं क्वचित् ।
 प्रवर्तन्ते सहायस्तु क्रमभावीति निश्चितः ॥ ४९ ॥

अन्यथा निखिलं वेदं धूर्तो होक्चणे पठेत् ।
 या प्रज्ञाप्राणयोर्वृत्तिः सा स्वादामृत्तिवक्तमात् ॥ ५० ॥

प्रज्ञाप्राणानुग्रहेण वाग्यदाह तदेतरे ।
 चक्रुराद्या श्युपरतास्तामनुब्रुवते खलु ॥ ५१ ॥

स्वव्यापारे प्रवृत्ताद्येत्प्रज्ञाप्राणानुकर्षणात् ।
 वाचो विन्नो भवेद्विन्नवारणं द्यनुवादिता ॥ ५२ ॥

एवमन्यत्रापि योज्यमतः सर्वेऽपि संहताः ।
 एकैकविषयोद्युक्ता व्यवहारः क्रमान्वेत् ॥ ५३ ॥

क्रमभावी विचित्रोऽयं व्यवहारस्त्रिदात्मना ।
 चेनैकेनेच्छ्रुते सोऽयमन्यः सर्वेभ्य इच्छतां ॥ ५४ ॥
 प्राणवागादयः सर्वे किं समा उत विद्यते ।
 श्रेष्ठस्त्रिविति चेत्राणः श्रेष्ठो जीवनकृत्त्वतः ॥ ५५ ॥
 तस्मादुपेक्ष्य वागादीन् प्राणोपाधिः समाश्रितः ।
 आत्मबोधाय किञ्चायं प्राण उत्थापयेदप्युः ॥ ५६ ॥
 ननु सुप्तावयं प्राणो देहं नोत्थापयत्यमुः ।
 किन्तु जागरणे तस्माद्वैवाच प्रयोजिका ॥ ५७ ॥
 चतुर्भिरुद्घृते यस्मात् सर्वशक्त्या शरीरकं ।
 दृख्यायते तदेवाहस्त्रियाऽप्नातमितीच्छ्रुते ॥ ५८ ॥
 सत्यमेव ततः प्रज्ञोपाधिं प्राणवदाश्रितः ।
 प्रज्ञात्मा प्राण एवैको मिलितोपाधिरिष्टते ॥ ५९ ॥
 द्वयोर्मृतौ जीवने च सहभावात् तदेकता ।
 उत्थापकलादुक्यं तदित्यैकाग्राय चिन्तयेत् ॥ ६० ॥
 तचैकाग्रे चमा बुद्धिर्बेद्धुं तस्माच्चिणं भवेत् ।
 जगद्ग्रेतुतथाग्रेष प्राणः स्वात्मोपलक्षकः ॥ ६१ ॥
 एकादशेन्द्रियाण्येषां विषयास्त्र जगत् खलु ।
 सुप्तौ सर्वे जगस्तीनं प्राणोपाधिक आत्मनि ॥ ६२ ॥
 दूष्टिर्याण्येव लीयन्ते विषया नेति चेत्र तत् ।
 प्रातीतिकस्य जगतो भानाभावो लयो मतः ॥ ६३ ॥
 प्रातीतिकलं वेदान्तसिद्धान्ते जगतः स्फुटं ।
 अतः सुप्तौ जगस्तीनं प्रबोधे जायते पुनः ॥ ६४ ॥

प्राणप्रतीतिरथस्य सुन्नो नास्तीति चेत्तदा ।
 प्राणेऽक्षिरन्यदृश्यैव प्राणेनात्मोपस्थ्यते ॥ ६५ ॥
 प्रबोधे स्वात्मनोऽचाणि जायन्ते विस्फुलिङ्गवत् ।
 तेभ्योऽभिमानिदेवाः स्वर्देवेभ्यो विषया इमे ॥ ६६ ॥
 दृष्टिस्थिरमिमां ब्रह्मानुभवो बड्ड मन्यते ।
 स्वप्रबोधात्संसारो लीयते स्वप्नवद्यतः ॥ ६७ ॥
 न्यायेनानेन मरणे मूर्च्छायां चोच्छतां स्थायः ।
 स्त्रीनस्य पुनरुत्पत्तौ व्यवहारक्रमं इट्टु ॥ ६८ ॥
 प्राणेपाधिकजीवात्मा यदा व्यवजिहीर्षति ।
 तदा वाक् सृजते शब्दं जीवो वाचा ब्रवीति तं ॥ ६९ ॥
 एवं सर्वत्र विज्ञेयं प्राणे सर्वान्निरीरिता ।
 प्रज्ञा प्राणादभिन्नाऽतः तस्याः सर्वान्निरुच्यते ॥ ७० ॥
 वाक् प्रज्ञाया एकमंशमभिमानाख्यमात्रिता ।
 प्रज्ञाभिमानवश्तः शब्दोच्चारणशक्तियुक् ॥ ७१ ॥
 शरीरगा लगष्येवं शक्ताऽभृत् सर्पजे सुखे ।
 रत्नौ प्रजातावानन्दे चेपस्यः शक्तिमानभृत् ॥ ७२ ॥
 क्रोडा चेत्यापनं वीर्यमोक्षस्वेक्षमिदं त्रयं ।
 अथेऽन्नेये च काम्यादौ चित्तं शक्तमभृत् खलु ॥ ७३ ॥
 सर्वेन्द्रियेषु प्रज्ञाया अभिमानोऽवधार्यतां ।
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुदाहार्योऽखिलेष्वै ॥ ७४ ॥
 प्रज्ञाया वाचमारुद्ध जीवो नामानि वक्ति च ।
 अन्यचित्तोऽभवं तेन नावोचमिति चोच्यते ॥ ७५ ॥

वक्ष्यामीत्यभिमानोऽयं वागारोह इतीर्थते ।
 धास्यामीत्यभिमानात् चित्तारोहस्या भवेत् ॥ ७६ ॥
 अभिमानोऽपि धीवृत्तिः सापि पूर्वं भवेदथ ।
 धिया धानादिरित्येका धीः क्रमात्कृते इयं ॥ ७७ ॥
 यथा प्राणे जगत्पूर्वं लयोत्पत्त्योर्ववस्थितं ।
 प्रज्ञायां च तथा सर्वं स्थितिकाले व्यवस्थितं ॥ ७८ ॥
 प्रज्ञाप्राणै ततो मुखोपाधी खात्मावबोधने ।
 तद्वारेणावबोद्धयो जीवात्माऽदै विवेकिणा ॥ ७९ ॥
 वाचा नामाभिवदनं यत्तत्यात् कर्त्तपूर्वकं ।
 क्रियात्मात्कृषिवत् कर्ता चाहमित्यभिधीयते ॥ ८० ॥
 शब्दादिविषयेऽहम्बीः केनापि नहि इन्द्रियते ।
 देहेन्द्रियेष्वपि तथा मदीयलावभासनात् ॥ ८१ ॥
 आनखायमहङ्कारो वपुर्वाप्यावतिष्ठते ।
 चिद्दिव्यप्रतिविम्बाभ्यां व्याप्तोऽसौ कर्त्तां ब्रजेत् ॥ ८२ ॥
 क्रियावांश्चेतनः कर्ताॽहङ्कारस्तादृशस्तः ।
 कर्त्ता भूलाऽखिलैरच्छीर्यापारान् कुरुतेऽखिलान् ॥ ८३ ॥
 जीवात्मानं विविच्येत्यं चेतनं प्राणधारिणं ।
 विविच्यात् परमात्मानमानन्दं गुह्यं चेतनं ॥ ८४ ॥
 प्रतिविम्बाहङ्कृतिभ्यां विम्बं निष्कृत्य साक्षिणं ।
 ब्रह्मेति विद्यात्पूर्वस्य तस्मिन्नारोपितलतः ॥ ८५ ॥
 चक्रस्यारेष्वाग्निता स्वान्नेमिन्नाभावरास्था ।
 अचेषु विषयास्थानि चात्मनि प्राणस्त्रिते ॥ ८६ ॥

चेष्टाकल्पनहेतुत्वात्प्राणो धीकल्पनस्य च ।
हेतुलेन भवेत्प्रज्ञा ततस्त्वाग्नद् एव हि ॥ ८७ ॥
परप्रेमास्थदतथा सर्वेषां यो विभात्यसौ ।
नित्यानन्दः परात्मा स्वाज्ञरामरणवर्जनात् ॥ ८८ ॥
न पुण्येन भवेहेवो न पापेन पशुर्भवेत् ।
चिच्छायावानहङ्कार एव स्वात्पुण्यपापभाक् ॥ ८९ ॥
तदीये पुण्यपापे द्वे देहस्ये च जरामृतो ।
स्वात्मन्यारोपयेन्मूढस्तो देवादिजन्मभाक् ॥ ९० ॥
आरोपे बाधिते बोधात्कर्म स्वाहग्नवोजवत् ।
ततो जन्माङ्कुरो नास्ति निर्लेपे परमात्मनि ॥ ९१ ॥
कार्योपाधेरभावेऽपि कारणोपाधिमत्ततः ।
कर्मी स्वादिति चेदीशः कर्माध्यक्षो न कर्मण्टत् ॥ ९२ ॥
कारयित्वा पुण्यमेष कर्तारं स्वर्गमापयेत् ।
पापं तु कारयित्वा तं नरकं प्रापयेदसौ ॥ ९३ ॥
पर्जन्यवत् प्रेरकलाज्ञास्य वैषम्यमापतेत् ।
शास्त्रादीन् बज्जधा वृष्टिर्वापयेद्विषमापि नो ॥ ९४ ॥
उत्तमाधमभावोऽत्र तत्तद्वीजेन कारितः ।
तारतम्यं च जीवेषु स्वस्वासनया छातं ॥ ९५ ॥
मातृवत्यालयेषाकं शिरयेत्पितृवत्यामुः ।
स्वामी स्वाद्वाजवत् शोऽयं ममात्मेत्यवगम्भतां ॥ ९६ ॥
मायोपाधौ खिते तस्य मिथ्यालं बुधते ततः ।
संसारी जीववन्नेशः स्वानन्दैकरसोऽच्छयं ॥ ९७ ॥

अखण्डैकरसानम्दो मुक्तोऽयं स्वात्मदृष्टिः ।
 संसारदृशा सर्वं इति विद्धि प्रतर्दन् ॥ ८ ॥
 इन्द्रानुग्रहतः सोऽभृत् छत्रात्यः प्रतर्दनः ।
 एतद्वास्त्रानतस्तु द्वादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ९ ॥
 इति श्रीविद्यारथमुग्निविरचिते उनुभूतिप्रकाशे कौषीत-
 क्युपनिषद्विवरणे प्रतर्दनविद्यास्त्रोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

राजा बास्त्राकये प्राह विग्राय ब्रह्मवेदनं ।
 कौषीतकास्त्राद्वासायामन्त्र स्थृतिकरोमि तत् ॥ १ ॥
 दृप्तो बास्त्राकिरपरब्रह्मवित् स कदाचन ।
 अजातश्चनं काशीशं बुबोधचिषुरागतः ॥ २ ॥
 राजन् बुभुत्स्वे तु भ्यं परं ब्रह्म ब्रवाण्ह ह ।
 इत्युक्तादित्यपुरुषं ब्रह्मोपास्त्रेत्यवोचत ॥ ३ ॥
 राजा निवार्यं तं प्राह फलं शेयुण्णानपि ।
 एवं पञ्चदश ब्रह्माण्णथत्वासाववोचत ॥ ४ ॥
 चन्द्रे विद्युति भेदे स्ते वायावग्नौ जस्तेऽपि च ।
 आदर्शं अवणे गन्तुश्चन्द्रे छायाकृतावपि ॥ ५ ॥
 देहे स्त्रे दक्षिणेऽक्षिण्णपि वामे उप्रवीक्षमात् ।
 सर्वं राजा प्रत्युक्तो विप्रस्तुष्णीमवस्थितः ॥ ६ ॥
 परं ब्रह्म वदिव्यामीत्यक्षिणव मृषाऽभवत् ।
 अगतः पुरुषाणाम् कर्द्वं ब्रह्मेति बुध्यतां ॥ ७ ॥

आसाकिः परविद्वार्थं राजानमुपसन्नवान् ।
 राजा नाडीचकारैतत् स्त्रजातेरधमत्वतः ॥ ८ ॥
 गुह्यं नास्ति मे तुभ्यं ब्रह्म विज्ञापयाम्यहं ।
 इत्युक्ता पाणिना विप्रमादाचान्तःपुरं गतः ॥ ९ ॥
 सूक्ष्मात्मैव परं ब्रह्म प्राणो जीव इतीदृशः ।
 बास्ताकेनिश्चयस्तस्य व्यावृत्यै सुप्तमागतौ ॥ १० ॥
 सुषुप्ते पुरुषे प्राणो च लीनश्चुरादिवत् ।
 जीवस्तेत् प्रतिबुधेत समाह्रतः स्वर्णामभिः ॥ ११ ॥
 इति मत्वाङ्गयत्प्राणं शास्त्रीयैस्तस्य नामभिः ।
 नोपस्त्वौ स पुमान् किञ्चु शिश्य एवाच पूर्ववत् ॥ १२ ॥
 अश्वाऽसौ ताडितः सुप्तः समुक्तस्त्वौ लरान्वितः ।
 यथा भस्त्राद्वतो वक्षिर्वायुना ज्वालते तथा ॥ १३ ॥
 प्राणो नात्मा बोधीनो घटवद्यस्तु बुधते ।
 इन्द्रियैः सहितो भोक्ता जीवोऽसौ चेतनवतः ॥ १४ ॥
 इदा सुपर्णेति मन्त्रेण चेतनौ इदावुदीरितौ ।
 तयोरन्वतरो भोक्ताऽनश्चन्वतः प्रकाशते ॥ १५ ॥
 चिच्छायावानहङ्कारो व्याप्तो जागरणे पुमान् ।
 इन्द्रियैर्विषयान् सुक्ष्मे तं भोक्तारमबुधत ॥ १६ ॥
 ग्राणात्मवाचसौ भोक्तृबोधेनैवातिविच्छितः ।
 बुद्धं ब्रह्मोति सन्तुष्टो नान्वप्रष्टुमपेचते ॥ १७ ॥
 अपयिष्ठेऽहमित्येवं राजा तस्मै प्रतिश्रुतं ।
 शिष्टं बोधयितुं तस्मात्ख्यं प्रश्नं चकार सः ॥ १८ ॥

मन्दधीरपि यः श्रोता अद्वालुर्विनयाच्चितः ।
 अपुष्टेनापि वक्षव्या तस्मै विद्येति शास्त्रधीः ॥ १६ ॥
 यो भोक्ताऽत्रोत्थितः सोऽयं काऽशयिष्ट पुरा क वा ।
 अभद्रोरहिता सुप्तिः कुतो वाऽजगादयं पुनः ॥ १० ॥
 वालाकिना न विज्ञातमिदं सर्वमिति खयं ।
 निच्छित्य चितयस्तासु निर्णयं स्वष्टमन्वीत् ॥ ११ ॥
 इदयं कमलाकारं देहमध्येऽस्त्वधोमुखं ।
 नाञ्चलस्त्रादिनिर्गत्य प्राप्नुवन्त्यखिलं वपुः ॥ १२ ॥
 अहङ्कारोपाधिरात्मा जीवो भूत्वा इदि स्थितः ।
 नाडोभिः प्रस्तौः सोऽचैर्जानन् जागरणे स्थितः ॥ १३ ॥
 वाञ्छभोगप्रदं कर्म यदा ज्ञीणं तदा पुनः ।
 वासनाभोगदे कर्मणुद्दुद्दे स्वप्नभागभवेत् ॥ १४ ॥
 स्वप्नं नाडीब्बवेच्छाय कर्मणोऽस्यापि सञ्ज्ञात् ।
 इदि उड्डोचमाप्नोति सा सुषुप्तिरितीर्यते ॥ १५ ॥
 नाडीमूलानि इत्यद्ये पुरीतदेष्टिते ऽवसन् ।
 यानि तेषु प्रविश्यान्तर्लीयते परमात्मनि ॥ १६ ॥
 परमात्मा स्वतः पूर्णः सच्चिदानन्दसञ्जणः ।
 सोऽहङ्कारपरिच्छिन्नो जीवत्वारोपवान् भवेत् ॥ १७ ॥
 अज्ञानकार्योऽहङ्कारोऽवस्थितः फलभुक्ये ।
 फलदे कर्मणि ज्ञीणे स्वीयतेऽस्यौ स्वकारणे ॥ १८ ॥
 पूर्णैक्यमवाप्नोति परिच्छिन्नो यथा घटे ।
 नष्टे तदाकाश ऐक्यं विद्यता महता ब्रजेत् ॥ १९ ॥

यदा न कञ्चन स्वप्नं पश्येत् सुप्तस्तदाखिलं ।
 विषयेन्द्रियजातं यत्तत् प्राणे प्रविलोयते ॥ ३० ॥

प्राणशब्दो वायुमाह परमात्मानमयमौ ।
 प्रकृष्टचेष्टाहेतुलमुभयचापि विद्यते ॥ ३१ ॥

वायौ श्वासक्रिया शर्वस्त्रिष्ठु परमात्मनि ।
 इष्टिभेदाद्योऽश्वाच्छलयो वक्तुं हि शक्यते ॥ ३२ ॥

सुप्तस्ताच्छलयः प्राणवायाविति तटस्थधीः ।
 अदैते द्वैतविलयं मन्यते सुप्त उत्थितः ॥ ३३ ॥

सुप्ताभिप्रायमाश्रित्य परात्मनि जगस्ययः ।
 शुद्धोक्तस्तेन पूर्वोक्तप्रश्नयोरुत्तरं भवेत् ॥ ३४ ॥

कैषोऽश्चिष्ट बुद्धेयं सुप्तिस्तचोत्तरं क्रमात् ।
 परात्मन्यश्चिष्टाऽभृदज्ञाने सुप्तिरित्यदः ॥ ३५ ॥

परिच्छक्षस्य पूर्णात्मादात्मयं शयनं भवेत् ।
 साहस्रारस्य जगतो विलयः सुप्तिरुच्यते ॥ ३६ ॥

कुत आगादिति प्रश्नस्तत्तरं दृश्यतामिदं ।
 अज्ञानेनावृतात् पूर्णादागच्छति परात्मनः ॥ ३७ ॥

यदा प्रबुध्यते सुप्तस्तदाऽग्नेर्विश्कुलिङ्गवत् ।
 प्राणा यथायथं तस्माच्चायन्ते परमात्मनः ॥ ३८ ॥

प्राणाभिमानिदेवानामग्न्यादीनां जनिस्ततः ।
 स्तोक्यन्ते विषया अक्षैस्ते देवेभ्यः समुद्रताः ॥ ३९ ॥

शर्वसाधारणः शर्ग एकः प्रातिस्तिको ऽपरः ।
 आकाशादिक्रमादाद्यः प्राणादिक्रमतो ऽपरः ॥ ४० ॥

सर्वेषां प्राणिनां कर्मज्ञये स्तात् प्रसयो महान् ।
 पुनः कर्माङ्गवे तेषां स्तात्महास्थिरीश्वरात् ॥ ४१ ॥
 एकस्य कर्मणि चीणे लयः स्तात् सुप्तिनामस्त् ।
 पुनः कर्माङ्गवे तस्य स्थिः स्ताक्षागराभिधा ॥ ४२ ॥
 अद्वैततत्त्वबोधाद्य स्थिः सर्वत्र कर्त्तते ।
 अल्पा चा महती वाऽस्तु सदद्वैतं विबुध्यते ॥ ४३ ॥
 प्रौढस्य राजगेहस्य द्वारं स्तात् पुरतो महत् ।
 पृष्ठतोऽन्तःपुरद्वारं चेरद्वाराख्यमत्यकं ॥ ४४ ॥
 महाद्वारेण सहस्रा दुर्लभं राजदर्शनं ।
 जनसमर्द्दबाङ्गस्याद् द्वाराणाम् बज्जलतः ॥ ४५ ॥
 अल्पद्वारे स्तामिभक्तो हठाद्राजानमीचते ।
 दृष्टिस्त्रष्ट्वाऽनुभूत्यर्थी वेत्यात्मानं तथा हठात् ॥ ४६ ॥
 महास्त्रष्ट्वा तत्पदार्थमादौ ज्ञात्वा तथा पुनः ।
 लंपदार्थं शोधयित्वा वाक्याङ्गोधो विलम्बते ॥ ४७ ॥
 तस्मादिहाजातश्चर्वाकाकेरविलम्बतः ।
 प्रत्यञ्चद्वात्मबोधार्थं दृष्टिस्त्रष्ट्वमवोचत ॥ ४८ ॥
 सुप्तावासीद्यद्ज्ञानमहङ्कारस्योऽत्र इ ।
 चेऽहङ्कारः कर्मभोगकाले स्तात्पुनरङ्गतः ॥ ४९ ॥
 तेनावच्छिन्न आत्मापि कर्ता भोक्तापि पूर्ववत् ।
 भोक्तुरात्मन उत्पन्नं भोगसाधनमिन्द्रियं ॥ ५० ॥
 हृन्द्रियप्रेरको देवानुग्रहः स्तत उङ्गतः ।
 अचेभ्योऽनुग्रहीतेभ्यो खोका भासि समुद्धताः ॥ ५१ ॥

सेयं प्रातीस्थिकी स्फृष्टसाम्भाता ततः स्वयं ।
 जगत्कर्ता परात्मेति उपादास्तोऽपि बुध्यते ॥ ५२ ॥
 ईश्वरो महिमोपेतः सोऽप्यन्व इति वासना ।
 धीमतां चिरमारुडा वियदादिक्लमस्तः ॥ ५३ ॥
 किं बहूत्याऽस्तु या काचित् स्फृष्टिः सा मायिकी ततः ।
 अदितीयानन्द आत्मा सुषुप्तावनुभूयते ॥ ५४ ॥
 अहम्हारो मायिको यस्तदवच्छिन्नचेतनः ।
 आत्मा जागरणे छत्रं मनसा व्याप्त्यादपुः ॥ ५५ ॥
 गूढोऽग्निररणी व्यापी तथा सुप्तौ चितिर्वपुः ।
 व्याप्तोत्यविद्यथा गूढा जागरे चुरवत् स्थिता ॥ ५६ ॥
 नापितस्य चुराधाने स्यष्टा भान्ति पृथक् चुराः ।
 चचुरादिषु चित्तेषाः स्यष्टा भान्ति पृथक्तथा ॥ ५७ ॥
 सर्वेऽपि करणात्मानः कर्त्तात्मानमिमं सदा ।
 अनुसृत्यैव तिष्ठन्ति श्रेष्ठिनं स्वजना इव ॥ ५८ ॥
 पुचमित्रादिभिः स्वीयैः सार्धं श्रेष्ठो धनो सदा ।
 सुङ्गे तेऽपि तदिष्टार्थं कुर्वन्तो भोजयन्ति तं ॥ ५९ ॥
 एवं जीवः स्वकीयाच्चैः सार्धं ग्रन्थादिकान् सदा ।
 सुङ्गेऽच्चाणि च ग्रन्थादीन् स्वरूपनि स्वामितुष्टये ॥ ६० ॥
 यत्र तिष्ठति भोक्तासौ सुप्तौ जागरणे पुनः ।
 अस्मादुद्देति सोऽद्वैतः परमात्मेति बुध्यतां ॥ ६१ ॥
 इत्यमद्वैतबोधार्थमहम्हारे परेश्वरः ।
 स्यष्टाच्छ्रितिविमोऽभूदिति श्रुत्यन्तरे श्रुतं ॥ ६२ ॥

यावद्दैतमात्मानमिद्दो नैव विजज्ञवान् ।
 असुरा वहिरन्नः स्वाक्षावदभ्यभवश्चिमं ॥ ६३ ॥
 वहिःषा असुराः स्वर्गे स्थितमेनं बबाधिरे ।
 आनन्दरा असुरास्त्वित्ते कामाद्या दुःखदायिनः ॥ ६४ ॥
 यदा विजज्ञावात्मानमसुरानस्त्वांस्त्वदा ।
 हत्वा जयेन देवानां श्रैष्ठं स्वाराज्यमाप्नवान् ॥ ६५ ॥
 अजातश्चतुर्मेमि जातब्रह्मात्मबोधतः ।
 अन्तर्बहिर्वाकः अनुर्मम सर्वात्मदर्शिनः ॥ ६६ ॥
 अद्भ्याद्याः स्वावरान्ता ये प्राणिनो मम ते वपुः ।
 कामक्रोधादयो दोषा आयेरन्मे कुतोऽन्यतः ॥ ६७ ॥
 असुराणां स्वात्मताप्नावस्तुरलं इतं भवेत् ।
 अयमेव जयस्य देवेषु श्रेष्ठता ततः ॥ ६८ ॥
 अदैतमपराधीनं स्वराट् स्वात्मेन तत्त्वित् ।
 आत्मानं बोधयित्वैषामधिपोऽधिकपात्रनात् ॥ ६९ ॥
 नैतदिन्द्रस्य माहात्म्यं किन्तु ज्ञानस्य तत्त्वतः ।
 अन्योऽप्यदैतमात्मानं वेच्च चेदिन्द्रवद्ववेत् ॥ ७० ॥
 अजातश्चतुर्बालाकिं विप्रमित्यमबूधत् ।
 तथैवोत्तमतागर्वं त्यक्ता ज्ञानीत बुद्धिमान् ॥ ७१ ॥
 विद्वान्युपश्चाय दद्याद्विद्यां महादरात् ।
 देयात्ताभ्यां स्वभावं तं विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७२ ॥
 इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितेऽनुभूतिप्रकाशे कौषीतकि-
 विवरणेऽजातश्चतुर्विद्याख्यो नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

शुद्धिपत्रम् ।

पृ०	प०	प्रश्न	प्र०
१६	२१	धनुवाते	धनुवाते
२९	१	दारगोपा	दारगोपै
२७	१, ४	पौंखानि	पौंखानि
३१	४	उपासकस्त्र	विनेयस्त्र
४४	१	अभ्यर्थन्ते	अभ्यर्थन्ते
६१	११	दक्षिणावृत् ।	दक्षिणावृत्
७२	२	तथैवैनं	तथैवैनं
७५	२१	सालादकेभ्यः	सालादकेयेभ्यः
८७	१८	वाक्	वाक्
८७	२१	हरिता	रहिता
८८	५	आस्मिन्	अस्मिन्
९६	१५	तं	तं
१०३	१७	काशी०	काशि०
१४०	१५०	१५०	१४०
